ankara HBV

MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ

FTLRC24

FUTURE TRENDS IN LEISURE AND RECREATION CONGRESS

BOŞ ZAMAN VE REKREASYONDA GELECEK TRENDLER KONGRESİ

ÖZET METİN BİLDİRİ KİTABI

07-08 Mart 2024

TourisMICE

hacibayram.edu.tr/tourismice

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi TODAIE Yayınları
Yayın No: 164

FUTURE TRENDS IN LEISURE AND RECREATION (FTLRC24)
ABSTRACT PROCEEDİNGS BOOK *7-8 Mart 2024*

ÖZET BİLDİRİ KİTABI

e-ISBN: 978-975-8918-82-9

Birinci Basım: Eylül 2024, Ankara

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Ali YAYLI
Prof. Dr. Evren GÜÇER
Dr. Öğr. Üyesi Erdem ŞİMŞEK

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tümü ya da bölümü/bölümleri Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Bildiri Kitabındaki yazıların yasal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

Copyright by Ankara Hacı Bayram Veli University. All rights reserved. not part of this book may be printed, reproduced or distributed by any electronical, optical, mechanical or other means without the written permission of Ankara Hacı Bayram Veli University.

Kapak Tasarımı ve Dizgi

Arş. Gör. Dr. Seda ERKEKLİ
Arş. Gör. Ayşe Selin DÜLGER
Arş. Gör. Fatoş EREN
Arş. Gör. Tunahan PEKDEMİR
Arş. Gör. Buse KARADAŞ KAYA

Adres

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi TODAİE Yayınevi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü
Yücetepe Mahallesi 85. Cadde No:8
06570 Çankaya/ANKARA
Sertifika No: 70205

www.hacibayram.edu.tr

ONUR KURULU

Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ**
Doç. Dr. Şahin BAYRAMOV	**MİNGEÇEVİR DEVLET ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ**
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN	**KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ**
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA	**AZERBAYCAN MEDENİYET VE İNCE SANAT ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ**
Prof. Dr. İrfan YAZICIOĞLU	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ TURİZM FAKÜLTESİ DEKANI**

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Yasin BOYLU	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Nurudin KIDIRALİYEV	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. Bakıt TURDUMAMBETOV	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. Güntekin ŞİMŞEK	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. Ümit SORMAZ	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. M. Murat KIZANLIKLI	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Yrd. Doç. Dr. Narıngul MARGAZIEVA	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Yrd. Doç. Dr. Turan OKUL	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Öğr. Gör. Dr. Ulanbek ALIMOV	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Öğr. Gör. Dr. Gulmira SAMATOVA	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
i.e.d.,professor Əyyubov Veysəl	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Professor Doktor Evren Güçer	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
i.e.d.,professor Sadıqov Elnur	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d.,dosent Qədimli Nüşabə	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d.,dosent Həsənova Nəzakət	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

i.f.d.,dosent Hüseynova Emiliya	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d.,dosent Səmədova Ofeliya	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d Vüqar Məmmədli	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d Rəhimova Məlahət	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d Hüseynova Ruhiyyə	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Professor Hüseynov İlqar Həsrət oğlu	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d., dosent İsfəndiyarov Ağamirzə Məsim oğlu	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d., dosent Əsədov Nizami Şakir oğlu	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
s.f.d., dosent Məhişov Səyavuş Elman oğlu	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
p.f.d., dosent Eyvazova Yeganə Məhəmməd qızı	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
s.f.d. Babayeva Səbinə Rafikovna	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
Prof. Dr. Irfan YAZICIOĞLU	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Ali YAYLI	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Fügen DURLU ÖZKAYA	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Selma MEYDAN UYGUR	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Akyay UYGUR	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Bilgehan GÜLCAN	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Özlem ALTUNÖZ	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. Halise Dilek SEVİN	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**

Doç. Dr. Ercan YAVUZ	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. Cemal Ersin SİLİK	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. Şerife Gamze ALBAYRAK	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. Hakan ÇETİNER	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Dr. Öğr. Üyesi Emine BALCI	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Dr. Öğr. Üyesi Fulden Nuray KÜÇÜKERGİN	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**

DÜZENLEME KURULU

Doç. Dr. M. Murat KIZANLIKLI	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Yrd. Doç. Dr. Narıngül MARGAZIEVA	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. İbrahim GÜNDOĞDU	**KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Evren Güçer	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Arif Tağıyev	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Aysel Qocayeva	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
İlhamə Məmmədova	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Hamiz Mahmudov	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Samirə Əhmədova	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Kəmalə Kərimova	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Tansu Əhmədzadə	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Lalə Əhmədova	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Nazim Niftəliyev	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Nərgiz Yusifova	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Samirə Mustafayeva	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Səadət Yusibova	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Nərmin Əliyeva	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Təhminə Məmmədova	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
Razim Gurbanov	**MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**
i.f.d. İmamverdiyeva Çinarə Rüfət qızı	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
müəllim Məmmədova Kəmalə Ənvər qızı	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
müəllim Bağırova Gülgün Elçin qızı	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
müəllim Salmanova Aydan Vidadi qızı	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
müəllim Zeynalova Ülkər İbrahim qızı	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
Müəllim Kərimov Namiq Əsəd	**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**
Prof. Dr. Ali YAYLI	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. İrfan YAZICIOĞLU	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Doç. Dr. Cemal Ersin SİLİK	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Dr. Öğr. Üyesi Fulden Nuray KÜÇÜKERGİN	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Dr. Öğr. Üyesi Emine BALCI	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Dr. Seda ERKEKLİ	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Fatoş EREN	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Dr. Erdem ŞİMŞEK	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Ayşe Selin DÜLGER	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Ümit Can KAYA	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Gizem PALA	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**

Arş. Gör. Dr. Batuhan ÖZTÜRK	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Funda ALDOĞAN ŞENOL	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Buse ÇETİ	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Tunahan PEKDEMİR	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Caner YENİSOY	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Rabia ZEYBEK	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**
Arş. Gör. Aykan ATANLAR	**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ**

TABLE OF CONTENTS / İÇİNDEKİLER

EMOTIONAL SOLIDARITY IN NATURE AND SPORTS: THE CASE OF IZMIR.

(DOĞA VE SPORDA DUYGUSAL DAYANIŞMA: İZMİR ÖRNEĞİ)

ASSOC. PROF. DR. EMRULLAH ERUL **1**

ARİD ZONALARDA PAMBIQ VƏ PAYIZLIQ TAXILIN SUVARILMASINDA YAĞIŞ YAĞDIRMA ÜSULUNUN TƏTBİQİ

(KURAK BÖLGELERDE PAMUK VE SONBAHAR TAHILLARIN SULAMASINDA YAĞIŞ YÖNTEMİNİN UYGULANMASI)

RAZİM QURBANOV **3**

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İRSİNDƏ “KİTAB ABİDƏSİ” VƏ ONUN TURİZM POTENSİALI

(AZERBAYCAN'IN KÜLTÜR MİRASINDA "KİTAP ANITI" VE TURİZM POTANSİYELİ)

NATİQ MÜRSƏLOV **6**

ТОО ШАРТЫНДА ТУРИЗМДИН ӨНУГҮҮСҮНҮН АЙРЫМ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

(DAĞ KOŞULLARINDA TURİZM GELİŞİMİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ)

ASSOC. PROF. DR. BAKYT TURDUMAMBETOV **8**

QARANOHUR GÖLÜ ŞIMAL-QƏRB MARŞRUTUNUN ƏSAS HIKING OBYEKTI KIMI

(KUZEYBATI ROTASININ ANA YÜRÜYÜŞ AMACI OLARAK GARANOHUR GÖLÜ)

SƏADƏT YUSİBOVA **11**

MÜSTƏQİL TURUN PLANLAŞDIRILMASINDA İNTERNETİN İMKANLARI

(BAĞIMSIZ TUR PLANLAMASINDA İNTERNETİN FIRSATLARI)

NƏZİRƏ ƏLİYEVA **13**

TURİZMİN İNKİŞAFINDA KİTABXANALARIN EKSKURSİYA FƏALİYYƏTİNİN ROLU. KİTABXANALARIN EKSKURSİYA FƏALİYYƏTİNİN MARKETİNQ PLANI

(TURİZMİN GELİŞİMİNDE KÜTÜPHANELERİN GEZİ FAALİYETLERİNİN ROLÜ. KÜTÜPHANE GEZİSİ FAALİYETİNİN PAZARLAMA PLANI)

KƏMALƏ MƏMMƏDOVA **15**

ASUDƏ VAXT VƏ MƏDƏNİ İSTIRAHƏTİN TƏŞKİLİNDƏ TURİZMİN ROLU

(BOŞ ZAMAN VE KÜLTÜREL DİNLENME ORGANİZASYONUNDA TURİZMİN ROLÜ)

PROF. İLQAR HUSEYNOV **18**

İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN TƏBİİ ANTROPOGEN SİSTEMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

(İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN DOĞAL ANTROPOJENİK SİSTEMLERLE İLİŞKİSİ)

RƏHIM HƏSƏNOV **21**

МЕЙМАНКАНАЛАРДА ЭРТЕМДЕРДИН УЮШТУРУУЛУШУНУН ТАЛДООСУ: БИШКЕК Ш. МИСАЛЫНДА

(OTELLERDEKİ ETKİNLİK ORGANİZASYONUNUN ANALİZİ: BİŞKEK SH. ÖRNEĞİN)

АГА ОКУТУУЧУ НАДИРА ТУРГАНБАЕВА, АГА ОКУТУУЧУ ГУЛЬМИРА САМАТОВА VE ДОЦ PHD УМИТ СОРМАЗ **24**

AN ASSESSMENT OF MEDİCAL TOURİSM SATİSFACTİON: THE CASE OF ASTANA

(MEDİKAL TURİZM MEMNUNİYETİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: ASTANA ÖRNEĞİ)

ASSOC. PROF. DR. İLKER TÜRKERİ **27**

КОРОНОВИРУС (COVID-19) ПАНДЕМИЯСЫ УЧУРУНДА КООМДУК ТАМАКТАНУУ ИШКАНАЛАРЫ ТАРАБЫНАН КӨРУЛГӨН ЧАРАЛАРДЫН КАРДАРЛАРДЫН КАНААТТАНУУЛАРЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИН ИЗИЛДӨӨ
(KAMU GIDA İŞLETMELERİNİN KORONAVİRÜS (COVID-19) SALGININDA ALDIĞI ÖNLEMLERİN TÜKETİCİ MEMNUNİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ARAŞTIRILMASI)

ÖĞR. GÖR. DR. GULMIRA SAMATOVA, ÖĞR. GÖR. NADIRA TURGANBAEVA VE DOÇ. DR. ÜMIT SORMAZ **29**

AZƏRBAYCANDA OD MƏBƏDLƏRİNİN TARİXİNƏ DAİR

(AZERBAYCAN'DA YANGIN TAPINAKLARININ TARİHİ ÜZERİNE)

ABBASOVA GÜLŞƏN **31**

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN TURİZM SEKTORUNDA MARKETİNQİN TƏTBİQİ İMKANLARI

(KARABAĞ EKONOMİK BÖLGESİ'NİN TURİZM SEKTÖRÜNDE PAZAR UYGULAMA FIRSATLARI)

NƏRGIZ YUSIFOVA **34**

EKOFEMİNİST REKREASYONUN SÜRDÜRÜLÜREBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ İLE İLİŞKİSİ

PROF. DR. BİLGEHAN GÜLCAN VE AVŞİN AYHAN **36**

UŞAQLARIN ASUDƏ VAXTININ TƏŞKİLİNDƏ İNTELEKTUAL KOMPÜTER OYUNLARININ ROLU

(ÇOCUKLARIN BOŞ ZAMANLARININ DÜZENLENMESİNDE ENTELEKTÜEL BİLGİSAYAR OYUNLARININ ROL)

KÖNÜL MUSTAFAYEVA **39**

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA TURİZM SEKTORUNUN ROLUNUN MAKROİQTİSADİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
(AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE TURİZM SEKTÖRÜ ROLÜN MAKROEKONOMİK DEĞERLENDİRMESİ)

ARİF TAĞIYEV **42**

YAŞIL İQTİSADİYYATIN SƏNAYEDƏ TƏTBİQİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

(SANAYİDE YEŞİL EKONOMİ UYGULAMASININ VERİMLİLİĞİ)

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA **45**

AZƏRBAYCANDA BALNELOJİ TURİZMİN İNKİŞAFININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ PROBLEMLƏRİ
(AZERBAYCAN'DA BALNELOJİK TURİZM GELİŞİMİN ÖNEMİ VE SORUNLARI)

NAZİM NİFTƏLİYEV **48**

THE ART OF BALANCING: TIME MANAGEMENT STRATEGIES FOR BUSY STUDENTS

(DENGELEME SANATI: MEŞGUL ÖĞRENCİLER İÇİN ZAMAN YÖNETİMİ STRATEJİLERİ)

TURKANBAYİM AHMADLİ **51**

DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN REKREASYON YÖNETİMİ MÜFREDATLARINA YANSIMASI

DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜL NUR DEMİRAL VE ARŞ. GÖR. DR. TANER AKKOÇ **53**

DAVAMLI TURİZMİN REGİONAL İNKİŞAFA TƏSİRİ

(SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZMİN BÖLGESEL KALKINMAYA ETKİSİ)

GÜLGÜN BAĞIROVA **55**

KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK VƏ YAŞIL DÜNYA VİZYONUYLA DİJİTALLAŞAN REKREASYON SEKTORU

(SİBER GÜVENLİK VE YEŞİL BİR DÜNYA VİZYONU İLE DİJİTALLEŞEN REKREASYON SEKTÖRÜ)

ELVİN MURADZADƏ **57**

OKUL ÖNCESİ EĞİTİMDE REKRESYON AKTİVİTELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

ZÜBEYDE TAŞKIN YILMAZ VE DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRE BAHAR **60**

REKREASİYANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA ROLU

(AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE REKREASYONUN ROLÜ)

KƏMALƏ KƏRİMOVA **62**

AZƏRBAYCANDA REKREASİYA TURİZMİNİN POTENSİALI VƏ BU HAQDA TƏKLİFLƏR

(AZERBAYCAN'DA REKREASYON TURİZMİ POTANSİYELİ VE BU KONUDA ÖNERİLER)

TƏHMİNƏ MƏMMƏDOVA **64**

TAYM-MENECMENT

(ZAMAN YÖNETİMİ)

GÜNEL KƏRİMLİ **67**

TURİZMDƏ AVTOMOBİL NƏQLİYYATININ ROLU

(TURİZMDE KARAYOLU ULAŞIMININ ROLÜ)

VÜQAR MUSTAFAYEV **69**

GƏNCLƏRİN ASUDƏ VAXTLARININ TƏŞKİLİNDƏ İSTİRAHƏT-SAĞLAMLIQ TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

(GENÇLERİN BOŞ ZAMANLARININ DÜZENLENMESİNDE REKREASYON-SAĞLIK TEKNOLOJİLERİNİN KULLANIMI)

LEYLA VÜQAR QIZI İSMAYILZADƏ **72**

AZƏRBAYCANDA SAFARİ TURİZMİN TƏTBİQİ İMKANLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

(AZERBAYCAN'DA SAFARİ TURİZMİ FIRSATLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ)

NƏRMİN ƏLİYEVA **75**

NARKOTİK VƏ ALKOQOLDAN İSTİFADƏNİN QARŞISININ ALINMASI VƏ İDMAN

(UYUŞTURUCU VE ALKOL İSTİSMARININ ÖNLENMESİ VE EGZERSİZ)

GÜLNAR NURİYEVA **77**

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ HUMANİTAR KOLLEC

(AZERBAYCAN KÜLTÜR SANAT ÜNİVERSİTESİ İNSANİ YÜKSEKOKULU)

YASİR HACIYEV **80**

REKREASYONEL AKTİVİTE BAĞLAMINDA MUTFAK ÜZERİNE DÜZENLENEN WORKSHOP ETKİNLİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ ZEHRA BULUT **82**

AZƏRBAYCANDA QUŞ MÜŞAHİDƏSİ (ORNİTOLOJİ) TURİZMİ

(AZERBAYCAN'DA KUŞ GÖZLEM (ORNİTOLOJİ) TURİZMİ)

AYSEL QOCAYEVA VE GÜNEL HÖKMƏLİYEVA **85**

AZƏRBAYCAN TURİZMİNDƏ YENİ MARŞRUTLAR-FÜSUNKAR ŞƏLALƏLƏR

(AZERBAYCAN TURİZMİNDE YENİ ROTALAR - MUHTEŞEM ŞELALELER)

TANSU ƏHMƏDZADƏ **87**

TOURISM FOR PEOPLE WITH DISABILITIES IN THE CONTEXT OF HUMANIST TRANSFORMATIONS IN SOCIETY

(TOPLUMDAKİ HÜMANİST DÖNÜŞÜMLER BAĞLAMINDA ENGELLİLER İÇİN TURİZM)

SAMİRA MUSTAFAYEVA **89**

КЫРГЫЗ УЛУТТУК ТАМАК-АШТАРЫНЫН ГАСТРОНОМИЯЛЫК ТУРИЗМДЕГИ МААНИСИ

(KIRGIZ MİLLİ YEMEKLERİNİN GASTRONOMİ TURİZMİNDEKİ ÖNEMİ)

NURUDİN KYDYRALİEV VE NURZAADA ESENKADIR KIZI **91**

TURİZM SAHƏSİNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİ

(TURİZM ALANININ YATIRIM CAZİBESİ)

AYNUR NAMAZOVA VE TƏRANƏ SÜLEYMANOVA **94**

TURİZMDE YABANCI DİL EĞİTİMİ

DR. FİDEL TOKER **96**

TURİZM SƏNAYESİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA: YENİ İMKANLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

(TURİZM SEKTÖRÜNDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM: YENİ FIRSATLAR VE ZORLUKLAR)

AİDƏ MÜBARİZ QIZI MUSTAFAYEVA VE ƏLİYEV ELÇİN MƏHƏMMƏDİYƏ OĞLU **99**

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİR MEXANİZİMLƏRİ

(İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ÇEVRESEL ETKİ MEKANİZMALARI)

MARYAM ASADOVA **103**

MUZEY TURİZMİ: MUZEYLƏRLƏ TURİZM ŞİRKƏTLƏRİ ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN XARİCİ TƏCRÜBƏSİ

(MÜZE TURİZMİ: MÜZELER VE TURİZM FİRMALARI ARASINDAKİ YURT DIŞI İŞBİRLİĞİ DENEYİMİ)

SABİNA BABAYEVA **105**

VAXTIN DÜZGÜN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

(DOĞRU ZAMAN YÖNETİMİNİN ÖNEMİ VE ETKİLİ YOLLARI)

FİDAN İSAYEVA........ **108**

KIRGIZİSTAN'DA ALICI KUŞLA AVLANMA GELENEĞİ

Dr. Aya BAPAEVA........ **110**

E-SPOR AKTİVİTESİNİN İNCELENMESİ

Öğretim Görevlisi Haydar ŞAHİN ve Öğretim Görevlisi Aziz BÜKEY **113**

METAVERSE DÜNYASINDA TURİZM SEKTÖRÜNÜN İNCELENMESİ

Öğretim Görevlisi Aziz BÜKEY, Öğretim Görevlisi Haydar ŞAHİN ve Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖRAL........ **115**

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ, БИШКЕК ШААРЫ

(BİŞKEK ŞEHRİ, KIRGIZ CUMHURİYETİ)

Нургуль Джапарова........ **117**

ŞIRKƏTDƏ VAXTIN IDARƏ EDILMƏSININ TƏTBIQI

(ŞİRKETLERDE ZAMAN YÖNETİMİNİN UYGULANMASI)

Ləman Zeynalova-Məmmədzadə........ **120**

КОФЕКАНАЛАРДЫ ИЛГЕРИЛЕТҮҮ ҮЧҮН PR– КАРАЖАТЫ КАТАРЫ СОЦИАЛДЫК МЕДИАНЫН КОЛДОНУЛУШУН ИЛИКТӨӨ

(KAHVE BAR TANITIMI İÇİN SOSYAL MEDYA'NIN PR ARACI OLARAK KULLANILMASININ İNCELENMESİ)

Öğr. Gör. Dinara İSAKOVA ve Zhypar RUSLAN KYZY……………………………………………………………………………………..122

İSTIRAHƏT FƏALIYYƏTLƏRINDƏ TEXNOLOJI INKIŞAFLAR

(REKREASYON FAALİYETLERİNDE TEKNOLOJİK GELİŞMELER)
Emiliya Yəhya qızı Hüseynova………..125

AZƏRBAYCANIN LƏNKƏRAN -ASTARA BÖLGƏSİNDƏ YETİŞƏN ÇAY PLANTASİYALARINDA MÜXTƏLİF YIĞIM ÜSULLARININ MƏHSULDARLIĞA TƏSİRİ

(AZERBAYCAN'IN LANKARAN-ASTARA BÖLGESİNDE YETİŞEN ÇAY PLANLANMALARINDA FARKLI HASAT YÖNTEMLERİNİN VERİMLİLİĞE ETKİSİ)
Əfsanə Abdullayeva………..129

GELENEKSEL GASTRONOMİ RİTÜELLERİNİN REKREATİF AMAÇLI DEĞERLENDİRİLMESİ: DİŞ HEDİĞİ ÖRNEĞİ

Mehtap CELEP ve Prof. Dr. Bilgehan GÜLCAN…………………………………………………………………………………..132

REGİONLARDA EKOTURİZM SEKTORUNUN INKIŞAFI VƏ MƏHDUDIYYƏTLƏRIN ARADAN QAIDIRIMASI

(EKOTURİZM SEKTÖRÜNÜN BÖLGELERDE GELİŞTİRİLMESİ VE SINIRLAMALARIN KALDIRILMASI)

Taleh Hüseynov……135

ASUDƏ VAXT, İSTİRAHƏT VƏ KARYERA

(BOŞ ZAMAN, REKREASYON VE KARİYER)
Zaur Rəsulov……137

КЫРГЫЗСТАНДА БЛЭЖЕР ТУРИЗМДИН ПОТЕНЦИАЛЫ THE POTENTIAL OF BLEISURE TOURISM IN KYRGYZSTAN

(KIRGIZİSTAN'DA BLEISURE TURİZMİNİN POTANSİYELİ)

Асанова Кымбат ve Кожобиева Нуриза…………………………………………………………………………………………………140

ТУРИЗМ МАРКЕТИНГИНДЕ САНАРИП ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ОРТО АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРУНУН МИСАЛЫНДА

(TURİZM PAZARLAMASINDA DİJİTAL TEKNOLOJİLER: ORTA ASYA ÜLKELERİ ÖRNEĞİ)

Assos.Prof. Naryngul MARGAZIEVA ve Aydana BAKITBEKOVA…………………………………………………………………143

MACƏRA TURIZMI VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA INKIŞAF PERSPEKTIVLƏRI

(AZERBAYCAN'DA MACERA TURİZMİ VE GELİŞİM PERSPEKTİFLERİ)
Xəlilova Elmira Elbrus qızı………146

AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASİYALARDAN İSTİFADƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(TARIM ALANINDA YENİLİKLERİN KULLANILMASININ ÖZELLİKLERİ)

Rəhimova Məlahət………148

REGİONAL İNKİŞAFDA TURİZM SEKTORUNUN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

(TURİZM SEKTÖRÜNÜN BÖLGESEL KALKINMADAKİ YERİ VE ÖNEMİ)

Səyavuş Elman oğlu Məhişov………152

AZERBAYCAN'IN TURİZM ENDÜSTRISINDE YAPAY ZEKA TEKNOLOJISININ UYGULANMASI

Dinarə ISLAMOVA......**154**

АЗА КУТУУ УЧУРУНДАГЫ ТАМАК-АШ: КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ӨЛГӨНДӨН КИЙИНКИ ТАМАК-АШ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫ БОЮНЧА

(YAS SIRASINDA YEMEK: KIRGIZİSTAN'DA ÖLÜM SONRASI YEMEK RİTÜELLERİ)

Rabia GÜMÜŞ, Doç. Dr. Ümit SORMAZ, Prof. Dr. Nurudin KIDIRALİYEV ve Öğr. gör. Nadira TURGANBAYEVA......**156**

AZƏRBAYCANDA TURIZMIN İNKIŞAFINDA BIZNES-DÖVLƏT ƏMƏKDAŞLIĞININ ROLU

(AZERBAYCAN'DA TURİZMİN GELİŞMESİNDE İŞ-DEVLET İŞBİRLİĞİNİN ROLÜ)

Aşirov Ceyhun Qurban oğlu......**159**

ХЕЛИСКИ ТУУРАЛУУ СЕРЕП

(HELİKOPTERE GENEL BAKIŞ)

Öğr. Gör. СапаргульТУРДУБЕКОВА......**165**

EVALUATION OF THE POTENTIAL OF HEALTH TOURISM IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN TOURISM

(AZERBAYCAN TURİZMİNİN GELİŞİMİNDE SAĞLIK TURİZMİ POTANSİYELİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ)

Lala Ahmadova......**169**

İŞĞALDAN AZAD EDILMIŞ RAYONLARIN TURIZM POTENSIALI VƏ INKIŞAF PERSPEKTIVLƏRI

(İŞGALDEN KURTULAN BÖLGELERİN TURİZM POTANSİYELİ VE KALKINMA BEKLENTİLERİ)

Abbasova-Zeynalova Nuranə Nazim qızı ve Nəsibova Arifə Carı qızı......**171**

MİLLİ SƏVİYYƏDƏ TURİZM MARKETİNQİ?

(ULUSAL DÜZEYDE TURİZM PAZARLAMASI)

Xəyalə Xəlilova......**174**

ELEMENTS OF CULTURAL LEISURE ACTIVITY

(KÜLTÜREL BOŞ ZAMAN AKTİVİTELERİNİN UNSURLARI)

Aysel HASANOVA......**177**

AQROTURİZM FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

(TARIMSAL TURİZM FAALİYETLERİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE DÜNYA DENEYİMİ)

Hüseynov CAVID......**180**

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ REGİONLARIN YAŞIL ENERJİ POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ?

(KURTARILMIŞ BÖLGELERİN YEŞİL ENERJİ POTANSİYELİNİ KULLANMANIN ÖNEMİ)

Səfərova Təranə Allahverdi qızı ve Əliyeva Təranə Əsman qızı......**183**

EMOTIONAL SOLIDARITY IN NATURE AND SPORTS: THE CASE OF İZMİR (DOĞA VE SPORDA DUYGUSAL DAYANIŞMA: İZMİR ÖRNEĞİ)

Doç. Dr. Emrullah ERUL[1]

Although the use of the theory of emotional solidarity (ES) in the field of tourism has become widespread in the last decade, its roots date back to the 20th century (Erul et al., 2020). Initially, Durkheim (1912) asserted in his book "The Elementary Forms of Religious Life" that emotional bonds develop as similar behaviors and beliefs increase. Later, Collins (1975) expanded this theory to include interaction in addition to similar beliefs and behaviors, characterizing emotional bonds among individuals based on similar beliefs, behaviors, and interaction. In tourism, Woosnam and Norman (2010) developed the Emotional Solidarity Scale (ESS) to measure the emotional connection between tourists and the local population. The scale consists of three factors: emotional closeness (EC), sympathetic understanding (SU), and welcoming nature (WN). ES measures the emotional connection between tourists and the local population, focusing on the degree of intimacy, closeness, and friendship. Notably, limited studies (Giango et al., 2022; Kišjuhas, 2023; Woosnam et al., 2015) in recreation and leisure have examined emotional connections, particularly emotional solidarity (ES). For example, Giango et al (2022) conducted a study involving 1004 residents, employs random sampling in Danao City, an emerging sports destination in the Philippines. They integrated ES factors, residents' attitudes, and an extended social exchange theory (SET) to model support for future sports tourism development. Furthermore, Woosnam et al. (2015) collected on-site survey data from people visiting important natural tourist attractions in the Lower Rio Grande Valley of South Texas during the busiest travel season for birdwatchers and outdoor lovers. They tested outcomes of ES and discovered that the expenditures of nature visitors were predicted by the ESS (WN was the most significant predictor of visiting expenditures). Hence, there is still a need study to examine ES in Leisure and Recreation. To address existing gaps in understanding residents' support for nature and sport, this study employed the concept of ES to explain Izmir residents' intentional support for developing leisure, recreation and tourism activities. The current

[1]Izmir Kâtip Çelebi University, emrullah.erul@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3785-9145.

study seeks to elucidate how residents' levels of interaction, shared beliefs, and engagement in leisure recreation activities with tourists predict their ES. The ultimate goal is to understand how residents' ES toward tourists contribute to their intentional support for leisure, recreation and tourism development in İzmir, Turkey. SEM was used to examine data and the theoretical model supported ten of the twelve presented hypotheses. The results reveals that residents' levels of interaction, shared beliefs, and engagement in leisure recreation activities with tourists explain 20% of the variance in WN, 22% in EC, and 16% in SU. Finally, the two of three ESS factors (WN & EC) significantly predicted intentional support for leisure, recreation and tourism activities. The study's insights provide governments with guidance to tailor measures for developing leisure, recreation and tourism activities in alignment with local support and indicate the vital role of residents of Izmir.

ARİD ZONALARDA PAMBIQ VƏ PAYIZLIQ TAXILIN SUVARILMASINDA YAĞIŞ YAĞDIRMA ÜSULUNUN TƏTBİQİ (KURAK BÖLGELERDE PAMUK VE SONBAHAR TAHILLARIN SULAMASINDA YAĞIŞ YÖNTEMİNİN UYGULANMASI)

Razim KURBANOV[1]

Suvarılan torpaqlar bütün dünyada kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlığını və ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Əkin sahələrinin 20%-dən azını təşkil edən suvarılan torpaqlar məhsul istehsalının 40%-dən çoxunu verir. Buna görə də, son 25 il ərzində dünyada suvarılan torpaqların ümumi sahəsi 27% artmışdır. FAO-nun proqnozuna görə yaxın 20 ildə dünyada suvarılan sahələrin ildə 1,0-2,0 % artması suvarılan sahələrin 350 milyon hektar, taxıl məhsuldarlığının 25%, enerji sərfiyyatının 50%, material və texniki ehtiyatlar sərfinin 40%, şirin su ehtiyatlarının 20% artmasına artmasına səbəb olacaqdır. Bu, suya, enerjiyə və maddi-texniki resurslara qənaət edilməsi problemlərini yaradır. Suvarma texnikası və texnologiyası suyun paylanmasının keyfiyyəti və torpağın su rejiminin tənzimlənməsnə, nəticədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına, sudan istifadənin səmərəliliyinə, torpaq-iqlim, maddi-texniki və enerji resurslarına, ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinə həlledici təsir göstərir. Suvarılan sahələrin 82%-nin yağışyağdırma və damcılarla suvarma sistemləri ilə, 14%-nin isə yerüstü suvarma üsulları ilə suvarıldığı Avropa regionunda suvarmanın səmərəliliyi 80-85% təşkil edir. Dünyada suvarılan torpaqlardan istifadənin səmərəliliyi orta hesabla 60...65% qiymətləndirilir, yəni kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığını və ekoloji idarəetmənin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq imkanı var. Bütün kənd təsərrüfatı torpaqlarının 70% -dən çoxunun qeyri-kafi və ya qeyri-sabit təbii rütubət zonalarında yerləşdiyi üçün kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək və sabit səviyyəsi təmin edilə bilər. Suvarılan torpaqların hər hektarından məhsuldarlıq dəmyə torpaqların hər hektardan 2-5 dəfə, əmək məhsuldarlığı, təbii və maddi-texniki ehtiyatlardan, o cümlədən gübrələrdən istifadənin səmərəliliyi isə 2-3 dəfə artıqdır[2]. Hazırda suvarılan torpaqların məhsuldarlığı hər hektar üçün orta

1 Mingəçevir Dövlət Universiteti, razim.qurbanov@mdu.edu.az.

hesabla 2,8 - 3,2 min yem vahidi, proqnozlaşdırılan məhsuldarlığı 7-9 min yem vahidi ilə xarakterizə olunur. Suvarma sahəsinin inkişafı kəndin kənd təsərrüfatı məhsullarının zəmanətli həcmlərinin əldə edilməsi, suvarılan əkinçilik şəraitində qeyri-sabit hava şəraiti nəticəsində məhsul itkisi ilə bağlı iqtisadi risklərin azaldılması, məhsulun artması hesabına təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarından, emal sənayesində və məhsulun satışı ilə məşğul olan təşkilatlardan daxil olan vergilərin artması,kənd əhalisi üçün yeni iş yerlərinin yaradılması, yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması kimi bir sıra sosial-iqtisadi problemlərinin də həllinə öz töhfəsini verir. Suvarma sistemlərinin texniki vəziyyəti tələb olunan səviyyədə deyil. Suvarma sistemlərinin faydalı iş əmsalı (FİƏ) ümumi suvarma sahəsinin 40%-i üçün 0,65-dən az, 26%-i üçün 0,65...0,80, 9%-i üçün 0,80-dən yuxarıdır. Müvafiq olaraq, suvarılan torpaqlarda ekoloji vəziyyətin pisləşməsinin əsas səbəblərindən biri olan suvarma şəbəkəsində su itkiləri götürülən suyun 25-60%-ni təşkil etməsidir. Əsas vəsaitlər XX əsrin 60-80-ci illərdə yaradılıb, yəni təxminən 90% suvarma və 70%-dən çox drenaj sistemlərində yenidənqurma və modernləşdirmə işlərinin aparılmasına ehtiyac var. Meliorasiya edilmiş torpaqların məhsuldarlıq səviyyəsini artırmaq üçün bir sıra yenidənqurma və modernləşdirmə işlərini həyata keçirməklə meliorasiya sistemlərinin texniki səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq lazımdır [3]. Bütün dünyada su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, suya qənaət edən, suqoruyucu, kiçik enerji tutumlu suvarma texnologiya və texnikalarının işlənib hazırlanması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparılır. Yerüstü suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, yağışyağdırma sisteminin inkişafı, aşağı basqılı, yağışyağdıran sistemlərin və cihazların, yağışyağdıran maşınların çoxfunksiyalı istifadə texnologiyalarının işlənib hazırlanması, mikroçiləmə sistemlərinin inkişafı, damcılı, yeraltı və lokal suvarma, avtomatlaşdırılmış mobil suvarma sistemləri, o cümlədən suyun paylanması və su təchizatının keyfiyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi xüsusi su sərfinin azaldılmasının əsas tendensiyalarıdır. Bitkilərin suvarma texnologiyalarının işlənib hazırlanması ilə bir çox alimlər məşğul olmuşdur. Bir çox işlər yağışın enerji və dinamik xüsusiyyətlərinin su axını yarananа qədərki hopma normasına təsirini müəyyən etməyə həsr edilmişdir. Bütün ölkələr üçün suvarmanın inkişafı zamanı yaranan ümumi ekoloji və iqtisadi problemləri ümumiliyinə baxmayaraq, hidromeliorativ sistemlərin fəaliyyət zonasında torpaq-iqlim və təşkilati-iqtisadi şəraitin bütün müxtəlifliyi üçün eyni dərəcədə yararlı olan texniki vasitə və texnologiyalar mövcud deyil və mövcud ola da bilməz. Buna görə də əsas vəzifə tətbiq olunduğu yerin spesifik şəraitinə ən yaxşı uyğunlaşdırılmış, az enerji tutumlu və suqoruyucu suvarma texnologiya və texnikalarının işlənib hazırlanmasıdır. Arid zona üçün qrunt sularının qalxmasının və şorlaşmanın qarşısını almaq üçün bütün tarlanın səth axını və su tullantısı yaratmadan kiçik suvarma normaları ilə müntəzəm (bərabər) suvarılması imkanını, kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək məhsuldarlığını təmin edən texnikadan istifadə olunmalıdır. Bu şərtlərə kiçik enerji tutumlu və az

dinamik təsirlərə malik yağışyağdırma ilə suvarma üsulu cavab verir. Azərbaycan ərazisinin 50%-dən çoxu yarımsəhra və quru çöl iqliminə malikdir. Bu ərazilər arid (quraqlıq) təbiətə malik olmaqla Kür-Araz, Samur-Dəvəçi və Naxçıvanın Arazboyu düzənliklərini əhatə edir. Kür-Araz ovalığının sahəsi 22.5 min km^2 olub, əsasən pambıq, üzüm, meyvə-tərəvəz, quru subtropik meyvələr əkilib becərilir. Kür-Araz ovalığı kimi arid zonada suvarılan torpaqların deqradasiyaya uğramasının və münbitliyinin aşağı düşməsinin əsas səbəbi onların şorlaşmasıdır. Suvarma suyunun qıtlığı şəraitində drenaj axını ilə çirklənmiş mənbələrdən istifadə zərurəti (tarlalara suvarma suyunun həddindən artıq verilməsi nəticəsində) torpağın üst qatında xeyli miqdarda duzların toplanmasına səbəb olmuşdur. [1]. Yüksək (izafi) suvarma norması ilə yerüstü suvarma üsullarının tətbiqi nəticəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsində elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, suqəbuledicilərdən götürülən ümumi suyun yalnız 30%-ə yaxını tarlalarda səmərəli istifadə edilmiş, 70%-i isə bataqlaşma, şorlaşma, çayların çirklənməsi və kollektor-drenaj şəbəkələrinin tikintisinə zərurətin yaranması kimi neqativ nəticələrə səbəb olmuşdur. Sahələrdə istifadə olunmayan su drenaj şəbəkəsi vasitəsilə yenidən su mənbələrinə (80%) və çökəkliklərə (20%) axıdılıb. [2].Bütün qeyd olunan səbəblər əminliklə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qrunt sularının səthə yaxın olduğu ərazilərdə pambıq və payızlıq taxıl kimi kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılmasında yağışyağdırmadan istifadə olunması ən səmərəli üsuldur.

Açar sözlər: suvarma; yağışyağdırma; drenaj; qrunt suyu; şorlaşma; suvarma texnikası.

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İRSİNDƏ "KİTAB ABİDƏSİ" VƏ ONUN TURİZM POTENSİALI (AZERBAYCAN'IN KÜLTÜR MİRASINDA "KİTAP ANITI" VE TURİZM POTANSİYELİ)

Natiq MÜRSƏLOV[1]

Mədəni irsin qorunub saxlanmasında və təbliğində mədəni turizm fəaliyyətinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Mədəni turizm tarixi, mədəni və ya coğrafi yerləri ziyarət etməyi nəzərdə tutan və turizmin ən populyar və geniş yayılmış növü kimi mütəxəssislərin diqqət mərkəzindədir. Belə səfərlərin məqsədi turistik yerlərlə (tarix, memarlıq, incəsənət abidələri; təbii və etnik xüsusiyyətlər; xalqın müasir həyatı və s.) tanış olmaqdır. Bu tədqiqat işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd isə xalqın milli mədəni irsi və onun əsas tərkib hissələrindən biri olan kitab abidələrinin turzim potensialının daha əraflı öyrənilməsidir. Azərbaycan Respublikasının (AR) 2012-ci ildə qəbul olunmuş "Mədəniyyət haq¬qında" Qanununda mədəni irsin xüsusi kateqoriyası sayılan "milli mədəni irs" anlayışına belə tərif verilir: "milli mədəni irs – Azərbaycan xalqına məxsus, ümum¬azərbaycan əhəmiyyəti kəsb edən, universal dəyələrə malik mədəniyyət nümumələrinin məcmuusu"dur. Normativ hüquqi sənəddə mədəni irs nümunələri – "özündə bir xalqın, milli azlığın maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrini əks etdirən mədəni sərvətlərin məcmuusu" kimi açıqlanır. Bu qanun¬vericilik aktına əsasən AR Nazir¬lər Kabinetinin 2015-ci ildə təsdiq etdiyi "Azər-baycan Respublikasında mədəni irs nümunələri¬nin qorunması, bərpası və istifadəsi qay-daları" adlı Qərarında milli mədəni irsin tərkibinə "muzey, incəsənət, audiovizual (o cümlədən kino), teatr, kitabxana, əlyazma, arxiv, folklor, arxeo¬logiya, etnoqrafiya, memar-lıq, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri və tarix-mədəniyyət qoruq¬ları" aid edilir. Milli mədəni irsin obyektinə daxil muzey, kitabxana, əlyazma və arxiv fondlarında saxlanılan "kitab abidəsi"nin xüsusi əhəmiyyəti vardır. "Kitab abidəsi" termini "nadir kitab", "unikal kitab", "dəyərli kitab" anla¬yış¬larına adekvat olaraq meydana gəlmişdir ki, buraya ictimai, elmi, tarixi və ya mədəni dəyər kəsb edən, yüksək mənəvi, estetik, poliqrafik, yaxud da sənəd xüsu¬siy¬yətlərə malik əlyazma¬ları, nəşr olunmuş kitab, kitab kol¬lek¬siyaları aiddir. Kitab abidəsi olan fondların məcmuusuna ayrı-ayrı Milli dövlət arxivlərinin və kitab saxlancların fondlarında mühafizə olunan bütün nəşrlər və materiallar daxildir. AR-nın "Kitab abidələri haqqında" Əsasnamənin qaydalarına əsasən 2011-ci ildə respublikada kitab abidələrinin üzə çıxarılması prosesi

[1] Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, natig.mursalov@admiu.edu.az, ORCID: 0000-0001-5868-4650.

uğurla həyata keçirilmiş və Dövlət reyestrinə 3483 adda müxtəlif formada olan kitab abidəsi daxil edilmişdir. Təkcə Azərbaycan Milli Kitabxanasında 577 kitab abidəsi qeydə alınmışdır. Onlardan 399 kitab Azərbaycan dilində, 1 kitab - türk dilində, 154 kitab - rus dilində, 4 kitab - ərəb dilində, 12 kitab - fars dilində, 1 kitab - alman dilində, 1 kitab yəhudi dilində, 5 kitab latın dilindədir. Xronologiya üzrə 2 kitab - XVI əsrə, 4 kitab - XVII əsrə, 4 kitab - XVIII əsrə, 147 kitab - XIX əsr, 292 kitab - XX əsrə, 38 kitab - XXI əsrə aiddir. Reyestrə, həmçinin 21 qəzet və 69 jurnal kitab abidəsi kimi daxil edilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Nadir və qiymətli nəşrlər fondunda isə 700-ə yaxın miniatür kitab mühafizə olunur. Bu nəşrlərin əksəriyyəti bütün dövrlərdə aktiv istifadə olunan məlumat xarakterli kitablar-müxtəlif dillər üzrə lüğətlər sayca üstünlük təşkil edir. Nizami Gəncəvinin "Aforizmlər", "Yeddi gözəl" poemasının miniatür nəşrləri də miniatür kitab kolleksiyasının qiymətli nəşrlərindəndir. Kolleksiyada Məhsəti Gəncəviyə, Məhəmməd Füzuliyə aid miniatür nəşrlər də qorunur. Kitab mədəniyyətinin təbliği məqsədi ilə kitabxananın Nadir kitablar və qiymət-li nəşrlər fondunda saxlanılan bu unikal incilər qorunma qaydalarına uyğun şəkildə xüsusi hazırlanmış şüşə rəflərdə nümayiş etdirilir. Turizm sferasının genişləndirilməsinin fəlsəfi və mədəni əsaslandırması insanın mədəni-idrak fəaliyyəti və istirahətinin mühüm rolunun dərk edilməsinə, insanın mədəni ehtiyaclarının həyata keçirilməsi üçün şərait yaratmaq zərurəti-nin dərk edilməsinə əsaslanır. Bu baxımdan, Azərbaycan xalqının tarixi, dini, adət-ənənələri və həyat tərzinin xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə, mədəniyyətinin daha dolğun dərk edilməsi turizm sayəsində mümkün olan milli mədəni irs nümunələri – "kitab abidələr"i ilə birbaşa təmaslar nəticəsində daha əhəmiyyətli olar. Şübhəsiz ki, turizm strukturunda mədəni elementin aparıcı mövqelərindən birini, məhz kitab abidələri təşkil etdiyindən, onların turizm sferasında böyük potensialından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Mədəni turizm xidmətləri bazarına diqqəti və təsiri olan müxtəlif səviyyəli orqanlar tərəfindən turizm xidmətləri sahəsində effektiv siyasətin işlənib hazırlanmasında Azərbaycanın kitab abidələrinə də diqqət ayırması, xüsusilə vacib hesab edilməlidir. Çünki, turizmdə kitab abidələrinin cəlbediciliyi, xüsusilə onların insana estetik və emosional hisslər qazanmaq imkanı yaratması ilə fərqlənir. Bu kitablarda həkk olunmuş tarixi-mədəni mühit insanı öz qeyri-adi dünyasına cəlb edir.

ТОО ШАРТЫНДА ТУРИЗМДИН ӨНҮГҮҮСҮНҮН АЙРЫМ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (DAĞ KOŞULLARINDA TURİZM GELİŞİMİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ)

Assoc. Prof. Dr. Bakyt TURDUMAMBETOV[1]

Киришүү

Дүйнөдөгү эң динамикалуу өнүгүп жаткан тармактардын бири болгон туризмге тартылган адамдардын саны жыл сайын ылдам артууда. Бүткүл дүйнөлүк туризм уюмунун маалыматына караганда, 1950-жылы дүйнөдө 25 миллион адам эл аралык туризмге катышса, бул сан 1980-жылы 277 миллионго, 1995-жылы 528 миллионго, 2011-жылы 983 миллионго, 2013-жылы 1.09 миллиардга, бүгүнкү күндө 1.4 миллиардга жеткен (World Tourism Organization, 2023). 2030-жыл үчүн болжолдуу эсептөөлөргө караганда, эл аралык туризмге катышкан адамдардын саны 1,8 миллиард болушу күтүлүүдө. Туризм индустриясы дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн экономикаларынын ичинде маанилүү тармакты түзөт. Өлкөлөр өздөрүнүн туристтик потенциалынан максималдуу түрдө пайда алуу үчүн жергиликтүү, аймактык, улуттук жана эл аралык деңгээлде аракеттерин көрүүдө. Кызмат акы жана жөлөкпулдун деңгээлин жогорулатуу, кеңири таралган акы төлөнүүчү өргүү (отпуск) укуктары, киреше деңгээлинин көбөйүшү жана убакыттын өтүшү менен эс алуу түшүнүгүнө көз караштын өзгөрүшү сыяктуу көптөгөн факторлор тоолуу өлкөлөрдө жана аймактарда жашаган адамдардын да туризм индустриясына көбүрөөк тартылышына, ал жерлерде туристтик кыймылдардын көбөйүшүнө, демек, тоо шартындагы туризмдин тез өнүгүүсүнө өбөлгө түздү (Турдумамбетов, 2005).

Тоо туризминдеги өз ара аракеттешүүчү процесстер жана алардын таасирлери

Көпчүлүк туристтик райондордун өнүгүү цикли өсүш мезгилинен башталат. Өсүш фазасында туризмдин дестинациянын экономикасына тийгизген таасири негизинен позитивдүү болот. Бирок, өсүш сөзсүз түрдө басаңдайт же бир азга токтоп, жаңылануу, стагнация жана/же төмөндөө сыяктуу кийинки фазалар менен коштолот. Бүткүл дүйнө жүзү боюнча

[1] Department of Travel Business and Tourism Guidance, Faculty of Tourism, Kyrgyz Turkish Manas University, bakyt.turdumambetov@manas.edu.kg, ORCID No: 0000-0003-3866-9829

тоолуу дестинацияларда жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, жогоруда айтылган фазалардын узактыгы ар-кандай жана экономикалык, социалдык жана маданий натыйжалары ар-түрдүү болору аныкталган (FAO and UNWTO, 2023) .Бул изилдөөлөр көрсөткөндөй, жергиликтүү калкка жана айлана-чөйрөгө болгон таасирлердин түрлөрү, ж.о.э. ал таасирлердин багыты жана ылдамдыгы төмөндөгү факторлор менен аныкталат:

туристтердин мүнөздөмөсү жана дестинацияда эс-алуу учурунда кылган иш аракеттери;

жергиликтүү маданий каада-салттардын жана социалдык үрп-адаттардын келгиндердикине салыштырмалуу туруктуулугу (жергиликтүү калктын маданий жана социалдык туруктуулугу);

туризмден жапа чеккен экосистеманын тез арада өз калыбына келүү мүмкүнчүлүгү.

Туристтердин мүнөздөмөсү

Эгерде туристтердин жүрүм-туруму жергиликтүү калктын нормалары жана жергиликтүү коомчулуктун максаттары менен карама-каршы келсе, салыштырмалуу кичинекей туристтик топтор дагы жергиликтүү коомго таасир бере алышат. Бирок да, тоолуу аймактар барган сайын белгилүү жана популярдуу боло баштаганына байланыштуу, ишкерлер, атаандаштардын алдында өз артыкчылыктарын сактап калуу аракетинде, кызматтардын жана көңүл ачуулардын спектрин кеңейтүүгө умтулушууда. Аттракциондордун кеңири спектринин комбинациясы, жеңил жетүү мүмкүнчүлүгүнүн кенендиги жана апыртылган кызыктыруу (тиешелүү рыноктук күтүүлөр менен бирге) көп учурда маданий өз алдынчалыкты жана айлана-чөйрөнүн сапатын жоготууга ж.о.э., алар менен байланыштуу, тартылып жаткан туристтердин типтик өзгөрүүлөрүнө алып келет. Ошол эле учурда жергиликтүү калк менен туристтердин (кожоюндар менен коноктордун) ортосундагы өз ара мамилелер ар кандай керектөөчүлөрдүн топтору арасында, топтордун ичинде жана жергиликтүү калк менен туристтердин ортосунда конфликттерди туудуруучу коммерциялашуу тенденциясына ээ (World Tourism Organization, 2018) . Туристтердин дестинацияда кылган иш аракеттери

Тоолуу дестинацияларда туристтердин тандоосу учун сунушталган иш-аракеттердин түрлөрүнүн саны акыркы жылдары абдан көбөйдү. Аларды шарттуу түрдө 3 кө болсок болот:

- Традициялык иш аракеттер: ажайып жайларды кыдырып-көрүү, жөө сейилдөөлөр, аңчылык, балык уулоо, чокуларга чыгуу, ат минүү, чатырларда түнөө, кайыктарда (каноэлерде) сүзүү;

- Традициялык эмес «пассивдүү» иш-аракеттер: жаныбарлардын жана канаттуулардын жашоосуна байкоо жүргүзүү, гүлдөөчү өсүмдүктөрдү аныктоо, живопись, медитация жана фольклордук концерттерге катышуу;
- Традициялык эмес «активдүү» иш-аракеттер: тоо жолдорунда велосипед тебүү, парапланеризм, гольф ойноо, парашюттук спорт, треккинг, хайкинг, рафтинг, хелиски, сноуборд ж.б.у.с.

Жаңы технологиялардын өнүгүшү менен жана дүйнөлүк (региондук) рыноктордо дестинациялар ортосунда атаандаштыктын күчөшү менен жогоруда аталган туристтик иш-аракеттердин спектри дагы да кеңейүүдө.

Натыйжада ар бир жаңы иш-аракеттин түрү экологиялык, социалдык жана экономикалык таасирлердин жаңы спектрлерин жаратууда.

QARANOHUR GÖLÜ ŞIMAL-QƏRB MARŞRUTUNUN ƏSAS HIKING OBYEKTI KIMI (KUZEYBATI ROTASININ ANA YÜRÜYÜŞ AMACI OLARAK GARANOHUR GÖLÜ)

Səadət YUSİBOVA[1]

Təbiət bütün canlılar üçün əsl ilham mənbəyidir. Son zamanlarda baş verən iqlim dəyişikliyi, təbiəti çirkləndirmə prosesinin qarşısının alınması, ekoloji sağlam çevrə mühitinin təmin olunması, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin bütün sahələrdə hakim prinsip olaraq seçilməsi davamlı və sağlam gələcək üçün əsas həmlələrdir. Bu nöqteyi-nəzərdən təbiətdə başverən əyləncə xarakterli, gəzinti məqsədli, idman məqsədli bütün fəaliyyətlər təbiət turizmində öz əksini tapmışdır. Təbiət turizmi ümumiyyətlə təbii mühitdə mümkün olan səyahətləri əhatə edir (Kiper və Arslan 2007). Təbiətdə müxtəlif istiqamətli fəaliyyətlər reallaşdırılır. Bunlara misal olaraq, trekkinq, hikinq, dağçılıq, raftinq, campinq və s. göstərmək olar. Hikinq- təbiətdə vaxt keçirmək üçün ən ideal seçimdir. Hikinq ümumiyyətlə, dərə, meşə, cığırlar kimi təbii gözəllikləri ehtiva edən, başlanğıc və bitiş nöqtəsi, marşrutu əvvəlcədən müəyyən edilmiş gündəlik təbiət gəzintisi kimi dəyərləndirilə bilər. Hikinq turları, ümumiyyətlə 2-8 saat arası müddətdə reallaşdırılır. Araşdırmada Azərbaycanda mümkün olan müxtəlif hiking marşrutları qeyd olunmuşdur. Qərb marşrutu üzrə Çıraqlı cığırı-Cavadxan zirvəsi, Mahrasa-Soyuqbulaq cığırı, Mahrasa-Əmirvar cığırı, Çıraqlı-Dəstəfur cığırı, Çırqalı-Azgillri cığırı, Cavadxan-Azgilli cığırı, Şimal-Qərb marşrutu Talıstan-Qaranohur cığırı, Kiş-Baş Göynük cığırı, Qumuş-Qaşqaçay cığırı, Qaşqaçay-İlisu cığırı, Qabizdərə-Car cığırı, Şimal marşrutu üzrə Yergikek-Kuzun cığırı, Kuzun-Laza cığırı, Qrızdehne-Qrız cığırı, Qrız-Qalaxudat cığırı, Qalaxudat-Xınalıq, Cənub marşrutu üzrə Dustaqxana-Sım şəlalə cığırı və s(Azerbaijan Travel, 2024). Göstərilən hiking obyektləri içərisində yerli və xarici turistlərin ən çox üz tutduğu istiqamət Qaranohur gölüdür. Qaranohur gölü Böyük Qafqaz Suayırıcı silsiləsinə paralel olan Nialdağın cənub ətəklərində yerləşir(Azertac, 2020). 2006-cı ilə qədər gölün varlığı haqqında heç bir məlumat olmamışdır. Qaranohur gölü İsmayıllı rayonu ərazisində Şahdağ Milli Parkına aid dağ gölüdür və milli parkın ərazisinə daxil olduqdan sonra park əməkdaşları tərəfindən gölə gedəcək cığırlar bərpa olunmuşdur. Şahdağ Milli Parkı Böyük Qafqazın ərazicə ən böyük parkı hesab olunur. 1966-cı ildə Lahıc kəndinə asfalt yol çəkilənədək gölün ətrafındakı ərazi İsmayıllı şəhərindən kəndə gedən yolda dayanacaq məntəqəsi rolunu oynayır. Öz təbii gözəlliyi ilə seçilən göl böyük turizm

---

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, seadet.yusibova@mdu.edu.az, ORCID: 0009-0008-7418-4830.

potensialına malikdir və getdikcə daha çox turisti özünə cəlb etməklə yaxın gələcəkdə rayonun əsas turistik yerlərindən birinə çevriləcəkdir. Göl ətrafında müxtəlif ağac növlərinə rast gəlinir(fıstıq, vələs, palıd və s.). Hazırda gölü görmək üçün turistik piyada gəzintilər təşkil edilir və bu gəzinti Talıstan kəndindən başlamaqla gözəl mənzərəli yerlərdən keçərək piyada 2-3 saat davam edir. Gölün minerallığı çox yüksəkdir və 1000 mq/l-dən çoxdur. Suyu kənd təsərüffatı məqsədləri üçün yararlı deyildir. Şahdağ Milli Parkının girişindən gölə qədər ümumi məsafə 5.5 km-dir və cığır bütün yol boyunca meşəlik ərazidən keçir. Adətən turist gəzintiləri bura payız aylarında daha çox müşahidə olunur. Oktyabr və noyabr aylarında burada ecazkar mənzərə nəzərə çarpır. Qaranohur gölünə adətən ətraf regionlara nisbətən Bakıdan turlar təşkil olunur. Əsas problemlərdən biri, ən çox müraciət olunan hiking obyekti olmasına baxmayaraq, göl turizm, eyni zamanda ekoturizm baxımından çox da araşdırılmayıb. Milli park ərazisində yerləşməsinə baxmayaraq göl ətrafında və yaxud ona yaxın ərazilərdə mehmanxana, kottec və s. turistik tikililərə və əyləncə mərkəzlərinə rast gəlinmir (Mammadova, 2023). Əsasən məqalədə Qaranohur gölünün ekoturizm potensialına, ecazkar təbiətindən və turistləri cəlb edən hiking obyekti kimi dəyərləndirilməsi və turizm əhəmiyyətli yerlərin mövcud ərazidə çatışmazlıqları kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

MÜSTƏQİL TURUN PLANLAŞDIRILMASINDA İNTERNETİN İMKANLARI (BAĞIMSIZ TUR PLANLAMASINDA İNTERNETİN FIRSATLARI)

Nəzirə ƏLİYEVA[1]

Müstəqil turizm - turoperatorların və turagentlərin xidmətlərindən tam və ya qismən imtina etməklə həyata keçirilən turist səfəridir. Bu turizm növünü təşkil edərkən marşrut, müstəqil şəkildə hazırlanır və lazımi xidmətlər (səyahət, yerləşdirmə, yemək, ekskursiya və s.) alınır. İnternetin imkanları artdıqca müstəqil turizm daha da populyarlaşmış və perspektivli olmuşdur. Bu da turizmə informasiya dəstəyinin göstərilməsi üçün internet resurslarının inkişafına töhfə verir: onlayn bronlaşdırma, elektron biletlər, turist portalları, forumlar və s. (Beirne, E., and P. Curry, 1999) Müstəqil turun qiyməti adi hazır turun dəyərindən fəqrli olur, lazımi sənədlərin toplanması, (əgər bu viza ölkəsidirsə) daha çox vaxt və səy tələb edir. Buna baxmayaraq, müstəqil turizm hazırda sürətlə inkişaf edir və bir çox üstünlüklərə malikdir. Müstəqil turizmin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, turistlər hara və necə gedəcəklərini, harada yaşayacaqlarını, nəyi görəcəklərini və necə gəzəcəklərini özləri seçirlər. Onlar müəyyən bir tur operatoruna bağlı deyillər və heç bir xüsusi proqramda iştirak etmirlər. Görmək istədikləri hər şey səyahətçilərin xidmətindədir. Harada yaşayacağını seçməkdə tam sərbəstlik təmin edilir. Müxtəlif əlavə xidmətlər üçün pul ödəməyə ehtiyac olmur. Bütün üstünlüklərə baxmayaraq, müstəqil turun bəzi mənfi cəhətlərini qeyd etməyə dəyər:

• müstəqil turun təşkilində bütün məsuliyyət yalnız turistin çiyninə düşür.

• oteldə yerləşmənin qiyməti turizm agentliyi tərəfindən sifariş edilən otel nömrəsinin qiymətindən baha ola bilər.

• dil maneəsi. Bəzi hallarda müstəqil səyahətdən imtinanın əsas səbəbi dil maneəsi olur.

Müstəqil turu planlaşdırarkən, əvvəlcə gediləcək ölkəni seçmək üçün internet mənbələrindəki məlumatlardan istifadə edilir. Yalnız bir şəhəri ziyarət etməklə məhdudlaşmayıb, ziyarət etmək üçün iki, üç və ya daha çox şəhər seçmək olar. Səyahət ediləcək ölkəni seçdikdən sonra, bu ölkənin həyatı və mədəniyyəti, eləcə

[1] Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, nazira.aliyeva@admiu.edu.az, ORCID: 0000-0002-6851-6762.

də mütləq görməli olan maraqlı yerlər haqqında məlumatlardan istifadə üçün yenə də internetə müraciət edilir. Növbəti addım bilet almaqdır. Bronlaşdırma sistemlərindən istifadə etməklə, həm ölkə daxilində, həm də xaricə çoxlu sayda hava səyahətini nəzərə alaraq, nəyinki uyğun olan gediş və gəliş tarixlərini seçmək, həm də daha rahat uçuş vaxtını seçmək və arzu olunan təyyarədə yerləri əvvəlcədən sifariş etmək mümkün olur. Onlayn hava yolları saytlarının yaranması ilə bütün bunlar daha asan həll edilir. Lazımi biletləri əldə etmək üçün sadəcə olaraq, tələb olunan aviadaşıyıcının saytına daxil olub, interfeys imkanlarından istifadə etmək mümkündür. (Park, S., and D. R. Fesenmaier, 2010) Müstəqil turun yaradılmasında növbəti addım qalacaq yerlərin seçilməsidir. Burada da internet vasitəsi ilə dünyanın istənilən yerində mehmanxana/otel/mənzil/yataqxanada yer seçmək və bronlaşdırma etmək olar. Müvəqqəti yaşamaq yerini düzgün seçmək, mümkün yaşayış variantları ilə tanış olmaq üçün, həmin yeri ziyarət edən digər turistlərin rəylərinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu işdə turistə yenə də internet kömək edir. Bunun üçün turist maraqlandığı otelin veb saytına daxil olaraq, onlayn resursdan bütün lazımi məlumatları öyrənə bilər. Burada o, həm endirimli qiymətlərlə çoxlu sayda xüsusi təklifləri izləyə bilər, həm də bu yer haqqında, düzgün seçim etməyə kömək edəcək bir çox başqa məlumatlarla tanış ola bilər. Müasir informasiya texnologiyaları əsrində turisti maraqlandıran bütün məlumatları təkcə kompüterdən deyil, telefon, planşet kimi rahat daşına bilən vasitələrdən də ala bilər. Hazırda maraqlı və maarifləndirici audio bələdçilər var ki, onlarda müəyyən bir mədəni irs haqqında danışan, bütöv bir şəhərin və ya ölkənin tarixindən bəhs edən, əvvəlcədən yazılmış audio kliplər olur. Bu çox rahatdır, çünki, turist istənilən şəhərə səfər marşrutunu ətraflı şəkildə hazırlaya bilər, yol boyu lazımi məlumatları dinləyə bilər ki, bu da onun üçün yalnız səyahətini daha öyrədici və cəlbedici edir. Bu gün telefonlarda iki əsas əsas platforma populyarlıq qazanmışdır: Android və iOS. Bu platformalar "onlayn köşklər"ə çıxışı təmin edir, burada turist istənilən lazımi proqramı, məsələn, audio tur və ziyarət edilən yerlərin ətraflı təsviri ilə xəritəni tapıb yükləyə bilər. Tarixi məkanın yaxınlığında turistin yerini (geolokasiyasını) avtomatik müəyyən edən və obyekt haqqında məlumatı təkrarlayan proqramlar mövcuddur. (Pan, B. and D. R. Fesenmaier, 2006) Beləliklə, demək olar ki, bu gün səyahət planlaşdırarkən hər hansı zəruri məlumatı əldə etməkdə müstəqil turist üçün heç bir maneə yoxdur. İnformasiya texnologiyalarının və internetin inkişafı nəinki hər şeyi təfərrüatı ilə planlaşdırmağa, həm də bunu vasitəçilər və artıq ödənişlər olmadan etməyə imkan verir. Təbii ki, müstəqil turun planlaşdırılmasında seçim həmişə turistin ixtiyarındadır.

TURİZMİN İNKİŞAFINDA KİTABXANALARIN EKSKURSİYA FƏALİYYƏTİNİN ROLU. KİTAB-XANALARIN EKSKURSİYA FƏALİYYƏTİNİN MARKETİNQ PLANI (TURİZMİN GELİŞİMİNDE KÜTÜPHANELERİN GEZİ FAALİYETLERİNİN ROLÜ. KÜTÜPHANE GEZİSİ FAALİYETİNİN PAZARLAMA PLANI)

Kəmalə MƏMMƏDOVA[1]

Kitabxanaların ekskursiya fəaliyyəti müstəqil kitabxana xidmətinin bir növü olmaqla yanaşı, həm də turistik xidmətlər kompleksinin vacib tərkib hissəsi hesab edilir. O turistləri hər hansı bir bölgənin, şəhərin və ya kəndin tarixi, mədəniyyəti, milli adət və ənənələri, etnik tərkibi və s. barədə ətraflı məlumatlandırmağa imkan verir. Kitabxana ekskursiyası-kitabxanalarda bir qrup insanın (ekskursantın) kitabxanaçının rəhbərliyi ilə kitabxananı informasiya sosial institutu kimi öyrənməsi zamanı şəxsiyyətin informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına istiqamətləndirilmiş qrup şəklində yaradıcı iş formasıdır. (Сергеева-Христова Л.Е., 2019) Kitabxana ekskursiyalarının əsas məqsədi turizmin istirahət, tədris, elmi-maarifləndirici, mədəni-yaradıcılıq, mədəni-tərbiyəvi və s. kimi funksiyalarını kitabxana fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək, bu istiqamətdə yeni kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarının inkişafına şərait yaratmaqdır. Kitabxana ekskursiyalarının əsas vəzifəsi isə kitabxanalarda turizmin informasiya təminatı ilə bağlı kompleks işlərin həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Kitabxana ekskursiyalar bir qayda olaraq gəzinti, sinif və ya auditoriya hüdudlarından kənar dərslər, ekspedisiyalar, turistik yürüşlər zamanı aparılan söhbətlər, yolüstü ekskursiya informasiyası, xülasə xarakterli çoxplanlı ekskursiya, mövzu ekskursiyası və s. formalarda həyata keçirilir. Bu ekskursiyaların əsas mahiyyətini turistlərin tarix, memarlıq, ədəbiyyat və digər elm sahələri üzrə bilik səviyyəsinin artırılması, diyarşünaslıq muzeyi üçün eksponatların aşkara çıxarılması, dərman bitkilərinin, müxtəlif giləmeyvə və göbələk növlərinin axtarışı, eləcə də hər hansı bir tədris predmeti (botanika, coğrafiya və tarix və s.) üzrə təhsilalanların ətraflı biliklər mənimsəməsi və ümummədəni dünyagörüşününün genişləndirilməsi təşkil edir.

---

[1] Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, kamala.mammadova@admiu.edu.az, ORCID: 0000-0003-1144-5083.

Kitabxanalar bir regionda mədəni turizmin inkişafına təkan verə biləcək faktor ola və beləliklə də, səyahət təcrübəsinin artırılmasında və turistik istiqamətin dərk edilməsində aparıcı rol oynaya bilər. (Roque M.I., Guerreiro D., 2021) Kitabxana ekskursiyalarının təşkili bütün kitabxana kollektivinin bu prosesdə aktiv iştirakını tələb edən mürəkkəb bir xidmət növüdür. Ona görə də onun hər il kitabxanaların cari marketinq planına daxil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Kitabxana ekskursiyalarının marketinq planı aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilməlidir:

Ekskursiyasıyanın mövzusunun, məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;

Ekskursiyanın aparılacağı ərazinin və ya obyektin təyin edilməsi;

Ekskursiyanın mövzusu üzrə informasiya resurslarının axtarışı, seçimi və öyrənilməsi;

Ekskursiyanın məzmun baxımdan işlənilməsi: ilkin mətnin hazırlanması, əraziyə baxış, gəzinti və ya danışıq zamanı istifadə ediləcək metodiki fəndlərin dəqiqləşdirilməsi;

Ekskursiyanın nəticələrinin təhlil edilməsi;

Turistləri və yerli əhalini bütün kitabxana xidmətləri ilə tanış etmək üçün əla marketinq strategiyası işləmək lazımdır. Bu yaxşı düşünülmüş və əlyetər veb-prezentasiya (ona hətta bütün dünyanın əlyetərliyini belə təmin etmək olar); potensial istifadəçilərə elektron məktubların göndərilməsi; turist agentliklərini, təhsil müəssisələrinin və kompaniyaları ziyarət; KİV əməkdaşlarının aktiv hissəsi; reklam vərəqlərinin, broşürlərin, eləcə də digər metodların çapı və yayımı ola bilər. (Tosic M., Lazarevic S., 2010) Kitabxana ekskursiyaları həm xülasə, həm də mövzu xarakterli ola bilər. Xülasə xarakterli kitabxana ekskursiyaları bölgənin (şəhərin, kəndin, yaşayış məntəqəsinin) tarixi, elmi, mədəniyyəti, təhsili, iqtisadiyyatı və s. Haqqında ümumi təsəvvür yaradır. Belə ekskursiyalar müxtəlif tarixi və mədəniyyət abidələrinin, bina və tikintilərin, obyektlərin, tanınmış ərazilərin, sosial rifah elementlərinin, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssislərinin və s. Nümayişi əsasında qurulur və xronoloji qaydada şərh edilir. Mövzu xarakterli kitabxana ekskursiyaları tarixi-etnoqrafik, hərbi-tarixi, tarixi-bioqrafik, ekoloji, incəsənət, ədəbi, memarlıq-şəhərsalma və s. mövzulara həsr edilir. Kitabxana ekskursiyaları həm piyada, həm də müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən istifadə yolu ilə təşkil edilir. Kitabxana ekskursiyaları formasına görə real və virtual olmaqla iki yerə bölünür. Virtual kitabxana ekskursiyaları müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə öyrənilən obyektə xəyali formada ziyarətdi. Virtual ekskursiyalar kitabxana istifadəçilərinə aidiyyatı olmayan geniş insan kütləsinin diqqətini cəlb etmək üçün daha perspektiv hesab edilir. Belə ekskursiyalar məsafə baryerini aradan qaldırır və əlyetərlik zamanından asılı deyil. (Ляпкова А.А., 2019) Real kitabxana

ekskursiyası isə kitabxanaçı-ekskursiyaçı tərəfindən aparılmaqla iki formada-kitabxana daxilində və kitabxanadankənar həyata keçirilir. Kitabxana ekskursiyalarının təşkilində kitabxanaçıların peşə kompetensiyalarının da böyük rolu vardır. Ekskursiya fəaliyyəti həyata keçirən kitabxanaçı mütləq ixtisas təhsilli və peşəkar olmalı, yüksək intellektə, biliyə, yaddaşa və dərin zəkaya sahib olmalıdır. Kitabxanaçının digər keyfiyyətləri: birdən artıq dildə əla danışmaq, xüsusilə də yerli dildə, bəzi hallarda xarici dillərdə, gələcək tədqiqatlar aparmağa və bunu necə edəcəyini bilməyə hazır olmaq, yerli ərazi və icma barədə dərin biliklər və əlbəttə ki, turistlə və ya tur təşkilatçısı ilə iş təcrübəsi. (Adhikary S., Adhikary B., 2021) Göründüyü kimi, kitabxana ekskursiyalarının təsir dairəsi olduqca genişdir. O kitabxana üçün böyük mədəni potensial hesab edilməklə yanaşı, həm də yerli əhalidə öz mədəniyyətini qorumaq, onunla qürur duymaq və öz tarixi köklərinə sahib çıxmaq duyğusu aşılayır.

ASUDƏ VAXT VƏ MƏDƏNİ İSTİRAHƏTİN TƏŞKİLİNDƏ TURİZMİN ROLU (BOŞ ZAMAN VE KÜLTÜREL DİNLENME ORGANİZASYONUNDA TURİZMİN ROLÜ)

Prof. İlqar HUSEYNOV[1]

Turizm insan həyatının vacib və prioritet sahəsi olmaqla yanaşı, daimi yaşayış yerindən başqa bir ölkəyə və ya ölkə daxilində müvəqqəti səyahət etməklə bağlı olan istirahət və asudə vaxt fəaliyyətidir. Mədəni-istirahət sahəsi kimi turizmin özəlliyi ondan ibarətdir ki, bu sahə mədəni dəyərlərin üzərində və ətrafında cərəyan edir. Yəni tarixi, mədəni, təbiət abidələri; muzeylərlə və etnoqrafik xarakterli mədəni proqramlarla qarşılıqlı əlaqə olmadan bu sahəni təsəvvür etmək mümkün deyil. Turizmi sosial-mədəni fəaliyyət sahəsi kimi araşdırmaq üçün “asudə vaxt”, “mədəni-istirahət fəaliyyəti”, “mədəniyyət”, “turizm və ekskursiya” və s. bu kimi anlayışlara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır (Maksutina, 2010, s.1). Asudə vaxt anlayışı sosiologiya, pedaqogika, tətbiqi kulturologiya və estetikada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, tətbiqi kulturologiyada “asudə vaxt, sosial-mədəni fəaliyyətin bir növü kimi nəzərdən keçirilir” (Məmmədov və b., 2004, s.199). Asudə vaxt istirahət və əyləncə ilə yanaşı həm də rekreasiya funksiyasını yerinə yetirir. “Turizmin təşkili, əslində hər bir fərdin asudə vaxtının mədəni təşkili forması kimi nəzərə çarpır” (Hüseynov, Əfəndiyeva, 2007, s.35). Asudə vaxtın aktiv forması olan turizm əmək ehtiyatlarının bərpası yolu ilə ictimai sərvətin artmasına kömək edir. Turizm insanın mədəni fəaliyyətində və onun həyati qüvvələrinin inkişafında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Turizm başqa bir mədəniyyəti tanımaq üçün ən yaxşı vasitədir və insanın şəxsi inkişafı, yaradıcılıq potensialının artırılması, bilik üfüqünün genişlənməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Başqa ölkənin mədəniyyəti və adət-ənənələri ilə tanış olmaqla insan mənəvi dünyasını zənginləşdirir. “Hər bir turist öz fərdi maraqlarından asılı olaraq gəzdiyi yerlərin tarixini, mədəniyyətini, milli xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini və s. öyrənməyə can atır” (Həsənli, Qılıncov, 2019, s.149). Asudə vaxt, müxtəlif sosial qrup nümayəndələrinin istirahət-əyləncə şəraitində öz maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəməyə çalışan, fiziki və zehni yorğunluğu aradan qaldırmağa yönəldilən bir mədəni fəaliyyət sahəsidir. “Asudə vaxt, insanların iş vaxtından sonra olan vaxtıdır” (Karaküçük, 1997:21,51). İstirahətin maddi sərvətlərinə asudə vaxtın keçirilməsinə imkan

[1] Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, ilqar.huseynov.65@inbox.ru, ORCID: 0009000496345560.

verən müxtəlif təbii və sosial-mədəni mühit obyektləri daxildir. Mənəvi asudə vaxt dəyərləri asudə vaxt sferasında məişət, interaktiv, sosiallaşma və digər ehtiyacların həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən terminal dəyərlər toplusudur. İstirahət fəaliyyətinin bir növü kimi turizm sahəsindəki dəyərlər müalicəyə, idmana, təhsilə, biliklərə, əyləncələrə, sevdiyiniz işlə məşğul olmağa, habelə özünü ifadə etmək, özünü təsdiq etmək ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. "İstirahət uşaqlar, yeniyetmələr, böyüklər, kişilər, qadınlar, əlillər, qocalar, xəstələr, eləcə də hərbi, sənaye və ticarət sahəsində çalışanlar üçün böyük əhəmiyyətə malikdir" (Orel, Yavuz, s.63). Asudə vaxt fəaliyyətinin bir növü kimi turizmin sosial-mədəni potensialı insanların turizm xidmətlərinə olan tələbatını ödəmək üçün əyləncə, rekreasiya-idrak, sağlamlıq, tibbi, peşəkar, işgüzar və digər imkanların olmasını vacib hesab edir.Onlar müxtəlif sosial subyektlərin fərdi meylləri, habelə sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə almaqla həyata keçirilir. Ehtiyacların müxtəlifliyi müasir turizmin müxtəlif növlərinin inkişafını səciyyələndirir və onun sosial-mədəni potensialının geniş spektrini müəyyən edir. Sosial-mədəni potensialın reallaşdırılması dərəcəsi fərdin asudə vaxt fəaliyyətinin bir növü kimi turizmin sosial-mədəni səmərəliliyində ifadə olunur və rekreasiya, idrak, hedonistik, mədəni və inkişaf kimi mühüm məqsədlərə nail olmaqla əlaqələndirilir. Turizm asudə vaxtın struktur elementi və səyahətin xüsusi növü kimi tanınsa da, turizmi həyatın müstəqil sahəsi kimi də fərqləndirirlər. Bunu, turizmin cəmiyyətdəki rolunun artması ilə əlaqələndirirlər. Müasir şəraitdə turizm insan həyatının ayrılmaz hissəsi və asudə vaxt sferasında sosial-mədəni dəyərlərin reallaşdırılmasının təsirli vasitələrindən biridir. "Turizm və ekskursiyalar istirahət növü kimi insanın dünyagörüşünü formalaşdırır" (Raximova və b., 2019, s.1). İstirahətin reallaşdırılmasında turizmin mövcud imkanlarının təhlili, sosial-mədəni və subyektiv fəaliyyət yanaşmalarından istifadə etmədən mümkün deyil. Onlar müəyyən bir sosial-mədəni mühitin mövcudluğunu, habelə turist fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini və onun motivasiya komponentini nəzərdə tutur. Bu yanaşmalar sayəsində turizm istirahət sahəsində müxtəlif şəxsi dəyərlərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş fəaliyyət növü kimi də xarakterizə edilə bilər. Mədəni dəyərlər müxtəlif sosial qruplardan olan insanların asudə vaxt şəraitində hər hansı maddi və ya mənəvi ehtiyaclarını (müalicə, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, təlim, bilik, hobbi) ödəyən müxtəlif insan fəaliyyətinin obyektləridir. Turizm təkcə asudə vaxtdan istifadə ilə bağlı deyil, həm də təhsil fəaliyyəti və yığılmış mədəni dəyərlərin inkişafı kimi sosial ehtiyacların ödənilməsinə xidmət edir. Mədəni və istirahət fəaliyyəti turistləri mədəniyyətlə tanış etmək, onlarda yeni mənəvi tələbatları inkişaf etdirmək və yaratmaq üçün ən mühüm vasitələrdən biri kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan turizm, həm də mədəni fəaliyyətin ən yüksək keyfiyyət göstəricilərindən biridir. "İstirahət turizmi, insanların könüllü olaraq boş vaxtlarında məmnuniyyətlə etdikləri, xoş və mənfi təsirləri olmayan fəaliyyət növü kimi müəyyən edilir" (Shivers, DeLisle, 1997:102). Ümumiyyətlə, ən səmərəli və sosial əhəmiyyətli istirahət-əyləncə

növləri arasında turizm bu gün xüsusi yer tutur. İstirahət-əyləncə və turizm arasındakı əlaqənin nəzərdən keçirilməsi bizə turizm fəaliyyətinin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etməyə və onun sosial-mədəni komponentlərini daha aydın şəkildə təqdim etməyə imkan verir. “Turizm iqtisadi, istirahət isə sosial” mahiyyət kəsb edir (Rəcəbli, 2022, s.280). Turizm fəal istirahət forması və fərdin bilik, mənəvi və mədəni inkişaf, ünsiyyət, əyləncə vasitəsi olmaqla yanaşı, insanların sosial-iqtisadi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş XXI yüzilliyin fenomen hadisəsi hesab edilir.

İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN TƏBİİ ANTROPOGEN SİSTEMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ (İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN DOĞAL ANTROPOJENİK SİSTEMLERLE İLİŞKİSİ)

Rəhim HƏSƏNOV[1]

Yerin tarixində çoxlu iqlim dəyişiklikləri baş verib və Yerin radiasiya balansındakı dəyişikliklər keçmiş iqlim dəyişikliklərinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edib. Buz dövrünün başlanğıcından son 3 milyon ilə qədərki dövrdə baş verən iqlim dəyişiklikləri Milankoviç dövrü adlanır. Milankoviç dövründə Yerin Günəş ətrafındakı orbitindəki dövri dəyişikliklərlə əlaqəli olduğuna dair kifayət qədər sübutlar var. Sənayedən əvvəlki dövrdə iqlim dəyişiklikləri əsasən təbii mahiyyət kəsb edirdi və bu dövrdə dəyişikliyinin mühüm səbəblərindən biri də Günəş enerjisi ilə bağlıdır. Son illər planetimizdə qlobal xarakterli iqlim dəyişiklikləri baş verir. İqlim dəyişiklikləri təkcə atmosferə deyil, həm də biosferə, hidrosferə, kriosferə təsir etmiş, insan həyatının bir çox sahələrinə nəzərəçarpacaq dərəcədə təsir edir. Bu amillər dünya elmi ictimaiyyətinin müvaiq problemə diqqətinin artmasına səbəb oldu ki, nəticədə Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) çərçivəsində 1988-ci ildə İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panel (IPCC) yarandı (Paglia and Parker, 2021, s.295). Bu qurumun nüfuzlu hesabatları iqlim dəyişikliyi ilə bağlı beynəlxalq siyasətlə bağlıdır. Müvafiq qurumda hərtərəfli hesabatlar hazırlamaq üçün təşkilata üzv hökumətlər və minlərlə ekspert arasında konsensus tələb olunur. Hazırda iqlim dəyişikliyi antropogen fəaliyyətlərin ekosistemlərə və regionların davamlı inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi problemi aktual xarakter kəsb edir. Bu qəbildən olan tədqiqatların əhəmiyyəti, əsasən, təbii iqlim dəyişkənliyi fonunda antropogen siqnalın təcrid olunması problemləri ilə əlaqədar instrumental müşahidələr əsasında müxtəlif vaxt miqyasında regional iqlim meyllərinin və təbii iqlim dəyişmələrinin təhlilinin zəruriliyi ilə müəyyən edilir. "Son 150 ildə Yer atmosferində karbon qazının miqdarında davamlı artım və atmosferin səth təbəqələrinin orta illik qlobal temperaturunda artım müşahidə olunur" (Qalyuzin və Lobikova, 2010, s.161). Qlobal iqlim dəyişikliyi ilə insan fəaliyyəti arasındakı əlaqəni sübut etmək üçün ilk növbədə, qlobal iqlim dəyişikliyinin mahiyyətini müəyyənləşdirmək lazımdır. İqlim dəyişikliyi həm insan amilləri, həm də təbii səbəblərin təsiri altında baş verə bilər. Antropogen amillər, bunlar insanın fəaliyyəti nəticəsində meydana

[1] Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, hesenli.82@inbox.ru, ORCID: 0000-0001-5104-9582.

çıxan, ətraf mühitə və bu mühitdəki orqanizmlərə təsir edən amillərdir. Təbii amillərlə müqayisədə antropogen amillər biosferin vəziyyətini qısa müddət ərzində dəyişə bilir. “Yerin 4,6 milyard illik geoloji tarixi boyunca təbii amillər və proseslər sayəsində iqlim sistemində çoxlu dəyişikliklər baş vermişdir” (Türkeş, 2008, s.28). Bu proseslərdə baş verən dəyişikliklər bütün dünyada ekoloji fəaliyyət göstərən (hidrometeoroloji, seysmik, ionosfer və s.) sistemlər tərəfindən izlənilir. “Həm insanın antropogen fəaliyyəti, həm də təbii fəlakətlər nəticəsində Yer, onun atmosfer və hidrosfer təbəqələri tullantılarla həddindən çox çirklənmiş və ekoloji tarazlığın normal ahəngi tamamilə pozulmuşdur” (Hüseynov, 2010, s.11). Ümumiyyətlə, müasir iqlim dəyişikliyi təbii səbəblərlə insanların birgə fəaliyyətinin nəticəsində baş verir, lakin bu səbəblərin bir-biri ilə necə əlaqəli olması və onlardan hansının daha vacib olması elmi cəhətdən araşdırmalıdır. Buna baxmayaraq, demək olar ki, antropogen qlobal istiləşmə konsepsiyası Kopenhagen Konfransında geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir (Nordhaus, 2010). Bir çox amillər iqlimə təsir etməkdə davam etsə də, elm adamları insan fəaliyyətini əsas qüvvə kimi müəyyən ediblər. İnsan tərəfindən törədilən iqlim dəyişikliyi əsasən atmosferdəki istixana qazlarının tərkibindəki dəyişikliklər nəticəsində baş verir.Bundan əlavə, torpaqdan istifadənin dəyişməsi də iqlim dəyişikliyinin mühüm səbəblərindən biridir. Avrasiyanın mərkəzi hissəsində troposfer havasının tərkibinin eksperimental tədqiqatları onun tərkibindəki CO2 miqdarının davamlı olaraq artdığını göstərdi. Belə ki, ötən əsrin son 20 illərində bu sahədə CO2-nin artımı 13%-dən çox olmuşdur (Perevedentsev, 2001, s. 27-28). Ümumiyyətlə, “təbii və antropogen mənşəli aerozollar iqlim sisteminin radiasiya rejiminə isti mövsümdə, xüsusilə yayda təsir edirlər” (Əhmədov və Əhmədova, 2019, s.124). Yer səthinin orta illik temperaturunun müvəqqəti dinamikasında qlobal istiləşmə sürətinin on ildən artıq davam edən fasilələri və ləngimə dövrləri aydın görünür. Sonuncu dəfə Yer kürəsində qlobal temperatur artımı 1998-ci ildən 2014-cü ilə qədər baş vermişdir (Lısenko və Loginov, 2018, s.1). Bu fenomeni izah etmək üçün müşahidə məlumatlarına və kompüter modelləşdirməsinə əsaslanan bir çox nəzəriyyələr irəli sürüldü. Əsaslandırılmış fərziyyələr okean temperaturunda və onun sirkulyasiyasında uzunmüddətli dövri dəyişikliklərin iqlimə təsiri ilə bağlıdır. Bununla belə, bu okean təsirinin mexanizmi məsələsi mübahisəli olaraq qalır və diqqətlə öyrənilməsini tələb edir. “Təbii proseslərin tədqiqində kosmik informasiyalar” mühüm rol oynayır (Xəlilov və Zeynalova, 2013, s.173-174). Ümumiyyələ, iqlim dəyişiklikləri bütün yer üzündə və ya onun geniş ərazilərində iqlim şəraitinin uzunmüddətli (on ildən çox) və ya ritmik (geoloji vaxt, tarixi vaxt) dəyişməsidir. Paleocoğrafi tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmiş geoloji iqlim dəyişiklikləri sübut edir ki, Yer kürəsinin tarixində uzun müddəti istiləşmə və soyuqlaşma dövrləri olmuşdur. Həm isti, həm də soyuq dövrələr qlobal iqlim dəyişikliyə, eyni zamanda flora və faunaya təsir göstərir. “Qlobal iqlim dəyişikliyi dağlıq bölgələrdə növlərin yayılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcək ki, bu da endemik növlərin bolluğunun azalmasına və hətta nəsli kəsilməsinə səbəb ola

bilər" (Demir, 2009, s.46). İqlim dəyişikliyi problemi iqtisadiyyatın çoxsaylı sahələrinə və beynəlxalq təhlükəsizliyə təsir edir və buna görə də dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzindədir. Son illərdə qlobal ekoloji monitorinq sistemi xüsusilə atmosferin, okeanın, kriosferin və biosferin məsafədən zondlanması baxımından intensiv şəkildə tətbiq olunur.

МЕЙМАНКАНАЛАРДА ЭРТЕМДЕРДИН УЮШТУРУУЛУШУНУН ТАЛДООСУ: БИШКЕК Ш. МИСАЛЫНДА (OTELLERDEKİ ETKİNLİK ORGANİZASYONUNUN ANALİZİ: BİŞKEK SH. ÖRNEĞİ)

ага окутуучу[1]
ага окутуучу э.и.к.[2]
доц., PhD[3]

“Завтраки” аттуу термин el-sozduk.kg онлайн котормо платформада “эртең мененки тамактануу” жана “эртем” деген котормосу берилген, булардын ичинен эл арасында кыскартылган формасы жеңил калыптанып жана кеңири колдонуу максатта бул изилдөө иште “эртем” катары колдонууну сунуштайбыз.Бүгүнкү күндө дээрлик баардык мейманканаларда эртемдерди сунуу кызматы көрсөтүлөт, жадакалса эң жөнөкөй жана чакан мейманкана болсун салттуу түрдө бай эртемдерди уюштуруп бергене аракет кылышаары анык. Чындыгында эртемдердин уюштуруу чоң мааниге ээ, статистика боюнча үйлөрүндө эртемедерди колдонбогон кардарлар мейманканада сунулган эртемдерден баш тартышпайт. Дал эртемдер боюнча кардар мекеменин тамак-бөлүмү гана эмес жалпысынан мейманкана жөнүндө баа берет. Эртемдерди уюштуруп берүү мейманкана үчүн туруктуу кошумча киреше булагы болуп саналат. Эртемдер-бул биринчи тамак жана туура тамактануунун маанилүү бөлүгү гана эмес, мейманкананын имиджинин ажырагыс бөлүгү деп эсепетелинет (HORECA, 2015). Кыргыз Республикасынын Статистика комитетинин маалыматтарына таянсак туризм чөйрөсүндө катталган чарба жүргүзүүчү субъектилер (юридикалык жана жеке жактар) жалпы мамлекетте 2018-ж. карата 1220 мейманкана түзсө, ал эми 2022-ж 1439 мейманкана түздү, бул 17 % көбөйгөнүн көрсөтүүдө. Ал эми Бишкек шаарын карасак, 2018-ж. караганда 2022-ж мейманканалардын саны 20 % көбөйгөнүн байкасак болот (КРУСК, 2022). Демек мейманканалар кызмат сунуу рыногунун

[1] Кыргыз-Түрк Манас университети, nadira.turganbaeva@manas.edu.kg, ORCID ID: 0000-0002-7620-9236

[2] Кыргыз-Түрк Манас университети, gulmira.samatova@manas.edu.kg, ORCID ID: 0000-0002-7237-9510

[3] Кыргыз-Түрк Манас университети, Нежметтин Эрбакан университети, usormaz@er-bakan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7514-1500

дээрлик чоң үлүшүн түзөт, аны менен бирге атаандаштыктын курчуп турганыдыгы белгилүү. Бишкек шаарында жайгашкан ири мейманканаларда эртемдерди сунуу кызматтарын анализин жүргүзүүгө белгилүү https://www.booking.com/ платформада эң популярдуу эл аралык чынжыр мейманаканалардын тармагына кирген Hyatt Regency (Hyatt,2022) жана Sheraton Bishkek (Sheraton, 2022) отелдер тандалган жана жергиликтүү мейманканалардын эң белгилүү Garden Hotel & SPA (Garden, 2022) жана Orion Hotel Bishkek (Orion,2022) мейманканалар тандалган. Аталган мейманканаларында эртемдердин уюштуруулушун талдоо жүргүзүүгө Booking.com платформада мейманканалар тууралуу коноктордун сын-пикирлери дагы эске алынды жана мейманканалардын менеджерлердин уруксаты менен ар бир аталган жайларда мониторинг жүргүзүлдүү. Натыйжада көрсөтүлгөн кызматтардын сапатын жакшыртууга жана коноктордун керектөөлөрүн канааттандырууга олуттуу таасир тийгизе турган маанилүү тыянактар алынды. Биринчи маанилүү аспект - эртемдердин түрдүүлүгү жогоруу десек жаңылышпайбыз, өзгөчө Garden Hotel & SPA чакан жергиликтүү ишканага кардарлар тарабынан берилген пикирлер алынды. Бишкек шаарындагы мейманканаларда салттуу түрдө швед үстөлү тартуулангадыгы, бирок ошол эле учурда улуттук кулинардык даамдардын кеңири сунушталбагандыгы аныкталды; мейманканаларда эртемдерди ийгиликтүү уюштуруунун негизги элементинин бири сунулган өнүмдөрдүн структуралаштыруу болуп саналат. Дан азыктар, суусундуктар, жаңы жемиштер, сыр жана колбаса, жашылчалар жана башка азыктар үчүн өзүнчө текчелерде жайгаштыруу конокторго тандап алуу мүмкүнчүлүк берилиши керектиги; эртемдерди уюштурууда негизги тенденцияларга, сапаттуу, дени сак жана пайдалуу азыктарга орун берилиш керек экени белгиленди, алардын ичинен жергиликтүү кычкыл сүт азыктары (био-кефир жана аз майлуу йогурт), кургатылган жемиштерди, дан азыктарды колдонууну сунушталды; кызматкерлер үчүн тийиштүү, кызмат көрсөтүү тренингдерди өткөрүлүшү керектүүлүгү белгиленди; коноктордун пикирлерин жана алардын эртемдер боюнча сунуштарын кабыл алуу жана ошол багытта керектүү иш чараларды иштеп чыгуу; мейманканалар коноктордун белгилүү бир диний же гастрономиялык артыкчылыктарынын негизинде атайын эртемдердин менюсун камсыз кылуу зарыл. Аларга вегетариандык меню, адал азыктары бар меню же ар кандай улуттук ашканалардын тамактары сунуштоо керектиги белгиленди. Жалпысынан, Бишкек шаарындагы мейманканаларда эртемдерди уюштуруунун талдоосунда эл аралык практикада колдонуп келген швед үстөл колдонулуп келет, ал эми жакшыртуу үчүн бир канча пункттар бар экендигин көрсөттүүлүдө. Тамак-аштын тандоосун жана сапатын жогорулатууга, эртемдерди уюштуруу талаптары чакан жана ири мейманканалар үчүн бирдей иштерди жүргүзүү

керек экен деп тыянак чыгарууга болот: улутубуздун тамактануу маданиятын таанытуу иш-чараларына көмөк көрсөтүүгө өбөлгө түзүлөт деген ой пикир менен этно-эртемдерди жана улуттук тамак-аштарды сунуштоо боюнча менюларын жана программаларын киргизүү; бөлмөнүн жетиштүү жарык жана мейкиндик, жакшы желдетүү керектиги. Ар түрдүүлүк жана тандоодо керектөөчүлөрдүн ар кандай каалоолорун жана муктаждыктарын сунуу үчүн тамак-аш жана суусундуктардын кененчилиги, мейманканага киреше алып, тейлөө рыногунда жогорку имиджин камсыз кылат деген шеничтебиз.

AN ASSESSMENT OF MEDİCAL TOURİSM SATİSFACTİON: THE CASE OF ASTANA (MEDİKAL TURİZM MEMNUNİYETİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: ASTANA ÖRNEĞİ)

Doç. Dr. İlker TÜRKERİ[1]

Health tourism is when people move away from their permanent residence and travel to different regions in order to protect their health, find cure for their diseases and benefit from health services (Aknar, 2023). The primary aim of tourists participating in the health tourism movement is to achieve positive results regarding their health during their travels. At the same time, tourists want their primary goals to be supported by the recreational tourism activities they will participate in. Recreational activities and health tourism are complementary issues. Recreational activities such as nature, sports and adventure tourism have a common point with health tourism (Kılıçarslan and Yozukmaz, 2022). Medical tourism is a relatively new term; it means that tourists travel to different parts of the world to receive medical treatment and also to visit, see and enjoy the tourist attractions of a particular country. Medical tourism is travel planned with the desire of people to have a holiday by benefiting from other touristic and recreational services in addition to receiving various medical health services (MacReady, 2007). Healthcare businesses also need to offer recreational activities to patients who need sports, entertainment, rest and good time to meet these demands of patients. In this direction, health establishments make plans by taking into account the expectations, needs and returns of guests engaged in medical tourism (Ünal and Demirel, 2011). If the medical treatments provided to patients are of high quality and the other touristic services offered to patients are well planned and presented, it creates a feeling of satisfaction on customers (Lunt et al., 2011). Creating a sense of satisfaction on customers has an important function in re-purchase the healthcare establishment and recommending it to other potential customers (Aliman and Mohamed, 2016). Kazakhstan's health sector consists of 20% private sector and 80% state-owned health institutions. In the field of medical tourism, Kazakhstan carries out heart transplantation, kidney transplantation and bone marrow transplantation. It also provides medical services in the fields of oral and dental health, family counseling and private medical consultancy. Although the development and quality of common healthcare services in Kazakhstan are not at the highest levels, the healthcare services of As-

[1] Çanakkale Onsekiz Mart Univesity, ilker.turkeri@comu.edu.tr, 0000-0002-2245-8499.

tana and Almaty cities are as high quality as European countries. However, health services can be accessed at more affordable prices compared to health services in foreign countries (Akarcalı and Tontus, 2016). High-level and high-tech medical services of the Republic of Kazakhstan are carried out in the city of Astana. Within the scope of medical tourism, diagnosis and early treatment of cancer treatments, organ transplantation and treatments of genetic diseases are also supported by gastronomy tourism, spa, mountain, adventure and other types of tourism. The city of Astana attracts tourists from both domestic and abroad, thanks to the medical tourism planning (Kalymbek and Auezov, 2018). The aim of this study is to discuss the current status of the concept of medical tourism and to discuss the place and importance of medical tourism in Kazakhstan by evaluating patient satisfaction. The study has been conducted for domestic and foreign tourists who haev been previously involved in medical tourism activities in the city of Astana. Within the scope of the research, 398 surveys have been obtained and patients' perception of satisfaction has been examined. Mann-Whitney U and Kruskal-Wallis tests have been applied to the data set to determine differences between research variables. According to the results, the number of domestic tourists who have received treatment in Astana is higher, while foreign tourists are found to be in the minority. In addition, the majority are higher education graduates and work in the private sector. However, in Astana, patients have benefited from various medical services such as surgeries (heart, brain), rehabilitation (children with psycho-neurological diseases), transplantation (kidney, liver, heart, lung) and oncology (cancer treatment). The results show that, there is no significant difference between patient satisfaction and gender, nationality, type of health treatment applied, total treatment cost, number of visits, but there is a significant difference between patient satisfaction and patients' education level, profession, income level and awareness of medical tourism promotions applied by other countries. In this context, it is seen that the satisfaction levels of those who are aware of other countries' promotions are higher than those who are not, those who have formal education are higher than those who are not, those with an income level of 5000-1000 $ are higher than those with lower income levels, and patients working in the private sector are higher than those working in the public sector. Kazakhstan's relatively cheap and high-quality medical services make it a preferred destination for health tourism by patients. In future studies on medical tourism, it may be recommended to examine the intentions of previously treated patients to revisit and recommend them to others as well as satisfaction.

Key Words: Tourism Industry, Medical Tourism, Patient Satisfaction, Medical Treatment, Astana

КОРОНОВИРУС (COVID-19) ПАНДЕМИЯСЫ УЧУРУНДА КООМДУК ТАМАКТАНУУ ИШКАНАЛАРЫ ТАРАБЫНАН КӨРҮЛГӨН ЧАРАЛАРДЫН КАРДАРЛАРДЫН КАНААТТАНУУЛАРЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИН ИЗИЛДӨӨ (KAMU GIDA İŞLETMELERİNİN KORONAVİRÜS (COVID-19) SALGININDA ALDIĞI ÖNLEMLERİN TÜKETİCİ MEMNUNİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ARAŞTIRILMASI)

Öğr. Gör. Dr. Gulmira SAMATOVA[1]
Öğr. Gör. Nadira TURGANBAEVA[2]

Кызмат көрсөтүү тармагы өлкөнүн өнүгүү деңгээлинин бирден бир маанилүү көрсөткүчү болуу менен бирге өлкө экономикасынын маанилүү тармактарынын бири жана жыл сайын белгилүү бир темп менен өсүп, ички дүң продукциядагы үлүшү жогорулап баратат. Бирок, пандемия шарттарында рынокто өз ордун сактап калуу үчүн башка тармактагы ишканалар сыяктуу эле, коомдук тамактануу ишканаларынын иш- аракеттеринде бир топ өзгөрүүлөр болгон. Бул макалада Кыргызстанда коомдук тамактануу ишканаларда жүргүзүлгөн сурамжылоого таянып, өлкөдөгү короновирус (COVID-19) пандемиясы учурунда коомдук тамактануу ишканаларынын иш-чаралары каралды. Бул изилдөөдө Бишкек шаарындагы 35 коомдук тамактануу ишканаларынынын кардарларына жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктарына орун берилген. Жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктары боюнча Бишкек шаарындагы коомдук тамактануу ишканалары тарабынан көрүлгөн чаралардын кардарлар талап кылган деңгээлден төмөн экени белгилүү болгон. Өзгөчө, ишканаларда башкаруучулар жана кызматкерлердин ишкана тарабынан көрүлгөн чаралары боюнча билим деңгээлинин жетишсиздиги кардарлардын канааттануу деңгээлин аныктоодо түздөн – түз таасирин тийгизээри аныкталды. Бул жыйынтыктар, коомдук тамактануу ишканаларында

[1] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, gulmira.samatova@manas.edu.kg, ORCID: 0009-0008-5199-3467.
[2] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, nadira.turganbaeva@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-7620-9236.

санитария, гигиена жана тамак- аш коопсуздугу элементтери боюнча кардарлар талап кылган деңгээлин жогорулатуу боюнча иш – аракеттерди улантуу зарыл, себеби мамлекет тарабынан көрсөтүлгөн приоритеттүү тармактардын бири болуп саналат.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, кызмат көрсөтүү тармагы, коомдук тамактануу ишканалары, короновирус (COVID-19), иш- чаралар

Abstact

Service is one of the most important sectors of the economy and grows at a certain rate, its share in the gross domestic product increases every year. However, in order to preserve their position on the market in the conditions of the pandemic, as well as enterprises in other industries, catering enterprises have introduced a number of changes in their activities. This article examines the measures taken by public catering enterprises during the pandemic of the coronavirus COVID-19 in Kyrgyzstan on the basis of a survey of enterprises. In this study, the results of a survey of customers of 35 public catering establishments in Bishkek are given place. According to the results of the survey, it was known that the measures taken by public catering enterprises in Bishkek are below the level required by customers. In particular, it was found that the lack of knowledge level of managers and employees in enterprises regarding the measures taken by the enterprise has a direct impact on determining the level of customer satisfaction. These results indicate that it is necessary to continue the activities to increase the level of sanitation, hygiene and food safety elements required by customers in public catering establishments, because it is one of the priority areas indicated by the state.

Keywords: Kyrgyzstan, service industry, public catering enterprises, coronavirus (COVID-19), enterprise measures.

AZƏRBAYCANDA OD MƏBƏDLƏRİNİN TARİXİNƏ DAİR (AZERBAYCAN'DA YANGIN TAPINAKLARININ TARİHİ ÜZERİNE)

Gülşən ABBASOVA[1]

Azərbaycan Respublikası mədəni və tarixi abidələrlə zəngindir. Görməli yerlərdən biri də Bakının Suraxanı rayonunda yerləşən bütün dünyaya məşhur olan Atəşgah Atəşpərəstlər Məbədidir. Alimlərin fikrincə, qədim zamanlarda, hələ eramızdan əvvəl Azərbaycanda, demək olar ki, hər bir yaşayış məntəqəsində belə sitayiş məbədləri çox olub. Qeyd edək ki, Azərbaycan dedikdə təbii olaraq müasir Azərbaycanın ərazisi nəzərdə tutulur. Qədim dövrün coğrafiyasını əsas götürsək, İran da onun ərazisinə daxil edilirdi. Təqdim olunan tədqiqat Azərbaycanda od məbədlərinin yaranması məsələsinin tarixini nəzərdən keçirməyə cəhd edir. Məlumdur ki, od məbədləri bilavasitə zərdüştilik dini ilə bağlıdır. Bu barədə Z.A.Roqozina yazır: "Zərdüşt davamçılarının o qədər sərt adətlərdə ifadə olunan oda həddən artıq pərəstişkarlığı, sonralar zahiri müşahidəçilər tərəfindəndən onlar üçün iyrənc "atəşpərəstlər" adının verilməsiydi... Təbiət ünsürlərinə pərəstiş, məlum olduğu kimi, Turan dünyagörüşünün qabarıq xüsusiyyətidir; O ki qaldı atəşə, çox güman ki, iranlılar onun ibadətini artıq qərb Xəzər torpaqlarında tapıblar... Bu bölgənin adı – Atropotena – Aderbeijan – artıq təbiətin özü, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu ibadət xüsusiyyətinin göstəricisi idi" (Roqozina, 1903, 175). Alimin araşdırmasından bir neçə nəticə çıxarmaq olar: birincisi, od ünsürünə pərəstiş etmək hər bir pislikdən təmizlənmək kimi zərdüştilik ritualının bir tərkibi idi; ikincisi, zərdüştilər türk tayfaları idi; nəhayət, üçüncüsü, təlimin vətəni Azərbaycandır. Od məbədləri haqqında daha ətraflı məlumatı müsəlman ilahiyyatçısı Əbul-Fəth Məhəmməd b. Əbdül-Kərim əş Şəhrastani (Əş-Şəxrəstani, 1984, 164-165) vermişdir. O, təkcə onların adlarını və yerlərini qeyd etmir, həm də İrandan, Asiyadan, Hindistandan Çinə qədər uzanan coğrafiyasını göstərir. İlahiyyatçının gətirdiyi faktlar bizi inandırır ki, zərdüştilik təlimi bir çox xalqlar tərəfindən qəbul edilmişdir. Zərdüştiliyə maraq bir sıra səbəblərdən qaynaqlanırdı: birincisi, o, Arktidanın yoxa çıxmasına qədər uzanan yer üzündəki ilk Aryan sivilizasiyasının qədim biliyini mənimsəmişdir; ikincisi, bütün məlum dünya dinlərinə (yəhudilik, xristianlıq, buddizm, islam) və Qautama Buddanın, Lao Tzınun təlimlərinə təsir

[1] Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, abbasovagulshen12@gmail.com, ORCID: 0009-0004-0064-7215.

göstərmişdir; üçüncüsü, zərdüştiliyin müqəddəs kitabının günümüzə qədər gəlib çatmış nüsxələrinin natamam olmasına baxmayaraq, Avestada Kosmik Qanun haqqında gizli mənəvi aləmin mənşəyi və əxlaqi-etik qaydaları öz əksini tapmışdır. Arilərin və zərdüştilik adətlərin tarixi sənədlərindən biri olan "Avesta"da qeydə alınmış qədim İran mifologiyasını (ərazi baxımından bu, müasir İran deyil) yada salaq. Sonuncuya gəlincə, orta əsr müəlliflərinin Əhməd Bəlazuri (...-892) və Əbureyxan Biruni (978-1048)) fikrincə, Zərdüşt "Azərbaycan əsilli" idi. Məhşur coğrafiyaşünas Yakuta Haməvinin (1179-1229) "Urmiya "sehrbazların peyğəmbəri Zərdüşt şəhəri"dir" qeydi maraq döğurur. Qütbəddin Şirazinin (1236-1311) "kamilliyə nail olmuş görkəmli arif – Zərdüşt əl-Azərbaycaninin başçısı" ifadəsini də buna əlavə etmək olar (Məmmədov, 1993, 3). Əksər alimlərin fikrincə, Zərdüşt dini və "Avesta" kitabının bütün mövcud dinlərə və Şərqin müqəddəs kitablarına böyük təsiri olmuşdur. Bu təsir müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir. Məşhur ingilis iranşünası Meri Boysun fikirlərini yada salaq: "...tədricən Zərdüştün bir çox əsas inancları bütün ölkələrə - Misirdən Qara dənizə qədər yayıldı. Bunlar həm Yaradan olan uca Tanrının, həm də ona qarşı çıxan və ona tabe olmayan şər qüvvələrin olması ideyaları idi. Yaradan bu dünyanı müəyyən bir məqsəd üçün yaratdı və indiki vəziyyətində bu dünyanın sonu var və bu, Saoşyantanın (Xilaskarın) gəlişi ilə müjdələnəcək. Bu arada cənnət və cəhənnəm mövcuddur və hər bir nəfs öldükdən sonra hökmə tabedir. Zamanın sonunda ölülərin dirilməsi və bütün günahkarların tamamilə məhv edilməsi ilə Qiyamət olacaq. O zaman Allahın səltənəti yer üzündə bərqərar olacaq və salehlər bu səltənətə bağçaya (farsca paradaiz deməkdir) girəcəklər və həm bədəndə, həm də ruhda ölməz olaraq Allahın hüzurunda əbədi səadətdən həzz alacaqlar. Bu fikirlər Babil əsarətindən sonrakı dövrdə müxtəlif yəhudi təriqətləri tərəfindən mənimsənilmişdir, çünki yəhudilər zərdüştiliyin təsirinə ən çox həssas olan xalqlardan biri idilər" (Boys, 1988, 92). Bu kontekstdə Z.A.Roqozinanın "magiya" sözünün mənşəyi ilə bağlı mülahizələri özünü belə deməyə əsas verir: "Qədim Turan dilində Şumirdə keşiş digər adlarla yanaşı, "imqaz" da adlanırdı. Semitlər bu sözü "maq" ("sehrbaz") olaraq dəyişdilər. "Rab-mag", yəni, "Böyük kahin", daha doğrusu, "baş sehrbaz" Babil və Aşşur padşahlarının sarayında çox mötəbər vəzifə idi. Buradan "magus", "magic", "tmagu" – bütün Avropa dillərinə gəldi" (Roqozina, 1903, 295). Qeyd edək ki, İncildə göstərildiyi kimi, İsanın doğulması haqqında ilkin məlumat verən maqilər, yəni zərdüşti sehrbazları olub. Od, su və torpaq ünsürləri Tanrının ən yüksək yaratdıqları hesab olunurdu. Amma müqəddəs ünsürlər arasında zərdüştilik təliminə görə, Ahura Məzdanın özündən - Atardan qaynaqlanan od əsas hesab edilir və hər yerə süzülürdü. Varlığından asılı olaraq, odun beş növü var idi. Vohufryanın atəşi insanların və heyvanların bədənində idi, onlara canlılıq verirdi; Urvazişta - bitkilərin böyüməsinə kömək etdi; Bersizava - Günəşin atəşi; Vazişta - ildırım; Speništa zərdüşti məbədləri üçün müqəddəs ocaq rolunu oynayan və insanlar tərəfindən yemək bişirmək üçün istifadə edilən alovdur (Rak, 1998). Gördüyü-

müz kimi, zərdüştilərin ideyalarında yaradılışların hər biri o substansiyanı ehtiva edir ki, bu da müasir dillə desək, reallığı formalaşdıran enerji-informasiya xassəsidir. Yəni oda sitayiş ritualı ilkin olaraq kainatdakı həyat fəlsəfəsini ehtiva edirdi. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində od məbədlərinin yaranmasının tədqiqi istiqamətində apardığımız araşdırmalar onların Azərbaycanda doğulmuş Zərdüşt peyğəmbərdən qaynaqlanan zərdüştilik dininin əsas ayinlərindən biri kimi od kultu ilə müəyyən edildiyini sübut edir. Ona görə də təsadüfi deyil ki, bu dinin ardıcılları onun qanunlarına ciddi əməl edərək bu məbədləri ziyarət edirdilər. Üstəlik, müasir Azərbaycanın toponimləri zərdüştiliyin rəmzlərini bu günə kimi qoruyub saxlamışdır.

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN TURİZM SEKTORUNDA MARKETİNQİN TƏTBİQİ İMKANLARI
(KARABAĞ EKONOMİK BÖLGESİ'NİN TURİZM SEKTÖRÜNDE PAZAR UYGULAMA FIRSATLARI)

Nergis YUSİFOVA[1]

Hazırki dövrümüzdə turizmin inkişafı ölkənin iqtisadi qüdrətinin ən vacib istiqamətlərindən biri hesab olunur. Nəzərə alsaq ki, əsas qarşıya qoyulan məqsəd neftdən asılılığı azaltmaq, yüksək potensiala malik regionlarımızın inkişafını daha da dəstəkləmək və onlardan səmərəli istifadəni təmin etməklə qeyri neft sektorunu inkişaf etdirməkdir. Ölkəmizin bir çox regionları ilə bərabər xüsusilə də 44 günlük müharibənin nəticəsi olaraq işğaldan azad olunmuş Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm potensialı olduqca genişdir və hazırki dövrdə maraqlı tədqiqat mövzularından hesab olunur. O vaxtdan bəri erməni işğalından azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və quruculuq işləri aparılır. Bu səylər bölgəni həm yerli, həm də xarici ölkələrdən gələn turizm həvəskarları üçün diqqətəlayiq bir məkana çevirmək məqsədi daşıyır. Bu günlərdə ötən ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş videokonfransda dövlət başçısı Qarabağ bölgəsinin zəngin turizm potensialını xüsusi vurğulayıb. O, bölgənin tarixi abidələrini və nadir təbiət gözəlliklərini nümayiş etdirmək üçün turizm marşrutlarının hazırlanmasına çağırıb(Azərbaycan2020, Qanun2012). Məqsəd Qarabağı dünya üçün cəlbedici bir məkan kimi təqdim etmək, Azərbaycanın əsas turizm zonalarından biri kimi yerləşdirməkdir. Qarabağ bölgəsi heyrətamiz təbiət mənzərələri və zəngin tarixi abidələri ilə inanılmaz turizm potensialına malikdir. Yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin olan Qarabağ öz təbii füsunkarlığı, zəngin mədəni irsi, tarixi əhəmiyyəti ilə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünyanın diqqət mərkəzində olduğundan çoxlu sayda turisti özünə cəlb edə bilər. Bu potensialdan düzgün istifadə etmək üçün isə zonada mövcud olan marketinq tətbiqi imkanları araşdırılmalıdır. Hazırki dövrdə potensial turistləri cəlb etmək üçün əsas imkanlardan biri məhz rəqəmsal marketinq kanallarının istifadəsidir. Belə ki, rəqəmsal marketinq smartfonların və digər sosial media platformalarının köməyi ilə turistlərə regionda olan turizm xidmətlərini, gəzməli və görməli yerləri tanıtmağa kömək edə bilər. Bu, məsələn Qarabağın əsas imkanlarını özündə əks etdirən şəkillər, videolar və ya bloqlar kimi cəlbedici məzmun ola

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, nargiz.yusifova@mdu.edu.az ORCID: 0009000160576963.

bilər. Başqa bir imkan, turistlər üçün fərdi paketlər yaratmaq məqsədilə turizm agentlikləri və turoperatorlarla əməkdaşlıq etməkdir. Yerli bizneslər onlarla əməkdaşlıq edərək, turistlərin əsas üstünlüklərinə və müxtəlif ehtiyaclarına cavab verən hərtərəfli səyahət paketləri təklif edə bilərlər. Məsələn, nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsini, yerləşdirmə seçimlərini, bələdçili turları və digər fəaliyyətləri buraya aid edə bilərik (Musayev A, 2022). Turizm marketinqində yaranan digər tendensiya virtual reallıq (VR) və əlavə reallıq (AR) texnologiyalarının istifadəsidir. VR və AR potensial ziyarətçilərə virtual mühitdə istiqamətləri və görməli yerləri kəşf etməyə imkan verən immersiv təcrübələr yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu texnologiya potensial ziyarətçilər üçün daha cəlbedici və yaddaqalan təcrübə yaratmaqla təyinatın unikal xüsusiyyətlərini və görməli yerlərini nümayiş etdirmək üçün istifadə oluna bilər. VR və AR həm də otellərə, kurortlara və digər yaşayış yerlərinə virtual turlar təşkil etmək üçün istifadə oluna bilər ki, bu da potensial qonaqlara rezervasiya etməzdən əvvəl öz yaşayış yerlərini nəzərdən keçirməyə imkan verir. İstifadəçi tərəfindən yaradılan məzmunun (UGC) istifadəsi də turizm istiqamətləri üçün mühüm marketinq fürsətidir. UGC-yə turistlər tərəfindən yaradılan və sosial media platformalarında paylaşılan fotoşəkillər, videolar və rəylər daxildir. UGC, təyinatın daha orijinal və etibarlı təqdimatını yaratmaqla, təyinatın görməli yerlərini və təcrübələrini həqiqi ziyarətçilərin gözü ilə nümayiş etdirmək üçün istifadə edilə bilər. Təyinatlar ən yaxşı məzmun üçün mükafatlar və ya endirimlər kimi təşviqlər təklif etməklə UGC-nin yaradılmasını və paylaşılmasını təşviq edə bilər.UGC həmçinin tədbirlər və attraksionlar ətrafında səs-küy yaratmaq üçün istifadə oluna bilər, məlumatlılığı artırmağa və davamiyyəti artırmağa kömək edir. (Cabbarov, Abbasova və Tanrıverdi, 2020)

EKOFEMİNİST REKREASYONUN SÜRDÜRÜLÜREBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ İLE İLİŞKİSİ

Bilgehan GÜLCAN[1]
Avşin AYHAN[2]

Gerek cinsiyetler arasında yaşanan ayrım gerekse doğa üzerindeki yıkıcı eylemler geçmişten günümüze kadar süre gelen problemlerdendir (Üzel, 2006: 104). İnsan bilimleri, insan hayatının biyolojik, sosyal ve kültürel taraflarının yanı sıra, insanların diğer varlıklarla olan davranışlarını ve ilişkilerini de inceler bu bağlamda insan bilimlerinde kavramsal bir araç olan ekofeminizm 1970'te ortaya çıkmıştır (Sharnappa, 2016:2). Ekofeminizmi, tahakküm oluşumlarına karşı direnen, dünyanın hayatta kalması ve toplumsal eşitlikçilik için bir politika oluşturmaya çalışan toplumsal hareket ve teorik araştırma biçimi olarak tanımlayabilmek mümkündür (Carlassare, 2000: 89). Antroposen dönemde yaşanan teknolojik ilerleme, izole yaşam, hareketsizlik, yoğun çalışma, betonlaşma, nüfus artışı, trafik problemi, çevre ve gürültü kirliliği vb. gerekçeler önemli sorunları da beraberinde getirmiştir (Güzel, 2021: 11). Dolayısıyla bu dönemde bireylerin boş zamanlarında gerçekleştirdikleri etkinlikler olarak tanımlanan rekreasyona olan ihtiyaçta artış gözlemlenmiştir. Bu nedenle bireylerin talep ve beklentilerine göre yeni rekreasyon türleri ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda ekorekreasyon, doğal ortamlarda boş zamanlarda gerçekleştirilen faaliyetlerin ekolojik çerçevede ve sürdürülebilir nitelikte olması şeklinde tanımlanmıştır (Yıldız & Beşikçi, 2019: 115). 2015'te Birleşmiş Milletler, yoksulluğu ortadan kaldırmak, gezegeni koruma altına almak, eşitsizlik ve adaletsizlikle mücadele etmek amacıyla 2030 yılında tamamlanması plananan Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını (SKA) kabul etmiştir (globalcompactturkiye.org). Toplumsal dönüşümün önemli bir unsuru olarak düzenlenmiş olan SKA'lar tüm sektörlere ve dahi gündelik hayata yansıtılabilmesi pratiği esasına bağlı olarak rekreasyon alanlarının ve mekanlarının da ekolojik etik pratiklerini kılavuz belirlemeleri muhtemel ve hatta kaçınılmazdır (Hatırnaz, 2021). Bu kapsamda SKA'ların rekreasyona uygulanabilirliğinde en büyük destekçisi hiç şüphesiz ekofeminizmin kadın ve doğaya uygulanan tahakkümün önüne geçme ve ekorekreasyonun çevreye duyarlı faaliyet-

[1] Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, Ankara, Türkiye. bilgehan.gulcan@hbv.edu.tr ORCİD: 0000-0002-9884-4695.
[2] Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, Ankara, Türkiye. avsinayhan@gmail.com ORCİD: 0000-0001-9705-351X

ler gerçekleştirme amaçlarını ortak bir çatıda birleştirmeyi amaçlayan ''ekofeminist rekreasyon'' bakış açısı olabilir. Kalkınma hedeflerinin maddeleri ve ekofeminist rekreasyon arasındaki benzerlikler ve bazı uygulanabilir örneklerine aşağıda yer verilmiştir.

Yoksulluğa Son: Dezavantajlı grupta yer alan kadınlara iş istihdamı yaratmak ve çevreye hassasiyet gösteren faaliyetlerin desteklenmesi.

Açlığa Son: Bünyesinde kadın üreticilerin ve/veya çalışanların yer aldığı hizmet amaçlı ekolojik çiftliklerin sayısında artış sağlanması.

Sağlıklı Bireyler: Kadınların boş zamanlarında katılım sağlayabilecekleri cinsel sağlık ve aile planlaması merkezlerinin açılması.

Nitelikli Eğitim: Kadın ve kız çocuklarının okur yazarlığının artırılması.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Kadınların hizmet sektöründe görsel olarak teşhir amaçlı kullanılmalarının önüne geçilmesi.

Temiz Su ve Sanitasyon: Su ile doğrudan ilişkisi olan faaliyetlerde kadınların güvenliğini sağlamak.

Erişilebilir ve Temiz Enerji: Çevresel tabanlı hizmet üretiminde organik gübre kullanımı, yenilenebilir enerjilerin kullanılması.

İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme: Hizmet sektöründe kadınlar için adil bir çalışma tahayyülü sunmak.

Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı: Kırsal bölgelerdeki kadınların finansal olarak desteklenmesi, teknolojik farkındalıklarının artırılması ve teknik destek verilmesi.

Eşitsizliklerin Azaltılması: Kadınların kültürel kimlikleri çoğu zaman biyolojik kimliklerinin önüne geçmektedir. Bu kapsamda kazancını kendi ihtiyaçları için kullanmak yerine hane içerisinde tutması veya annelik içgüdüsüyle çocuğu için harcama yapmasının önüne geçilerek kadınların diğerkâmlık özelliğinin önüne geçilmesi.

Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar: Rekreasyona bağlı hizmet sektöründe ekofeminist destinasyon uygulamalarının artırılması veya bu konuda teşviklerin fazlalaştırılması.

Sorumlu Üretim ve Tüketim: Kapitalist uygulamalara ve ataerkil düşünce biçimine son verilmesi.

İklim Eylemi: Turistik gezilerde klasik turizm yerine ekofeminist rekreasyonun desteklediği doğaya duyarlı faaliyetlerin teşvik edilmesi.

Sudaki Yaşam ve Karasal Yaşam: Bu konuda kadınların erkeklerden daha hassas olduğu söylenebilir. Örneğin üreme dönemlerinde kaçak balık avcılığı ve normal avcılık yapanların büyük çoğunluğu erkeklerden oluşmaktadır. Çünkü kadın annelik içgüdüsüyle böyle bir eylemi gerçekleştirmek istememektedir.

Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar: Barış, adalet ve kadın gücü konusunda gerçekleştirilebilecek bütün etkinliklerin teşvikini desteklemektedir.

Amaçlar İçin Ortaklıklar: Sürdürülebilirlik konusunda doğa, fırsat eşitsizliği konusunda kadınların özne olmasından ötürü ekofeminist rekreasyon ile iş birliği.

Sonuç olarak yukarıda vurgulanan sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin on altı maddesinin de doğrudan veya dolaylı olarak ekofeminist rekreasyon ile ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Bu nedenle ekofeminist rekreasyon ve SKA’lar arasında organik bir ilişkin olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

UŞAQLARIN ASUDƏ VAXTININ TƏŞKİLİNDƏ İNTELEKTUAL KOMPÜTER OYUNLARININ ROLU (ÇOCUKLARIN BOŞ ZAMANLARININ DÜZENLENMESİNDE ENTELEKTÜEL BİLGİSAYAR OYUNLARININ ROLÜ)

Könül MUSTAFAYEVA[1]

Uşaqların formalaşması onun intellektual qabiliyyətinin inkişafı ilə müəyyən olunur. Uşaqların intelektual inkişafına təsir edən əsas amillərdən birioyunlar hesab olunur. Uşaq üçün oyun təkcə istirahət və əyləncə vasitəsideyil, həm də fəaliyyət növüdür. Oyun olmadan uşaq normal böyüyə və inkişaf edə bilməz. Oyunlarda uşaq fiziki və əqli cəhətdən inkişaf edir, oyunda zəhmətkeşlik, məqsədə çatmaqda əzmkarlıq, müşahidəçilik, ixtiraçılıq inkişaf formalaşır. (Aleksandrovna) Yaş keçdikcə uşaq oyunları getdikcə daha təkmilləşir, inkişaf etdirici formalara çevrilir, məzmunu dəyişir və yeni qazanılan təcrübə hesabına zənginləşir. İntellektual inkişafı təşviq edən oyun vasitəsilə uşağın lüğət ehtiyatı genişlənir və uşağın fərdi potensialı üzə çıxır. İntellektual inkişafa yönəlmiş bir sıra oyunlar var. Məsələn didaktik oyunlar - kibritli oyunlar, məntiq məsələləri, dama, şahmat, tapmacalar, labirintlər, sehrli kvadratlar, cüt tapmaq, təki tapmaq, silsilənin davamı, əyləncəli masalar və s. Didaktik oyunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müstəqillik, fəal təfəkkür və nitq, öz hərəkətlərini idarə etmək və onları digər oyunçuların hərəkətləri ilə əlaqələndirmək bacarığını inkişaf etdirir.Bu cür oyun uşaqların zehni imkanlarını səfərbər edir, təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir, özünə intizam bacarıqlarını aşılayır. Yaddaşın və sürətli düşüncənin inkişafına kömək edən, saymağı öyrədən və məntiqi forlaşdıran kompüter oyunları da mövcuddur. Bu oyunlarda oyunçu öz intellektindən və erudisiyasından istifadə edərək müxtəlif sahələrdən (elm, tarix, ədəbiyyat, riyaziyyat və s.) suallara cavab verməli olur. Eyni zamanda labirintlərin keçidi ilə diqqətlilik və zəka oyunları, sahədən lazımsız obyektləri çıxarmaq və ya əksinə - oxşarları axtarmaq kimi əməliyyatları yerinə yetirir. (Maystrovski, 1996) Beyin oyunları kimi də tanınan intellektual kompüter oyunları, uğur qazanmaq üçün oyunçulardan idrak bacarıqlarını, tənqidi düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərini istifadə etmələrini tələb edən video oyunları kateqoriyasıdır. (Nikitin, 2009)

---

[1] Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, konul.mustafayeva@admiu.edu.az, ORCID:0009-0006-5669-930X.

Müxtəlif janrlar üzrə intellektual kompüter oyunlarına aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Puzzle Oyunları:
Tetris: Oyunçuların tam xətlər yaratmaq üçün düşən blokları təşkil etdiyi kafelə uyğun gələn tapmaca oyunu.
Portal seriyası: Oyunçuların problemləri həll etmək üçün əl portalı cihazından istifadə etdiyi birinci şəxs tapmaca-platforması.

Strategiya Oyunları:
Sivilizasiya seriyası: Oyunçuların tarix boyu sivilizasiyaları qurduğu və idarə etdiyi növbə əsaslı strategiya oyunu.
StarCraft seriyası: Elmi-fantastik mühitdə resursların idarə edilməsini və taktiki döyüşü əhatə edən real vaxt strategiya oyunu.

Simulyasiya Oyunları:
SimCity seriyası: Oyunçuları inkişaf edən bir şəhər yaratmaq və saxlamaq üçün meydan oxuyan şəhərsalma və idarəetmə simulyasiya oyunu.
Cities: Skylines: Şəhərsalma və idarəetməyə diqqət yetirən müasir şəhərsalma simulyasiya oyunu.

Macəra Oyunları:
Meymun adası seriyası: Mürəkkəb tapmacalar və yumoristik hekayə xətti ilə işarələyən macəra oyunları.
The Witness: Məntiq tapmacalarına fokuslanan sirli adada qurulmuş birinci şəxs tapmacalı macəra oyunu.

Öyrədici oyunlar:
Kerbal Kosmik Proqramı: Oyunçulara fizika və aerokosmik mühəndisliyi öyrədən kosmik uçuş simulyasiya oyunu.
Minecraft: Education Edition: Sinifdə öyrənmə üçün nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətləri olan məşhur sandbox oyununun təhsil versiyası.

Beyin Təlimi Oyunları:
Lumosity: Yaddaş, diqqət və problem həll etmək üçün idrakı təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş beyin təlimi oyunları toplusu.
Elevate: Oxuma, yazma, riyaziyyat və digər bacarıqlara diqqət yetirən fərdiləşdirilmiş oyunlarla beyin təlimi proqramı.

Roguelike Oyunları:
FTL: Faster Than Light: Oyunçuların kosmik gəmini idarə etdiyi və təsadüfi yaradılmış ssenarilərdə strateji qərarlar qəbul etdiyi kosmos mövzusunda roguelike oyun.
Rogue Legacy: Təsadüfi olaraq yaradılan səviyyələri və davamlı təkmilləşdirmələri olan roguelike platforma oyunu. Bu oyunlar virtual mühitdə çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və məqsədlərə çatmaq üçün intellekt,

yaradıcılıq və analitik bacarıqlarından istifadə etməkdən zövq alan oyunçulara xidmət edir. Müasir dövrün tələbinə uyğun olaraq kompüter oyunu uşaqların, xüsusilə də yeniyetmələrin həyatının getdikcə daha əhəmiyyətli bir hissəsinə çevrilir və bu qadağan edilməməlidir, əksinə, uşağın təhsil prosesinə və asudə vaxtına daxil edilməlidir. Çünki oyunintelektual inkişafa təsirlə yanaşı, tez-tez stressi aradan qaldırır, uşağın özünə hörməti artırır və onun özünü təsdiq etməsinə imkan verir. Uşağın həyatına kompüter oyunlarının daxil olması ilə valideynlər onun mənfi təsirindən qaçmaq üçün həm kompüter oyununun növünə, həm də oynama müddətinə nəzarət etməlidirlər. Çünki kompüter oyunlarına olan həvəs müəyyən həddi keçəndə ziyanı danılmaz olur.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA TURİZM SEKTORUNUN ROLUNUN MAKROİQTİSADİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE TURİZM SEKTÖRÜ ROLÜN MAKROEKONOMİK DEĞERLENDİRMESİ)

Arif TAĞIYEV[1]

Müstəqillik əldə etdiyi və bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçdiyi son 32 illik bir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı müxtəlif mərhələlərdən keçərək hazırki inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Keçid dövrünün ilkin mərhələsində daha çox ekstensiv inkişaf tipinə üstünlük verən Azərbaycan tamamilə böhran vəziyyətinə düşmüş ölkə iqtisadiyyatını özünün karbohidrogen ehtiyyatlarının aktiv şəkildə dövriyyəyə buraxılması hesabına böhran vəziyyətindən çıxara bildi. Ümummili lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Əsrin müqaviləsi" adlanan neft kontraktlarının işə salınması ilə ölkə iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymaqla bərabər iqtisadiyyatın digər sahələrinin, başqa sözlə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə və ən əsası dünya təsərrüfatı sisteminə, dünya bazarlarına aktiv inteqrasiya etməsinə imkân yaratmış oldu. Ölkəmiz üçün qeyri-neft sektorunun və özəl sektorun inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində turizm sektorunun inkişafı xüsusi yer tuturdu. Hələ Sovetlər dövründən geniş turizm şəbəkəsinə malik olmuş və güclü turizm potensialı olan Azərbaycanda bu sahənin artıq bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial imkanlar yaranmışdır. Qədim tarixi, mədəni irsi, abidələri, mətbəxi, unikal təbiəti Azərbaycanda turizmin bütün növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük inkanlar açırdı. Məhz bu amillər və turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatına verə biləcəyi dəyəri nəzərə alaraq ölkə iqtisadiyyatının strateji inkişaf konsepsiyasının reallaşdırmasını nəzərdə tutan 11 Strateji Yol Xəritələrindən biri məhz "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" olmuşdur. 2016-2020, 2021-2025 və 2050-ci ilə kimi uzaq baxış adlandırılan üç mərhələdə ölkədə turizmin inkişaf etdirilərək dünya

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, a_taqiev@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2081-850X.

standartları səviyyəsinə yüksəldilməsini və yaradılan ümumi məhsulda əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olmasını nəzərdə tutan bu sənədin reallaşdırılması hazırda müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməkdədir. Burada qeyd edildiyi kimi "Mövcud imkan və potensialdan səmərəli istifadə etməklə Azərbaycan 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarından birinə çevriləcəkdir. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə Azərbaycanı dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri 20 turizm məkanından birinə çevirməkdir" ["Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"]. Qeyd etdiyimiz kimi iqtisadiyyatın diversifikasiyası və şaxələndirilməsi istiqamətlərindən biri kimi turizm sektoruna kompleks yanaşma mövcuddur, yəni dövlət investisiysları hesabına mərkəzi və xüsusən regional turizmin inkişafına dəstək verə biləcək infrastrukturun, yəni, nəqliyyat, rabitə, enerji, yol təsərrüfatı, bazar infrastrukturunun yaradılması, kiçik və orta turizm sahibkarlığının inkişafına, eyni zamanda iri turizm şirkətlərinə fiskal dəstək dövlət siyasətinin əsasını təşkil etməkdədir. Son illərin makroiqtisadi göstəricilərdən göründüyü kimi yüksək dinamika ilə inkişaf etməkdə olan turizm sektoru 2020 ci il pandemiya dövründə kəsgin surətdə aşağı düşsə də artıq sonrakı illərdə öz inkişafını nisbətən bərpa edə bilmişdir (bax cədvəl 1).

"**Cədvəl 1**. Turizm sektoru üzrə iqtisadi göstəricilərin dinamikası"

№	**Əsas göstəricilər**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
1	Ümumi Daxili Məhsul, /mln.man/	70135.1	80092.0	81681.0	72578.1	93203.2	133825.8
2	Turizm sektorunda yaradılan ümumi dəyər, /mln. man/	1639,8	1790.7	1898.0	1161.3	1556.1	2141.2
	ÜDM-də turizmin xüsusi çəkisi, %-lə	2.3	2.2	2.3	1.6	1.7	1.6
3	Turizm sektorunun əvvəlki ilə nisbətən inkişaf dinamikası, %-lə	106.9	107.6	106.4	41.1	134.0	158.2
4	Satılmış turizm zərflərinin sayı	44066	49992	63885	5342	9811	16803
	O cümlədən:						
-	xarici ölkələrə səyahət üçün	31612	36463	44915	4525	7642	10632
-	ölkə vətəndaşlarına ölkədaxili səyahət üçün	5850	7390	7501	46	1974	2392
-	xarici vətəndaşlara ölkədaxili səyahət üçün	6604	6139	11469	771	195	3779

5	Satılmış zərflərin ümumi dəyəri /min.man./	54612	6657 1	7813 2	4988	5374	15915

“**Ədəbıyyat**:Azərbaycanın statistik göstıriciləri (2023), Azstat (2024).”

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi məlum pandemiya dövrü istisna olmaqla ölkə üzrə yaradılan ümumi daxili məhsulun və onun tərkibində turizm sektorunun inkişaf dinamikası müşahidə olunmaqdadır. Bu dinamika həm turizm sektorunda yaradılan ümumi dəyərdə, həm ölkəmizin turizm subyektlərinin fəaliyyətində, həm də ölkəyə xarici turistlərin gəlişində özünü göstərməkdədir. Nəticədə son illərdə ölkədə yaradılan ümumi dəyərdə (ÜDM) turizmin xüsusi çəkisi 2-2,3 faizə qədər artmışdır. Lakin ölkəmizin turizm potensialı nəzərə alınmaqla bu hələ son hədd deyil və qarşıdakı hədəflərimiz daha böyükdür. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Turizm Agentliyinin sədri Fuad Nağıyev "Azərbaycan Turizm Sammiti 2022"də çıxışı zamanı qeyd etdiyi kimi hədəfimiz 2026-cı ilə qədər xaricdən turist axınını 4 milyon nəfərə, daxili turizmi isə 6 milyon nəfərə, turizm gəlirlərini isə 4 dəfə artaraq 11,2 milyard manata çatdırmaq və bunun da yarısını xarici turistlərin hesabına əldə etmək nəzərdə tutulmuşdur ["Azərbaycan Turizm Sammiti 2022"]. Beləliklə 2026 cı ilə kimi deynəlxalq səviyyəli fors-major hadisələri baş verməsə turizm sektoronun ÜDM-da xüsusi çəkisinin 5-6 %-ə qədər yüksəldilməsi olduqca real görünür.

YAŞIL İQTİSADİYYATIN SƏNAYEDƏ TƏTBİQİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ (SANAYİDE YEŞİL EKONOMİ UYGULAMASININ VERİMLİLİĞİ)

İlhamə MƏMMƏDOVA[1]

“Yaşıl” iqtisadiyyatın mahiyyəti iqtisadiyyat elmində biosferin və sivilizasiyanın eyni vaxtda qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan bir cərəyan, biosfer üçün risklər olmadan insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş iqtisadi fəaliyyətin aparılması üsulu kimi müəyyən edilməsi kimi açıqlanır (Aswathanarayanaə, Harikrishnan ve Kadher-Mohien 2010). “Yaşıl” iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin postulatları tədqiq olunur ki, onların əsası məhdud resurslar şəraitində sonsuz artan ehtiyacların ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyüdür. Yaşıl iqtisadiyyat sisteminin istiqamətləri kimi aşağıdakılar nəzərdən keçirilir (Aswathanarayanaə, Harikrishnan ve Kadher-Mohien (2010), Green Evolution (2017):

1)Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi;

2)Tullantıların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;

3)Su ehtiyatlarının idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;

4)"Təmiz” nəqliyyatın inkişafı;

5)Kənd təsərrüfatında üzvi əkinçilik;

6)Mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunda enerji səmərəliliyi;

7)Ekosistemlərin qorunması və səmərəli idarə edilməsi.

“Yaşıl” iqtisadiyyatın hazırda məlum olan xarakterik xüsusiyyətləri və prinsipləri, onun multiplikator və antiböhran potensialı vurğulanır. “Yaşıl” texnologiyaların mahiyyətinin başa düşülməsi və məqsədlərin təsviri təklif olunur ki, bu da nəticələrlə deyil, ekoloji problemlərin səbəbləri ilə işləməyi nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın “yaşıllaşdırılması” alətləri nəzərdən keçirilir - subsidiyalar, güzəştli vergi dərəcələri, qrantlar, “yaşıl” müəssisələrə adekvat nəzarət (The Inova Energia Program–Promoting Energy Efficiency and Renewable Energy in Brazil 2013).

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, ilhama.mammadova@mdu.edu.az, ORCID 0009-0001-9860-9679.

Bəzi mənbələrə görə, Yaşıl İqtisadiyyat iqtisadi elmdə son iki onillikdə yaranmış bir istiqamətdir və onun daxilində iqtisadiyyatın mövcud olduğu və onun bir hissəsi olduğu təbii mühitin asılı komponenti olduğuna inanılır. Yaşıl iqtisadiyyat anlayışı feminist iqtisadiyyat, postmodernizm, resursa əsaslanan iqtisadiyyat, ekoloji iqtisadiyyat, ətraf mühit iqtisadiyyatı, antiqlobalizm, yaşıl anarxizm, yaşıl siyasət, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və s. kimi iqtisadi elm və fəlsəfənin bir çox digər istiqamətlərindən olan fikirləri ehtiva edir (The Inova Energia Program–Promoting Energy Efficiency and Renewable Energy in Brazil 2013), (RE100 China analysis, Azure International, 2015). Yaşıl iqtisadiyyat nəzəriyyəsi 3 aksioma əsaslanır (Aswathanarayanaə, Harikrishnan ve Kadher-Mohien 2010), (Thomsen B. Evropeiskii opyt zakonodatel'nogo stimulirovaniya snizheniya energoemkosti 2013):

Məhdud məkanda təsir dairəsini sonsuz şəkildə genişləndirmək mümkün deyil;

Məhdud resurslar şəraitində sonsuz artan tələbatların ödənilməsini tələb etmək mümkün deyil;

Yer səthində hər şey bir-birinə bağlıdır.

UNEP Yaşıl İqtisadiyyatı "xarici resurslardan istifadəni daxili resurslara keçirən və iqtisadi artımın, iş yerlərinin yaradılmasının və yoxsulluğun azaldılmasının əsas hərəkətvericiləri kimi təmiz və səmərəli texnologiyalardan və dayanıqlı kənd təsərrüfatından istifadə edən iqtisadiyyat" kimi müəyyən edir. Bu, aşağı istixana qazı emissiyaları və iqlim dəyişikliyinin yavaşlamış və ya sabitləşmiş tempi, sosial gərginliyin azaldılması, transsərhəd əməkdaşlığın səmərəliliyinin artması, yəni yüksək texnologiyalı, aşağı karbonlu və ya ideal olaraq sıfır karbonlu iqtisadiyyatdır. O, iqlim dəyişikliyinin təsiri və su qıtlığının artması kimi əhəmiyyətli riskləri azaltmaqla yanaşı, iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi tərəqqinin stimullaşdırılması üçün nəzərdə tutulub (United Nations Environment Programme). Hazırda cəmiyyət "yaşıl" iqtisadiyyat ifadəsinin mahiyyətini müxtəlif cür başa düşür. Bəziləri hesab edir ki, bunlar ölkənin təbiətini yaxşılaşdıracaq iqtisadiyyatın yeni sahələridir. Digərləri bu ifadəni yeni texnologiyalar, təbiətə kömək etmək və faydalanmaq üçün nəzərdə tutulmuş bir növ ekosistem kimi başa düşürlər. Digərləri bunun məqsədinin ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların yaradılması olan yeni inkişaf mərhələsinə keçid olduğuna inanırlar (Rebound in Clean Energy Investment in 2014 Beats Expectations. Bloomberg New Energy Finance 2015). Konsepsiyanı təyin etmək üçün bütün bu yanaşmalar ifadənin mənasına çox yaxındır. "Yaşıl" iqtisadiyyat təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə cəmiyyətin rifahını qorumağa, habelə son istifadə məhsullarının istehsal dövrünə qaytarılmasını təmin etməyə yönəlmiş iqtisadiyyatdır. İlk növbədə, "yaşıl" iqtisadiyyat hazırda tükənməyə məruz qalan ehtiyatların (faydalı qazıntılar - neft, qaz) qənaətli istehlakına və tükənməz ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə yönəlmişdir. Yaşıl iqtisadiyyat təmiz və ya

“yaşıl” texnologiyalara əsaslanır. Ekspertlərin fikrincə, “yaşıl” iqtisadiyyatın inkişafı ölkələrimizə öz miqyasında artıq bir çox postindustrial ölkələrə təsir etmiş ekoloji böhrandan qaçmağa imkan verəcək (RE100 China analysis, Azure International, 2015). “Yaşıl” iqtisadiyyat konsepsiyasının tərəfdarları hesab edirlər ki, mövcud iqtisadi sistem böhranlar və bazar uğursuzluqları ilə sübut olunduğu kimi qeyri-kamildir və mahiyyətcə israfçılıqdır. Ümumilikdə insanların, xüsusən də müəyyən qrupların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında müəyyən nəticələr versə də, bu sistemin fəaliyyətinin mənfi nəticələri əhəmiyyətlidir: ekoloji problemlər, təbii kapitalın tükənməsi, geniş yayılmış yoxsulluq, şirin su, ərzaq çatışmazlığı, enerji, insanların və ölkələrin bərabərsizliyi. Bütün bunlar gələcək nəsillər üçün təhlükə yaradır (SADC renewable energy and energy efficiency 2015). İndi dünyada vəziyyət belədir ki, qalan biomüxtəlifliyin qorunmasında əsas məsuliyyət iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin üzərinə düşür. Təbiidir ki, bu ölkələrdə ətraf mühitin vəziyyətinin sabitləşməsinə və yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş müxtəlif layihələrə start verilir, forumlar keçirilir, proqramlar hazırlanır. Bu layihə və proqramların əksəriyyəti enerji sektorunda yaradılır (Rebound in Clean Energy Investment in 2014 Beats Expectations 2017). 2010-cu ildə Davosda keçirilən 40-cı Dünya İqtisadi Forumunda “Planetin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq: yenidən düşünmək, yenidən dizayn etmək, dünyanı yenidən qurmaq” şüarı altında yaşıl iqtisadiyyata doğru yeni qlobal kurs inkişafın yeganə yolu kimi elan edilmişdi. Təsadüfi deyil ki, Hər il fərqli bir ölkənin ev sahibliyi etdiyi 29-cu "Tərəflərin Konfransı (COP)" noyabrın 11-dən 24-dək Bakıda keçiriləcək. COP29 iqlim fəaliyyətini sürətləndirmək və Paris Sazişinin məqsədlərinə nail olmaq üçün keçirilən tarixi görüş hesab olunur. BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransı və ya COP29-un 2024-cü ilin noyabrında Azərbaycanda keçirilməsi elan ediləndən bəri rəsmi Bakı hazırlıq işlərinə çox da vaxt qalmadığını və işlərə start verdiyini bildirib (BBC news Azərbaycanca).

AZƏRBAYCANDA BALNELOJİ TURİZMİN İNKİŞAFININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ PROBLEMLƏRİ (AZERBAYCAN'DA BALNELOJİK TURİZM GELİŞİMİN ÖNEMİ VE SORUNLARI)

Nazim NİFTƏLİYEV[1]

Təbii şəraitin və relyefin fərqli xüsusiyyətləri ölkəmizdə mövcud unikal imkanlardan biri olan sağlamlıq turizminin inkişafına şərait yaradır. Lakin rekreasiya zonalarında istirahət müəsisələrinin funksiyalarına daxil olan əsas komponentlər onun fəaliyyət istiqamətlərindən asılı olur. Hazırda Respublikamızda fəaliyyət göstərən kurort-sanatoriya müəsisələri əsas etibarı ilə iki istiqamətlidir. Bunlardan birincisi tərkibində sanatoriya, sağlamlıq bərpa mərkəzləri olan turizm kompleksləri, ikincisi isə müalicəvi təbiət komponentlərinin yaxınlığında yerləşən, azprofilli xidmətlər göstərən turizm obyektləridir. Hazırda bu tip kurort müəsisələrinin əksəriyyətində müxtəlif xəstəliklər üzrə təbii üsulla müalicə xidmətləri təklif olunur. Bu tip müəsisələrdən Naxçıvanda Duzdağı, Naftalan neftini, Masallı İstisunu, Şıx mineral suyu, Bədo mineral suyu, Mollakənd İstisunu, Abşeron yarımadasında yerləşən sanatoriyaları və s.misal çəkə bilərik. Respublikamızda ənənəvi müalicə kurortu ilə yanaşı, həm də müasir müalicə şəraiti və imkanları mövcuddur. Azərbaycanda minlərlə isti və mineral bulaqlar mövcuddur. Bunların arasında ən məhşurları Badamlı, Turşsu, İstisu, Qalaaltı, Şıxburnu isti və müalicəvi su mənbələridir. Böyrək daşı, qaraciyər, öd, mədə-bağırsaq və s. kimi xəstəliklərin müalicəsi üçün Naxçıvan ərazisindəki təbii bulaqlardan istifadə edilə bilər. Respublikamız həm də müalicəvi əhəmiyyətli mineral su ehtiyatları ilə zəngindir. Bu zənginliyə görə Respublikamızın ərazisini "mineral sular muzeyi" adlandırırlar. Dünyada məhşur olan “Karlovi Vari” suları qədər keyfiyyətli mineral və isti bulaqlar- Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu, Naxçıvanda Badamlı, Vayxır, Sirab mineral bulaqları respublikamızla yanaşı digər ölkələrdə də məşhurdur. Abşeron yarımadasında Şıx və Suraxanı, Dəvəçi rayonu ərazisində Qalaaltı, Culfa rayonunda Turşsu müalicəvi əhəmiyyəti nəzərdə tutulan mineral sulardan bəziləridir. Böyük Qafqazın şimal-şərq və cənub-şərq yamaclarında Talış dağlarında isə termal bulaqlar üstünlük təşkil edir.

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, nazim.niftaliyev@mdu.edu.az, ORCID: 0009-0007-2416-878X.

Aran iqtisadi rayonunda mineral su mənbələrindən yerli əhali istifadə edir. Kürdəmir, Salyan, Neftçala və digər rayonlarda temperaturu yüksək olan yeraltı suların bəziləri yerli əhali tərəfindən oynaq və revmatizm, dəri-zöhrəvi xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə olunur. Ölkəmizdə yararlı kurort amillərindən biri də çoxlu miqdarda palçıq yataqlarının olmasıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində 250-dən çox palçıq yataqları mövcuddur. Uzun müddətdir ki, təbii palçıqlardan hərəkət-dayaq aparatı, əsəb sistemi xəstəliklərinin müalicəsi üçün xüsusi istifadə olunur. Bunların arasında, Salyan rayonu yaxınlığında yerləşən Babazənən palçıq vulkanından çıxan müalicəvi əhəmiyyətli palçıq olduqca əhəmiyyətlidir (Soltanova, 2015, səh.275) Hazırda Qobustan ərazisində fəaliyyət göstərən palçıq vulkanlarının kütləsindən kosmetalogiyada geniş istifadə olunur. Azərbaycanın günəşli ölkə adlandırılması da təsadüfi deyil. İl boyunca günəşli günlərin miqdarına və sayına görə Respublikamız İspaniya, İtaliya və Yunanıstan kimi ölkələrlə müqayisə edilir. Respublikamızın şərq ərazisi boyunca 825 km uzunluğunda yer tutan Xəzər dənizinin sahillərinin istirahət zonası kimi istifadə olunması üçün bir çox şərait mövcuddur. Xəzər dənizinin sahili iqlim zonası təbii şəraitinə və balneloji imkanlarının müxtəlifliyinə görə regionda ən zəngin turizm sahəsidir (Hacıyev, 2017, səh. 34-42). Xudat-Yalama sahili az duzluluğuna görə həsas dəri tipi olanlar üçün, Abşeron yarımadasının qumlu sahilləri isə hərəkət-dayaq sisteminin müalicəsində “qum vannaları” kimi olduqca əlverişlidir. Naftalan nefti ölkəmizin çox böyük kurort resurslarındandır. Naftalan kurortu 1933-cü ildən fəaliyyət göstərir. Kurort daxilində Naftalan eksperimental laboratoriyası və Elmi-tədqiqat laboratoriyası fəaliyyət göstərir. Hazırda Naftalan şəhəri ərazisində kifayət qədər sanatoriya və otellər fəaliyyət göstərir. Son illərdə burada beş ulduzlu otellərin istifadəyə verilməsi, əraziyə xarici turistlərin marağının artmasına səbəb olmuşdur. Bu neftin köməyi ilə hərəkət orqanları və damar xəstəlikləri, həmçinin yel xəstəlikləri də uğurla müalicə edilə bilir. Eyni zamanda, maddələr mübadiləsinin pozulması, genekoloji xəstəliklərin müalicəsində də bu neft olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, planetimizin əhalisinin təqribən 10%-I allergic xəstəlikdən əziyyət çəkir ki, bunun da 1,5-2%-i bronxial astmanın payına düşür. Bir çox xəstəliklərin, həmçinin bronxial astmanın müalicəsində duz şaxtasının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Belə ki, dəniz səviyyəsindən 1173 m hündürlükdə yerləşən Duzdağ sanatoriyası 1979 cu ildən fəaliyyət göstərir (Naxçıvan, Duzdağ). Burada yerli və xarici ziyarətçilərin Spleoterapiya alması üçün bütün şərait yaradılmışdır. Duzdağ müalicə kurortuna müraciət edənlərin böyük əksəriyyəti yrli tuistlərlə yanaşı, Rusiya, Türkiyə, İran və MDB ölkələri vətəndaşlarıdır. Hal-hazırda ölkəmizdə tibbi turizm növünün başlıca problemi sanatoriya-kurort müəssisələrində məskunlaşmış qaçqın və məcburi köçkünlərin köçürülməsidir. Belə ki, 6 fevral 2009-cu il tarixində təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üçün

Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi, sağlamlıq turizmi sahəsində yeniliklərə səbəb olmuşdur (Qanun, 2011). Təəssüf ki, bir neçə sanatoriyadan, o cümlədən Bilgəh, Pirşağı və Şıx qəsəbələrindəki sanatoriyalarından məcburi köçkün ailələri hələ də köçürülməmişdir. Qarşıya qoyulan məsələlərdən biri də, ölkə əhalisinin yerli kurortlardan istifadəsinin genişləndirilməsi, xarici ölkə vətəndaşlarının müalicə və istirahət məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasına gəlməsinin təmini və sanatoriya-kurort sahəsinin rentabelliyinin artırılması olmalıdır (Dərgahov və Talıbov, 2018, səh.239-245). Görülən işlər arasında ən yaxşı təşəbbüslərdən də biri, Naftalan və Duzdağın alternativi olan kiçik müalicəvi sanatoriyalarn Bakı şəhəri yaxınlığında fəaliyyət göstərməsidir. Çünki bir çox hallarda istər yerli əhali, istərsə də xarici turistlərin bir hissəsi uzaq məsafəyə görə müalicə üçün bu məkanlara gedə bilmirlər. Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, müqayisədə Şimali Qafqazdan geri qalmayan və yüksək debitə malik bir çox mineral bulaqların suyu istifadə olunmadan sadəcə axıb çay sularına qarışır. Halbuki, hər il minlərlə Azərbaycan vətəndaşı Şimali Qafqaza müalicə almaq məqsədi ilə turist kimi müraciət edirlər. Bu eyni zamanda da ölkə daxilində qazanılan pulun kənarda xərclənməsi deməkdir. Xüsusilə olaraq qeyd edim ki, ölkəmizin mövcud potensialına görə müalicə turizmi də prioritet turizm növlərindən biridir. Eyni zamanda yerli turizm şirkətlərimizin də mövcud potensialı daha çox reklam vasitəsi ilə tanıtması olduqca vacibdir. İşğaldan azad edilmiş Qarabağ bölgəsində də kifayət qədər müxtəlif mineral tərkibli bulaqların labarator müayinəsi aparılaraq, məqsədəuyğun sahədə məhz mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsi məqsədilə sanatoriya tipli turizm-kurort kompleksi yaradılacaq.

THE ART OF BALANCING: TIME MANAGEMENT STRATEGIES FOR BUSY STUDENTS (DENGELEME SANATI: MEŞGUL ÖĞRENCİLER İÇİN ZAMAN YÖNETİMİ STRATEJİLERİ)

Turkanbayim AHMADLİ[1]

Time management is a critical skill for everyone, especially students to master when juggling academic, work, and personal commitments. Today's world demands sufficient and practical time management skills to cope with life and maintain a work-life balance. We need it because we want to feel personal fulfilment. What is a work-life balance? According to Coursera authors, work-life balance refers to the state of being able to effectively manage personal and professional responsibilities without compromising one's well-being. It is a dynamic concept that varies from person to person, depending on their values, priorities, and cases. Some people may define work-life balance as having a clear separation between work and life, while others may prefer to integrate them. Ultimately, it is about seeing what works best for you and your situation. Harvard Business Review article explores the challenge of achieving a sustainable work-life balance among professionals, based on interviews with managers from global firms. While many assumed long hours were unavoidable, some of the employees accomplished balance through elevated awareness, reprioritization, and implementing public and personal changes. The authors stress that interminable change involves a continuous cycle of self-evaluation, adapting to developing preferences, and creating ongoing adjustments to work and life choices. I would like to state some practical time management and time-blocking for academic task strategies along with tips to avoid procrastination and maintain focus during study sessions. Before going into details of the aforementioned techniques I want to show the definition of the word "to procrastinate" too, which means "to put off intentionally the doing of something that should be done" according to the Merriam-Webster dictionary. Several time management techniques:

- Start your day with a plan: Create a to-do list of all the things you want and need to do.
- Prioritize the most important tasks: Organize your to-do list in order of priority.
- Divide larger projects into smaller tasks: Break large projects into smaller, more manageable tasks.

[1] Mingachevir State University, turkanbayim.ahmadli@mdu.edu.az.

I want to highlight one of the tools that students can use to ensure their tasks are in control. One of them is called the Eisenhower Matrix, and it is acquired widely in business. The Eisenhower Matrix, also known as the Urgent-Important Matrix, is a time management tool based on President Dwight D. Eisenhower's approach to prioritization. It assists individuals in categorizing tasks into four quadrants based on their urgency and importance. The matrix is widely used in various fields, including management, education, and productivity. Time blocking is a productivity technique that involves dividing your day into specific blocks of time and assigning each block to a particular task or activity. This technique allows you to break down complex assignments into manageable chunks, ensuring that you stay on track and meet deadlines. It's particularly effective for academic tasks, where you often have to juggle multiple assignments, projects, and exams. By consciously scheduling time for these tasks, you can maintain a better balance and reduce the temptation to engage in distractions. Time blocking can also be used for recreational activities. By setting aside specific blocks of time for leisure activities, you can ensure that you have a healthy work-life balance. It could include time for exercise, meditation any kind of mindfulness activity, socializing, or even playing with a pet. The key is to make sure that these activities are scheduled into your day, just like your academic or work tasks. Time management success relies on one's ability to accurately estimate how long tasks will take and your discipline in sticking to your schedule. It's also important to review and adjust your time blocks as needed. Adequate time management is essential for students to eliminate stress, ensure productivity, and achieve a healthy work-life balance. In conclusion, by executing these techniques, I believe students can enhance their time management skills and advance their academic and personal objectives.

DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN REKREASYON YÖNETİMİ MÜFREDATLARINA YANSIMASI

Dr. Öğr. Üyesi Gül Nur DEMİRAL[1]
Arş. Gör. Dr. Taner AKKOÇ[2]

Turizm endüstrisinin küresel düzeyde dönüşmesine yol açan Bilgi ve İletişim Teknolojileri (Buhalis ve O'Connor 2005; Pierdicca, Paolanti, ve Frontoni, 2019), geleneksel turizm anlayışına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır (Bąk, Barej-Kaczmarek ve Sulikowski, 2022). Bilişim teknolojilerindeki bu hızlı dönüşüm toplumsal kabulü uzun yıllardır süren birçok sistemin değişmesini sağlamıştır. Ulaşım, sanayi, ekonomi, iletişim ve haberleşme gibi alanlarla birlikte eğitim de bu değişimden önemli ölçüde etkilenmiştir (Varol, 2023). Gerek emek yoğun bir sektör olması gerekse yoğun rekabet koşullarının olması sebebiyle turizmdeki insan kaynağına yönelik eğitimde de birtakım düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur (Üçüncü Turizm Şurası, 2017). Bu durum turizm eğitiminde söz konusu değişime uyum sağlanması, yeni koşullara ve gereksinimlere göre eğitim müfredatı ve programının oluşturulmasını beraberinde getirmiştir (Göral ve Yurtlu, 2022). Turizm eğitiminde teknoloji ve dijitalleşmenin müfredatlara yansıması gerektiği programlardan biri de rekreasyon yönetimidir. Buradan hareketle bu çalışmada, rekreasyon yönetimi lisans programları müfredatında bulunan teknoloji odaklı derslerin mevcut durumunun ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Çalışma, teknoloji alanındaki değişen koşullara uyumu konusunda rekreasyon yönetimi lisans programlarının müfredatındaki eksikliklerin tespit edilmesi ve bunlara yönelik öneriler getirmesi açısından önemli görülmektedir. Rekreasyon yönetimi lisans programı; yüksekokul ve fakülte olarak hizmet sunan yükseköğretim kurumları çatısı altında yer almaktadır. Bu doğrultuda nitel bir araştırma yaklaşımı benimsenen çalışmada doküman inceleme tekniği ile öncelikle YÖK Atlas'tan turizm fakülteleri ve turizm ve otel işletmeciliği yüksekokulları bünyesinde faaliyet gösteren rekreasyon yönetimi programları belirlenmiştir. Uygulamalı bilimler fakülteleri ve yüksekokulları sahip oldukları program içeriklerinin tamamının turizm odaklı olmaması nedeniyle çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Yapılan doküman inceleme sonrasında rekreasyon yönetimi programı olan 14 turizm fakültesi ve dört yüksekokul tespit edilmiştir. İkincil kaynaklardan yararlanılarak veriler toplanırken Sinop Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu'nun 2023 yılında turizm fakültesine dönüştüğü görülmüştür. Dolayısıyla bu

[1]Manisa Celal Bayar Üniversitesi, gulnur.demiral@cbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1473-7578.
[2]Ondokuz Mayıs Üniversitesi, taner.akkoc@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2196-3266.

çalışma, 15 turizm fakültesi ve üç yüksekokulun rekreasyon yönetimi programlarının 2023-2024 müfredatları üzerinde yürütülmüştür. Müfredatların, 2023-2024 güz ve bahar dönemleri ile sınırlandırılmasının nedeni, güncel programlarda teknoloji konulu derslere yer verilip verilmediğinin belirlenmek istenmesidir. İlgili müfredatlara fakülte ve yüksekokulların resmi web siteleri aracılığıyla ulaşılmış, web sitelerinde derslerle ilgili herhangi bir bilgi bulunmayan programların ders içerikleri ise bağlı bulundukları üniversitelerin resmi web sayfalarında yer alan bilgi paketlerinden edinilmiştir. Bu aşamada bir programın (Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Turizm Fakültesi) müfredatlarına ulaşılamamıştır. Geriye kalan 17 programa ilişkin veriler doküman analizine tabi tutulmuştur. Buna göre Kırklareli Üniversitesi Turizm Fakültesi Rekreasyon Yönetimi programının, müfredatlarında en fazla teknoloji konulu ders (6 adet) bulunduran program olduğu saptanmıştır. Bunu sırasıyla Safranbolu Turizm Fakültesi (4 adet) ve Siirt Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu (4 adet) takip etmektedir. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Mersin Üniversitesi ve Giresun Üniversitesi turizm fakültelerindeki rekreasyon yönetimi programlarının her birinde ise teknoloji ile ilgili üç ders olduğu ortaya çıkarılmıştır. İncelenen müfredatların tümünün, teknoloji konulu en az bir derse sahip olduğu, programlardaki en yaygın dersin temel bilgi teknolojileri olduğu ve teknoloji derslerinin büyük bir kısmının zorunlu olduğu bulunmuştur. Bulgular doğrultusunda, teknolojinin günümüzde turizmin vazgeçilmez bir parçası haline geldiği düşünüldüğünde müfredatlardaki teknoloji konulu derslerin diğer derslere oranla oldukça düşük olduğu görülmüştür. Yaşanılan çağın gereksinimlerine paralel olarak teknoloji konulu derslere müfredatlarda daha fazla yer verilmesi gerekliliğinin yanı sıra üniversitelerin ve üniversitelere bağlı birimlerin dışarıdan görünen yüzleri olan web siteleri geliştirilmeli ve güncel bilgi akışı bu siteler üzerinden sağlıklı bir şekilde yürütülmelidir.

DAVAMLI TURİZMİN REGİONAL İNKİŞAFA TƏSİRİ
(SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZMİN BÖLGESEL KALKINMAYA ETKİSİ)

Gülgün BAĞIROVA[1]

Sənayeləşmə prosesi və sosial, iqtisadi, mədəni, texnoloji, ekoloji inkişaf nəticəsində davamlılıq mühüm bir fenomen olaraq ortaya çıxmışdır. Davamlılıq turizmin xammalını təşkil edən təbii və mədəni sərvətlərin qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi kontekstində diqqətlə düşünülməli olan bir məsələdir. Turizm potensialına malik olan, lakin resurslarından səmərəli istifadə edə bilməyən bölgədə turizm sektorunun davamlı inkişafını təmin etməklə həmin bölgənin regional inkişafına nail olmaq olar. Turizmin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi potensiala malik olan və turizm təchizatına çevrilə bilən ərazilərdə yaranır. Turizm sektoru xarici valyuta və məşğulluq yaratmaqla iqtisadi, müxtəlif mədəniyyətləri bir araya gətirmək, sülhü təmin etməklə sosial-mədəni, ətraf mühitin mühafizəsi və turizm ehtiyatlarının davamlılığının artırılması məqsədi ilə fiziki mühitlə qarşılıqlı əlaqədədir. Ərazidə turizm fəaliyyətinin inkişafı, xüsusən də kütləvi turizm nəticəsində şüursuz və plansız fəaliyyətlər, ekoloji dəyərlərin pisləşməsi və daşıma qabiliyyətinin aşılması kimi hallar yaranır. Turizmin mənfi təsirlərindən biri olan bu vəziyyət turizm sahələrinin düzəlməz ziyanla üzləşməsinə səbəb olur. Bu mənfi hallara alternativ olaraq ortaya çıxan dayanıqlı turizm təbii, sosial, mədəni və iqtisadi sərvətlərin qorunmasını və davamlılığını nəzərə alan, ehtiyatlardan istifadə imkanı yaradan, bu resurslardan gəlir əldə edən və həmin gəlirin resursun aid olduğu yerdə istifadə olunmasını təmin edən turizmin inkişafı ilə bağlı yanaşmadır. Regionlararası tarazlığın aradan qaldırılmasında, iqtisadi fəaliyyətlərin şaxələndirilməsində, yoxsulluğun və miqrasiyasının azaldılmasında, sosial sülhün və ədalətin təmin edilməsində, mədəni zənginliyin qorunub saxlanılmasında, yerli sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsində yerli tərəflərlə koordinasiyalı fəaliyyət göstərən turizm böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turizm regionun rəqabət qabiliyyətini artırmaq, bölgə iqtisadiyyatına töhfə vermək və bütün mədəni dəyərləri qabaqcıl mədəni şüurla gələcəyə daşımaq üçün inkişafın əsas istiqaməti olmaq potensialına malikdir. Əhalinin sürətli artımı, texnologiyanın inkişafı, sənayeləşmənin yaratdığı mənfi hallar, planlaşdırılmamış tikintilər və ehtiyatlardan şüursuz istifadə nəticəsində dünya

[1] Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, gulgun.baghirova@admiu.edu.az, ORCID: 0000-0001-5206-3052.

ekoloji problemlərlə üzləşmişdir. İnsanların qeyri-məhdud ehtiyac və tələbləri, mövcud resursların qıtlığı bütün dünyanı davamlılıq şərtlərini araşdırmağa sövq etmişdir. Davamlılıq "insan fəaliyyətinin ekoloji resurslara təsirindən yaranan uzun-müddətli iqtisadi, sosial və ekoloji neqativ halların qarşısının alınmasına yönəlmiş yanaşmalar məcmusu" kimi müəyyən edilir. Turizm fəaliyyətlərinin təbii və mədəni sərvətlərə mənfi təsir göstərməsi və bu təsirlərin turizmin gələcəyini təhlükə altına atması ilə davamlılıq anlayışı turizm sahəsində öz əksini tapmışdır. ÜTT (1998) görə davamlı turizm "insanların qarşılıqlı əlaqədə olduğu və ya olmadığı mühiti zədələmədən və dəyişmədən, mədəni bütövlüyün, ekoloji proseslərin, bioloji müxtəlifliyin və həyatı təmin edən sistemlərin qorunduğu, eyni zamanda, ziyarət edilən bölgədə insanların və turistlərin iqtisadi, sosial və estetik ehtiyaclarını ödəyən və gələcək nəsillər üçün əlçatan bir şəkildə təmin edən bütün resursların mövcud olduğu mühitdir". Turizmin davamlı inkişafı üçün ətraf mühit resurslarından ən yaxşı şəkildə istifadə təmin edilməli, ziyarət edilən icmaların sosial mədəni quruluşuna və ənənələrinə hörmət edilməli, bütün maraq qrupları arasında ədalətli şəkildə bölüşdürülmüş sosial-iqtisadi səmərə ilə ardıcıl və uzunmüddətli iqtisadi fəaliyyətlər irəli sürülməlidir. Regional inkişafa bir bölgədə cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturunda baş verən dəyişikliklər, əhaliyə düşən istehsal həcmində əhəmiyyətli dərəcədə real artım və rifah səviyyəsinin yüksəlməsi daxildir. Ətraf mühitin daşıma qabiliyyətinə diqqəti cəlb edən, resursların istifadəsində nəsillərarası bərabərliyi nəzərə alan, iqtisadi və sosial inkişaf ilə ətraf mühit arasında əlaqə quran və onların vəhdətini vurğulayan prinsiplər, davamlı inkişafın əsas istiqamətlərini ortaya qoyur. Davamlı regional inkişaf ehtiyac və bölgədəki təbii ehtiyatların davamlılığı arasında tarazlıq yaratmağı və planlaşdırmanı iqtisadi, ekoloji və sosial ölçülərə uyğunlaşdırmağı hədəfləyən vahid bir yanaşmadır. Prosesin qarşısında duran ən mühüm maneə mövcud istehsal amillərindən, xüsusən də təbiətdən həddindən artıq istifadə edilməsidir. Özünü yeniləmək şansı verilməyən təbiət gələcək nəsillər üçün aclıq deməkdir. Bütün sahələr öz istehsal prosesində təbiətindən istifadə edir, ona vurduğu zərərdən az və ya çox dərəcədə təsirlənir. Turizm sektorunun əsas kapitalını təşkil edən təbiət, mədəniyyət, tarix və s. kimi təbii olan, özünü yeniləmə və özbaşına ye-nilənmə ehtimalı az olan dəyərlərdən həddindən artıq asılılıq bu təsirin dərəcəsini artırır.

Turizmin davamlılığı üçün dörd perspektiv tələb mövcuddur:

- İqtisadi davamlılığı üçün sahəvi;
- Ekoloji davamlılıq üçün ekoloji;
- Davamlı inkişaf üçün uzunmüddətli;
- Turizmin davamlı inkişafı üçün strateji.

Bu perspektivlər vahid şəkildə ətraf mühitin bütün dinamikasını nəzərə alan və regional inkişafı özündə ehtiva edən davamlı turizmin yaradılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir

KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK VƏ YAŞIL DÜNYA VİZYONUYLA DİJİTALLAŞAN REKREASYON SEKTORU (SİBER GÜVENLİK VE YEŞİL BİR DÜNYA VİZYONU İLE DİJİTALLEŞEN REKREASYON SEKTÖRÜ)

Elvin MURADZADƏ[1]

İstirahət sənayesinin rəqəmsal transformasiyası istirahət fəaliyyətini, istirahət xidmətlərini və əyləncəni yaxşılaşdırmaq üçün rəqəmsal texnologiyanın inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Bu keçid texnologiya sıçrayışları, dəyişən müştəri zövqləri və firmaların rəqabətədavamlı qalma zərurətindən qaynaqlanır. Onlayn sifariş və rezervasiyalar, virtual və genişlənmiş reallıq (VR/AR) texnologiyaları, mobil proqramlar və geyilə bilən cihazlar, verilənlərin analitikası və fərdiləşdirmə, ağıllı məkanlar və IoT inteqrasiyası, e-ticarət, sosial media və icma quruculuğu, axın və tələb üzrə məzmun və sosial medianın istirahət fəaliyyəti və hadisələrin təşviqində rolu əhəmiyyətli təsir sahələridir. İstifadəçilər şirkətlərə rezervasiyaları daha səmərəli idarə etməyə kömək edən idman qurğuları, tədbir biletləri, ekskursiyalar və yaşayış yerləri kimi istirahət tədbirlərini bron etmək üçün rəqəmsal platformalardan istifadə edə bilərlər. İstirahət sənayesi məsuliyyətli təcrübələri təşviq etmək və cəmiyyətlərin və planetin rifahına töhfə vermək üçün davamlılıq təşəb-büslərini getdikcə daha çox qəbul edir. Bu təşəbbüslərə yaşıl bina və obyekt-lərin dizaynı, enerji səmərəliliyi, tullantıların azaldılması və təkrar emalı, suyun qorunması, davamlı nəqliyyat, biomüxtəlifliyin qorunması, icmanın iştirakı və sosial məsuliyyət, xeyriyyəçilik təşəbbüsləri, təlim proqramları, sertifikatlar və standartlar, karbonun sıxılması, məsuliyyətli təchizat zənciri-nin idarə edilməsi daxildir.

- Yaşıl Bina və Obyekt Dizaynı: LEED standartlarına uyğun olaraq obyektlərin tikintisi və ya təmiri enerji səmərəliliyi, suya qənaət və ətraf mühitə daha az təsir göstərir.
- Bərpa olunan Enerji Mənbələri: bərpa olunan enerji mənbələrinin və enerjiyə qənaət edən işıqlandırmanın, HVAC sistemlərinin və cihazların tətbiqi bərpa olunmayan enerjilərdən asılılığı azaldır və karbon emissiyalarını minimuma endirir.

---

[1] Azərbaycan, Mingəçevir Dövlət Universiteti, elvin.muradzaada@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0002-3679-9833.

- Tullantıların İdarə Edilməsi Proqramları: hərtərəfli tullantıların idarə edilməsi proqramlarının həyata keçirilməsi və təkrar istifadə oluna bilən və ya bioloji parçalana bilən materiallar kimi alternativlərin təşviqi.
- Suyun mühafizə edilməsi: Suya qənaət texnologiyalarının tətbiqi və landşaft dizaynında və rekreasiya su xüsusiyyətlərində suyun mühafizəsi təcrübələri-nin qəbulu.

Davamlılıq təşəbbüsləri təkcə ətraf mühitin qorunmasına töhfə ver-mir, həm də istirahət sənayesindəki təşkilatların nüfuzunu və cəlbediciliyini artırır. İstehlakçılar getdikcə öz dəyərlərinə uyğun təcrübələr axtarır və bu təşəbbüsləri bu sənayedə uzunmüddətli uğur üçün vacib edir. İstirahət sənayesi ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək, sosial məsuliyyəti təşviq etmək və yerli icmaları dəstəkləmək üçün davamlılıq təşəbbüslərini getdikcə daha çox qəbul edir. Bu təşəbbüslərə yaşıl tikinti və dizayn, tullantıların idarə edilməsi, suyun mühafizəsi, biomüxtəlifliyin qorunması, nəqliyyat təşəbbüsləri, təhsil proqramları, sertifikatlar və stan-dartlar, ictimaiyyətin iştirakı, karbonun azaldılması proqramları, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq daxildir. Tullantıların idarə edilməsi tullantıların azaldılması və təkrar emalı proqramlarının həyata keçirilməsi, təkrar istifadə edilə bilən məhsulların təşviqi və birdəfəlik plastiklərin azaldılması deməkdir. Bio-müxtəlifliyin qorunması təbii yaşayış yerlərinin qorunması və bərpası və davamlı torpaq idarəçiliyi təcrübələrinin həyata keçirilməsini əhatə edir. Nəqliyyat təşəbbüsləri alternativ nəqliyyat variantlarını və ictimai nəqliyyatı təşviq edir. Təhsil proqramları ətraf mühit haqqında məlumatlılığı artırır və məsuliyyətli istirahəti təşviq edir. Digər bizneslər, qeyri-hökumət təşkilatları və dövlət qurumları ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq əyləncə sənayesinin ümu-mi davamlılığını daha da artırır. Bu transformasiya istifadəçilərə qlobal miqyasda qoşulmağa, rəqabət aparmağa və əməkdaşlıq etməyə imkan verən onlayn oyun platformalarının artması ilə asanlaşdırılıb. Kibertəhlükəsizlik istifadəçi məlumatlarını qorumaq, onlayn əməliyyatları qorumaq və onlayn təhlükəsizliyi təmin etmək üçün həyata keçirilən tədbirlərlə bu transformasi-yanın mühüm aspektidir. İstirahət sənayesi həmçinin yaşıl dünya vizyonuna diqqət yetirir, da-yanıqlı enerji mənbələri vasitəsilə enerji səmərəliliyinə üstünlük verir, ener-jiyə qənaət üçün aparat və proqram təminatını optimallaşdırır və məlumat mərkəzlərində ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri qəbul edir. Oyunlardakı ekoloji mövzular və davamlılıq mesajları oyunçuları real həyatlarında ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələr tətbiq etməyə ruhlandıra bilər. Ətraf mühitə təsi-rin qiymətləndirilməsi rəqəmsal fəaliyyətlərin ətraf mühitə təsirini başa düşmək və minimuma endirmək üçün də vacibdir. Bu vizyonu həyata ke-çirmək üçün innovasiyanı etik və davamlı təcrübələrlə tarazlaşdırmaq çox vacibdir. İstirahət sənayesi müştərilərin təcrübələrini yaxşılaşdırmaq, əməliyyatları asanlaşdırmaq və xidmətləri təkmilləşdirmək üçün rəqəmsal texnologiyadan getdikcə daha çox istifadə edir. Bununla belə, bu, məlumatların pozulması və ransomware hücumları kimi kibertəhlükəsizlik problemlərinə səbəb olub. Yaşıl

dünya baxışı davamlılığı, enerji səmərəliliyini və ekoloji məsuliyyəti vurğulayır və şirkətlər karbon izlərini azaltmağın yollarını araşdırırlar. Kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin yaşıl təşəbbüslərlə inteqrasiyası kiberhücumlardan ətraf mühitə və maliyyə zərərinin qarşısını almaq üçün çox vacibdir. İstirahət sənayesinin gələcəyinin davamlı rəqəmsallaşma, artan kibertəhlükəsizlik təhdidləri və davamlı təcrübələrin həyata keçirilməsi üçün artan təzyiqi görəcəyi gözlənilir. Bu çağırışlara cavab vermək üçün sənayedəki bizneslər güclü kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə sərmayə qoymağı, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar qəbul etməyi, sənaye və hökumət qaydaları ilə əməkdaşlıq etməyi prioritet hesab etməlidir. Nəticədə, istirahət sənayesində kibertəhlükəsizlik, rəqəmsallaşma və yaşıl dünyaya baxışın yaxınlaşması həm imkanlar, həm də mürəkkəb problemlər yaradır. Şirkətlər rəqəmsallaşmaya can atdıqca, bu səyləri davamlılığı və ekoloji məsuliyyəti vurğulayan yaşıl dünya vizyonu ilə uyğunlaşdırmaq vacibdir. Proaktiv strategiyaları həyata keçirməklə bizneslər rəqəmsal infrastrukturlarını gücləndirə və daha yaşıl və daha davamlı dünyaya töhfə verə bilərlər. Kibertəhlükəsizliyi yaşıl təşəbbüslərlə birləşdirərək, istirahət sənayesi ekoloji davamlılıq vizyonunu mənimsəyərək rəqəmsal əsrdə inkişaf edə bilər.

OKUL ÖNCESİ EĞİTİMDE REKRESYON AKTİVİTELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Zübeyde TAŞKIN YILMAZ[1]
Emre BAHAR[2]

Çocuklar, doğal keşfetme eğilimi ile dünyaya gelirler. Çok erken yaşta başlayan öğrenme, ilerleyen yaşlarda, hatta hayat boyu devam eder. Çocuklar, doğdukları andan itibaren merak duygusu ile etrafını keşfederler, çevresi ile iletişim kurarlar, yeni deneyimler kazanırlar. Bu yaşadığı deneyimler çocuğu olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Çocuğun sağlıklı bir zihne sahip olması, çevresinin ona ne kadar zengin uyarıcı verdiği ile yakından ilişkilidir. Kaliteli ve zengin öğrenme koşulları ile, çocuğun sadece zihinsel değil bütün gelişim alanları üst seviyeye çıkartılabilir. Eğer bu ortam yaratılmazsa, bu durum çocukta davranış problemlerine ve bilişsel, dil, motor, sosyal ve duygusal gelişimlerinin gecikmesine sebep olur (Karayalçın, 2021:24). Okul öncesi eğitim, çocuğun doğumundan ilkokula başladığı zamanı içine alan, gelecekteki davranışlarına dayanak sayılabilecek dil, bilişsel, sosyal ve motor gelişimlerinin büyük bir bölümünün tamamlandığı gerek okul gerek ailede verilen uygun eğitimle kişiliğinin oturduğu gelişim ve öğretim sürecidir (Aral, Kandır, Yaşar, 2000; Akt. Yeşilyurt, 2011:17). Günümüzde en çok dikkat çeken konulardan birisi de 21. yüzyıl becerileridir. Yaşam koşulları, teknoloji, küreselleşme, sanayi, hızlı nüfus artışı gibi unsurlar yaşam sorunlarını artırdıkça bu sorunlarla baş etme becerileri eğitimin içinde yer almıştır. 21. yüzyıl becerilerine yönelik tutumun okul öncesi dönemde şekillenmeye başladığını, okul öncesi dönemde kazandırılan becerilerin yaşamın ileriki yıllarında problemlerle baş etme becerilerini desteklediğini, çocukların üretken, yaratıcı bireyler olmasında büyük öneme sahip olduğu öngörülmektedir (Tuğluk ve Altın, 2018:2). Rekreasyon, yenilenme, yeniden yaratılma ve yeniden yapılanma anlamına gelen Latince "recreatio" kelimesinden gelmektedir (Kocaeekşi, 2012:6). Bireylerin, iş yaşamlarında arta kalan zamanda kendilerini geliştirmek, güzel vakit geçirmek amacıyla yaptıkları aktivitelerdir. Okul öncesi eğitim, çocuğun gelecekteki yaşamı için iz taşır niteliktedir. Öyle ki; çocuğun kendi potansiyelinin farkında olması, yetkinliklerini geliştirmesi, sosyalleşmesi, kendine ve çevresine olan güven ilişkisini kurması, okul öncesi dönemde yapılan rekreatif etkinliklerle mümkündür. Henüz soyut düşünemeyen okul öncesi çocuklarına oyun yoluyla bu davranışlar kazandırılabilir. Doğru ve devamlı rekreatif etkinliklerle, çocuk

[1] Yüksek Lisans Öğrencisi, Trabzon Üniversitesi, zubeydetaskin80@gmail.com.
[2] Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, emrebahar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2835-1190.

kendini daha iyi ifade eder, yaratıcı olur, potansiyel yeterliğinin farkına varır, bilişsel, fiziksel ve ruhsal gelişimi pozitif desteklenir. Çocukların kurguladığı evcilik, seksek, ip atlama, futbol, voleybol, basketbol, meslek oyunları, parkta oynadıkları oyunlar, zekâ oyunları, drama, kitap okuma, açık havada yürüyüş yapma, müzik dinleme, resim yapma, botanik park gezisi, tiyatroya gitme, müze gezisi, sinema etkinliği, halk oyunları, resim yarışmaları, spor salonundaki aktiviteler, kır gezileri, piknikler çocukların katılabileceği rekreatif faaliyetler arasında yer almaktadır. Ana rahmine düştüğü andan itibaren çocuk, öğrenmeye ve keşfetmeye merak duyar. Merakını gidermek için, içinde bulunduğu uyaranları istemli veya istemsiz olarak kullanır. Bu uyarıcılar ne kadar zengin ise, çocuğun bütünsel olarak gelişimi de o denli pozitif yönde gelişim gösterir. Merak duygusunun öğrenme ile bütünleştiği erken çocukluk dönemi olarak adlandırdığımız 0-6 yaş arası okul öncesi dönemde, çocukların boş zamanlarını gerek okulda gerek okul dışı ortamda kaliteli şekilde geçirmeleri gerekmektedir. Çocukların katılmış olduğu rekreatif aktiviteler; bedensel, zihinsel, dil ve sosyal gelişimlerine katkıda bulunur. Çocukların, serbest zamanda kendilerini daha özgür hissettikleri ortamlarda, dinlenmek, güzel vakit geçirmek için yaptıkları aktiviteler, onları kendi kendine yetebilen, özgür, yaratıcı ve eleştirel düşünme becerisine sahip, empati kurabilen, problem çözebilen, işbirlikçi, sosyal, ruhen ve bedenen sağlıklı, çevresine duyarlı bir birey haline getirecektir. Aile katılımı etkinlikleri ile velileri sınıfa davet ederek turşu kurma, mesleği tanıtma, kek yapma, örgü yapma, patates ve ip baskısı yapma gibi faaliyetlerle çocukların boş zamanı keyifli hale gelebilir. Öte yandan aileler açısından da rekreatif aktivite yerini bulmuş olur. Aileler ile toplumsal kurum ve kuruluşlara gezi düzenlenebilir (Tiyatro, müze, sinema, hayvanat bahçeleri, botanik bahçeler, akvaryumlar, bilim merkezleri, kütüphaneler, havaalanı, fırın, piknik alanları, at çiftliği, doğal anıtlar, milli parklar, okul spor müsabakaları vs.). Okul öncesi dönemde aile katılımını desteklemek amacıyla öğretmen ve okul idaresi tarafından broşürler ve bültenler düzenlenerek dönütü alınacak şekilde belirli periyotlarla velilere bilgi sağlanabilir.

REKREASİYANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA ROLU (AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE REKREASYONUN ROLÜ)

Kəmalə KƏRİMOVA[1]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında" Sərəncamına əsasən 11 sektor üzrə, 8-i əsas sektor və 3-ü yardımçı sektor olmaqla, Azərbaycan iqtisadiyyatının ətraflı inkişaf planlarının hazırlanması və işlənilməsi məqsədi ilə İşçi qrup yaradılmışdır. İşçi qrupun qarşısına bir sıra əsas tapşırıqlar qoyulmuşdur. Bu tapşırıqlar 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyasının və tədbirlər planının, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışın və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışın hazırlanmasıdır. Turizmin müəyyənləşdirilməsinin turizmin inkişafı istiqamətində görülən işlərin davamlılığına və daimiliyinə xidmət etdiyi üçün milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasında prioritet istiqamətlərdən biri kimi ixtisaslaşmışdır. Bu da öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının dünya miqyasında turizmin qabaqcılməkanlarından biri kimi formalaşmasına, Azərbaycanda turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin daha da artırılmasına, həmçinin qarşılıqlı güclü əlaqələrdən, mövcud olan turizm sərvətlərindən səmərəli istifadəsi turizm sahəsinin iştirakçıları ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün cığır açacaqdır. Strateji Yol Xəritəsi qüvvədə olduğu müddətcə milli-mənəvi dəyərlərə uyğun olaraq turizm təcrübəsinin inkişaf etdirilərək formalaşdırılması, turizm sferasının inkişafını dəstəkləməsi, yerli və beynəlxalq bazarlarda olduqca keyfiyyətli, rəqabətə davamlı turizm xidmətlərinin yaradılması, müasir ideya və təfəkkürlərə, innovasiyalara əsaslanan yeni yatırımların cəlb edilməsi və turizm sektorunun inkişafı ilə birbaşa məşğul olan məsul orqanların qarşılıqlı koordinasiyasını təmin edən tədbirləri özündə birləşdirir. Son 5 ildə turizm Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Bu sektorun son illərinin statistik göstəricilərinə baxsaq görərik ki, Azərbaycandakı turizm xidmətlərindən yararlanan xarici ölkə vətəndaşlarının ümumi sayında 8,5 faiz ortaillik artım baş vermişdir. Eyni zamanda turizmdə

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, kamala.karimova@mdu.edu.az, ORCID: 0009 0000 3632 4769.

fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayındada 4,5 faiz sabit artım müşahidə edilmişdir. Bu da o deməkdir ki, turizm sahəsi respublika üzrə ÜDM-da 4,5, məşğulluqda isə 3,3 faiz birbaşa pay təşkil edir. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəri daim turizm sahəsinin inkişafında əsas aparıcı qüvvə kimi öz mövqesini tutmuşdur. Belə ki, şəhər beynəlxalq arenada tanınan və nüfuzlu turizm məkanları ilə turistləri özünə cəlb etmək baxımından hər zaman öndə olmuşdur. Bununla yanaşı çoxsaylı turizm altsektorlarının inkişafıda paralelində regional turizmin inkişafına yol açmışdır. Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan 2025-ci ilədək əlində olan mövcud imkanlardan səmərəli və peşəkarcasına istifadə edərsə nəinki regionda, hətta digər dünya ölkələri arasında cəlbedici və öndə gedən turizm məkanlarından biri olacaqdır. Sadalanan məqsədlərə çatmaq üçün bir sıra planların şərtsiz həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu planlardan bir neçəsi çoxsaylı turizm növləri üzrə fiziki və sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, hava əlaqəsinin və əlçatanlığın artırılması, yerli dəyərlərin beynəlxalq aləmdə uğurlu təbliğinin aparılmasıdır (məqalə, 2023). Turizm sektoru üzrə uzunmüddətli perspektivə sahib olmaq ölkə üzrə üçün dörd əsas istiqamət müəyyənləşdirilmişdir ki, bunlardan birincisi paytaxt şəhərin turizm potensialından səmərəli və tam istifadə etmək, ikinci istiqamət idarəetmənin milli səviyyədə daha yaxşı təşkili, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması, viza əməliyyatlarının asanlaşdırılması da daxil olmaqla, turizm sferasının inkişafı üçün ölkə üzrə əlverişli və sabit mühitin formalaşdırılması, üçüncü istiqamət qış, ekoturizm və sağlamlıq kimi turizm növlərinin inkişafına yatırımların daha çevik artımı turizm sektorunun daha sürətli inteqrasiyasına şərait yaradacaqdır. Və nəhayət, dördüncü hədəf turizm sektorunda təhsilin keyfiyyətini artırmaq və bu sahə üzrə investisiya qoyuluşlarını cəlb etmək, eyni zamanda standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemini təkmilləşdirmək və bu sahədə təcrübəni artırmaqdan bəhs edir (Xalq qəzeti, 2023). Azərbaycanda 2023-cü ilin yanvar-iyul aylarında ölkədə 70372,2 milyon manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Bu da əvvəlki il ilə müqayisədə 0,7 faiz çox artım deməkdir. İqtisadiyyatın qeyri neft-qaz sektorunda əlavə dəyər 3,4 faiz artmışdır. Və qeyri neft-qaz sektorları içərisində turizm sektoru ÜDM istehsalının 2,3 faizini təşkil etmişdir. Bu da ötən il ilə müqayisədə turizmin inkişaf tempinin davam etdiyini göstərir (statistika, 2023).

AZƏRBAYCANDA REKREASİYA TURİZMİNİN POTENSİALI VƏ BU HAQDA TƏKLİFLƏR (AZERBAYCAN'DA REKREASYON TURİZMİ POTANSİYELİ VE BU KONUDA ÖNERİLER)

Təhminə MƏMMƏDOVA[1]

Azərbaycan təbii gözəllikləri, tarixi zənginlikləri və müxtəlif iqlim xüsusiyyətləri ilə rekreasiya turizmi baxımından böyük potensiala malikdir. Bakı şəhəri müasir ticarət mərkəzləri, restoranları diqqəti cəlb edərkən, ölkənin digər bölgələri də müxtəlif istirahət imkanları təklif edir. Azərbaycanın dağlıq rayonları trekkinq və alpinizm üçün əlverişli olduğu halda, Xəzər dənizinin sahilləri çimərlik turizmi üçün idealdır. Göllər, meşələr və termal bulaqlar kimi təbii xüsusiyyətlər də istirahət fəaliyyətlərinə şərait yaradır. Azərbaycanın mədəni irsi, tarixi binaları və festivalları da turistlərə müxtəlif təcrübələr təqdim edir. Bu amillər bir araya gəldikdə, Azərbaycan rekreasiya turizmi üçün geniş potensiala malik müxtəlif istiqamətlər təklif edir. Azərbaycanın rekreasiya potensialı kifayət qədər zəngin və müxtəlifdir. Azərbaycan tarixi zənginliyi, təbii gözəlliyi və mədəni müxtəlifliyi ilə tanınan ölkədir. Azərbaycanın rekreasiya turizmi potensialını üzə çıxarmaq üçün etdiyim araşdırmanın nəticəsi olaraq deyə bilərəm ki, Azərbaycan bu baxımdan aşağıdakı potensiala malikdir (Bayramlı E., 2010). Təbii gözəlliklər:

Dağlıq rayonlar: Azərbaycan Qafqaz dağlarının evidir. Bu dağlıq ərazilər trekking, alpinizm və yürüyüş üçün idealdır.

Göllər və çaylar: Azərbaycana çoxlu göl və çaylar daxildir. Məsələn, Göygöl gölü və onun yaxınlığında olan göllər, eləcə də Samur, Kür və Araz çayının sahilləri kimi təbii ərazilər piknik, balıqçılıq və quşçuluq kimi fəaliyyətlər üçün olduqca əlverişlidir.

Tarixi abidələr və ərazilər: Azərbaycan tarix boyu müxtəlif sivilizasiyaların evi olmuşdur. Şəki şəhərindəki tarixi abidələrimiz, Qobstan Milli Parkı və Qobustan petroqlifləri tarix həvəskarları üçün əsas görməli yerlərdəndir.

Şəhər turizmi: paytaxt Bakı tarixi görünüşünü qoruyan abidələr və müasir memarlıq üslubunda inşa edilən binalar, alış-veriş mərkəzləri və əsrarəngiz formada işıqlandırılan gecələri ilə seçilir. Buraya UNESCO-nun Dünya İrsi siyahısına da daxildir.

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, thmammadova@gmail.com, ORCID: 0009-0006-7588-9512.

Termal və sağlamlıq turizmi: Azərbaycanda məşhur olan termal mərkəzlərdən ən ilki Naftalan şəhəridir. Naftalanda olan neft məhsulları ilə zənginləşdirilən hamamlar sağlamlıq və müalicə məqsədləri üçün istifadə olunur.

Dəniz turizmi: Azərbaycan Xəzər dənizinin sahilində yerləşir. Bakı, Sumqayıt, Lənkəran və Nabran kimi sahil əraziləri dəniz turizm və rekreasiyası üçün məşhur bölgələridir (Abbasova K., 2018).

Aqroturizm: Azərbaycanın kəndləri ənənəvi həyat tərzi və kənd həyatı ilə tanış olmaq istəyən ziyarətçilər üçün olduqca cəlbedici ola bilər. Bu ərazilərdə yaşayış, regional mətbəx və sənətkarlıq da daxil olmaqla müxtəlif fəaliyyət növləri mövcuddur.

Qastronomik Turizm: Azərbaycanın zəngin kulinariya mədəniyyəti turistlərə yerli delikateslərin dadına baxmaq imkanı verir. Paxlava, plov və dolma kimi ənənəvi Azərbaycan yeməkləri turistlərə unikal dequstasiya təcrübələri təqdim edə bilər (Seferov R. və Hesenov T.,2005).

Azərbaycanın rekreasiya turizmi potensialını üzə çıxarmaqla əlaqədar aparılan araşdırmalar nəticəsində deyə bilərəm ki, Azərbaycanda bu sahə ilə bağlı mövcud problemlər aşağıdakılardır:

- Yerli ictimaiyyətdə rekreasiya haqqında məlumatlın zəif olması;
- Turizm və rekreasiya müəssisələri üzərində və xidmət keyfiyyətinə zəif nəzarət;
- Bəzi ərazilərdə infrastrukturun və üst quruluşun kifayət qədər olmaması;
- İxtisaslı kadrların az olması;
- Qiymətə nəzarət sisteminin zəifliyi;
- Ekoloji şüurun zəifliyi;
- Güclü rəqabət mühitinin olmaması;
- Sahə üzrə təşviqedici fəaliyyətin zəifliyi;
- Aviaqiymətlərin beynəlxalq bazara nisbətdə baha olması;
- Bəzi bölgələrdə həddindən artıq yüksək qiymət problemi (Növresli T., 2010).

Azərbaycanın rekreasiya turizmi potensialını üzə çıxarmaq üçün araşdırmalarımıza və dünya təcrübəmizə nəzər salsaq, aşağıdakı həll yollarını təklif edə bilərik:

- Möhkəm rəqabət mühitinin inkişafı;
- Turizm şirkətləri üzərində effektiv nəzarət sisteminin yaradılması;
- Qiymətə nəzarət sisteminin inkişafı;

- Turizm və ekoloji maarifləndirməni yaxşılaşdıran fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi;
- Böyük təyyarə şirkətlərinin ölkəyə gəlməsi üçün zəmin hazırlamaq;
- Turizm şirkətlərinin həvəsləndirilməsi (Vergi obyektləri və digər mövzularda);
- İstirahət üçün infrastrukturun və üst quruluşun inkişafı;
- İxtisaslı kadr çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün yeni turizm məktəblərinin açılması;
- İstirahət və digər turizm sahələrində dünya təcrübəsindən fayda;
- Karyera imkanlarının inkişafı (Rehimov A., 2018).

TAYM-MENECMENT (ZAMAN YÖNETİMİ)

Günel KƏRİMLİ[1]

Vaxtın səmərəli idarə edilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Taym-menecment planlaşdırma prosesidir. Vaxtın səmərəli idarə edilməsi səmərəliliyin və məhsuldarlığım artırılmasına səbəb olur. Vaxtın idarə edilməsinin həyatda böyük uğurlar qazanılması və daha az stressə düşmə kimi üstünlükləri var. Görüləcək işlərin siyahısından ibarət tapşırıq cədvəlinin hazırlanması və bu siyahıda qeyd olunan tapşırıqlara əməl etmək insanlarda narahatlığı azaldır. Belə ki, işlər yerinə yetirildikcə cədvəldə qeydlər aparılır. Nəticədə nəzərəçarpacaq irəliləyişin görülməsi insanlarda narahatlığın azalmasına və beləliklə də stresdən uzaq olmağa səbəb olur. Taym-menecmentin əsas vəzifəsi işlərin zamanında müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu zaman vacib məsələlərin həlli ilə işə başlamaqla, digər işlərin ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi tapşırıq cədvəlində qeyd olunan işlərin effektiv şəkildə idarə edilməsinə imkan verir. Bir iş yarımçıq qoyulduqda və ona təkrarən qayıtmaq effektivliyin azalmasına səbəb ola bilər. Vaxtın səmərəli idarə olunması insanlara onların öz hobbiləri və digər məşğuliyyətləri üçün zaman ayıra bilmələrinə daha çox vaxt verir. Vaxtın düzgün və səmərəli idarə edilməsi bacarığı işəgötürənlərin axtardığı əsas keyfiyyətlərdən hesab edilir. İşlərin planlaşdırılması hər bir təşkilatda arzuolunan bacarıq hesab olunur. Belə ki, vaxtın səmərəli idarə edilməsi əhəmiyyətsiz görülən işlərə sərf olunan vaxtın azalmasına və imkanların artmasına səbəb olur. Səmərəli vaxt idarəçiliyinə malik olan insanlar qısa müddət ərzində məqsəd və vəzifələrə daha yaxşı nail ola bilirlər. Vaxtı səmərəli idarə etməyin əsas yolları – hədəflərin düzgün qoyulması, tapşırıqların əhəmiyyəti və aktuallığına görə müəyyənləşdirilməsi, tapşırığın həlli üçün vaxt məhdudiyyətinin təyin edilməsi, tapşırıqlar arasında fasilələrin verilməsi və s. ibarətdir. Əldə edilə bilən və ölçülə bilən məqsədlərin qoyulması zamanı SMART metodundan istifadə etmək olar. SMART metodu – arzuolunan nəticənin müəyyənləşdirilməsinə kömək edən, məqsədlərin təşkili və ona nail olunmasına kömək edən hədəflərin qoyulmasına yanaşmadır. Bu yanaşma idarəetmə və layihənin idarə edilmsində məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və tapşırıqların təyin edilməsi üçün istifadə olunur. Gündəlik tapşırıqların vacibliyinə və aktuallığına görə müəyyənləşdirilməsi zamanı təyin etmək lazımdır ki, hansı tapşırıq təcilidir, və ya təcili deyil. Hansı tapşırıq vacibdir, lakin təcili deyil və s. Vacib məsələlər vaxtında yerinə yetirilməlidir, əks təqdirdə ciddi nəticələrə

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, gunel.karimli@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0001-5067-6904.

səbəb ola bilər. Tapşırıqlar arasında fasilələrin verilməsi diqqəti cəmləməyə kömək edir. Bunun üşün tapşırıqlar arasında qısa fasilələr etmək vacibdir. Uğurlu biznes-consultant Brayan Treysi özünün "O qurbağanı ye" kitabında gün ərzində edilməsi vacib olan və ən xoşagəlməz işi "qurbağanı yeməklə" müqayisə edir. Bu vacib, xoşagəlməz işi sonraya saxlamaq emosional gərginlik və istənimayən nəticələrə səbəb ola bilər. Vacib işin tərəddüd edilmədən və gecikmədən həll edilməsi isə gün ərzində gümrahlıq yaradacaq. Vaxtın idarə edilməsində faydalı qaydalardan biri də 80/20 qaydasıdır. İlk dəfə 1895-ci ildə italyan iqtisadçı Vilfredo Pareto tərəfindən tərtib edilmiş "Pareto qanunu" da adlanan 80/20 prinsipinə görə bir çox hallarda 20% səy göstərilməsi 80% nəticəyə gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, Pareto qanunu, hərəkətlərin 20%-nin nəticələrin 80%-ni təmin etməsi prinsipinə əsaslanır. Yəni səbəblərin kiçik bir faizi böyük xalis təsirlərə səbəb olur. 80/20 qaydası ən vacib tapşırıq və prioritetləri müəyyənləşdirməyə kömək etməklə, iş gününün daha da məhsuldar olmasına gətirib çıxarır. Əgər işin kiçik hissələr bölmək mümkünsə, Pareto qanunu müəyyən edir ki, hansı hissə son nəticəyə daha çox təsir edəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, Pareto diaqramları keyfiyyətə nəzarət metodologiyası olan "Altı siqma"da tez-tez istifadə olunur. Belə ki, Pareto diaqramlarından istifadə məlumatları vizuallaşdırmaqla, hansı hərəkətə üstünlük verilməsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Vaxtın idarə edilməsi əslində həyatın idarə edilməsi ilə eynilik təşkil edir. Hadisələr ardıcıllığına nəzarət etməklə, bu işlər arasında ən vacib və əhəmiyyətsiz olanı seçmək bacarığı insanların həm həyatda, həm də işdəki uğurunu müəyyən etməyə imkan verir. Çünki effektiv və məhsuldar insanlar daim ən vacib işlərdən başlamaqla, özlərini "o qurbağanı yeməyə" məcbur edirlər. Nəticədə isə daha xoşbəxt və uğurlu bir insane çevrilirlər(Treysi,2022).

TURİZMDƏ AVTOMOBİL NƏQLİYYATININ ROLU (TURİZMDE KARAYOLU ULAŞIMININ ROLÜ)

Vüqar MUSTAFAYEV[1]

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatının maddi-texniki bazasının ən mühüm tərkib hissələrindən biri nəqliyyatdır. Nəqliyyat turizmin inkişafında aparıcı amildir. Sosial problemlərin həllində, əhalinin işgüzar, mədəni və turistik səfərlərinin təmin edilməsində, həm ölkə daxilində, həm də xaricdə mədəni mübadilənin inkişafında nəqliyyat xüsusi önəm daşıyır.

Turizmdə istifadə olunan avtomobil xidmətləri üç əsas sahəni əhatə edir:

avtobus səfərlərinin təşkili;

turistlərin şəxsi nəqliyyat vasitələri ilə səyahətinin təşkili;

avtomobil icarəsi.

Turistlərin Şəxsi Avtomobildən İstifadə Etməklə Səyahəti

Hamı tərəfindən qəbul edilən faktdır ki, hər kəs üçün öz avtomobili ilə səyahət etmək daha xoş və rahatdır. Avtomobil turizmi təxminən bir əsr öncə meydana çıxsa da, xeyli müddət sonra populyarlaşdı. Bu, onunla əlaqədardır ki, bir çox insanlar şəxsi avtomobillərinə sahib olmağa başladılar. Yolların keyfiyyətinin yaxşılaşması da bu məsələdə böyük rol oynamışdır. Müasir avtomobillər o qədər fərqlidir ki, alıcılıq qabiliyyəti olan hər kəs bazarda öz zövqünə uyğun avtomobili rahatlıqla əldə edə bilir. Bazar səyahət üçün müxtəlif variantlar – minik avtomobili, yüksək keçid qabiliyyətli avtomobil və ya "təkərlər üzərində ev" almaq üçün saysız-hesabsız təkliflər təqdim edir. Krossoverə bir ailə və ya dostlardan ibarət bir qrup asanlıqla yerləşə bilər.

- Hərəkət və marşrut azadlığı. Səyahət zamanı bəzən ətraf aləmin gözəlliyini seyr edib, həzz almaq üçün yolda dayanmaq və ya yanacaqdoldurma (elektromobillərdə enerji) məntəqəsində xoşətirli qəhvə alıb içmək istəyirsiniz belə fürsət mütləq yaranacaq!
- Bol təəssürat və daimi macəra hissi, xüsusilə, maraqlı yoldaşlarla səyahətə çıxmışsınızsa.

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, vuqar.mustafayev@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0002-0961-6712.

- Hər şey əlinizin altındadır. Yanaşı oturduğunuz, lakin yaxşı tanımadığınız bir qonşunu narahat etmədən baqajdan termosu və fincanı götürmək imkanı həmişə var.
- İstənilən baqajı – istədiyiniz yükü özünüzlə götürə bilərsiniz, çəki ilə bağlı heç bir məhdudiyyət qoyulmur.
- Sevimli ev heyvanınız həmişə sizinlədir. Dördayaqlı "dostunuz"u baqaj bölməsində və ya qəfəsdə saxlamaqla, ona işgəncə vermək məcburiyyətində qalmayacaqsınız.
- Yanacağa (enerjiyə) və ödənişli yollara xərclərin çəkilməsi. Təcrübə göstərir ki, bəzən şəxsi avtomobil ilə səyahət etmək təyyarə və ya qatar ilə səfər etməkdən daha baha başa gəlir;
- maşının yolda xarab olması, məsələn, təkərin deşilməsi. Bu cür xoşagəlməz hallarda problemi həll etmək üçün həm avtomobilin sahibi, həm də onunla birgə səyahət edənlər narahat olacaqlar.
- yol hərəkəti qaydalarının pozulmasına və ya sürət həddinin aşılmasına görə hər addımda gözlənilən cərimələr (və yol müfəttişi tərəfindən dayandırmalar);
- qəzalar. Bunlar, təəssüf ki, bəzən magistral yollarda belə ən gözlənilməz anda baş verir (heç bir sürücü bundan "sığortalanmayıb");
- yorğunluq. Hətta ən təcrübəli, ən məharətli sürücülər də bir neçə saat fasiləsiz avtomobil sürdükdən sonra istirahət etməlidirlər. Doğrudur, səyahət zamanı sürücü avtomobil idarəetmə hüququ və səriştəsi olan sərnişinlərdən biri ilə yerini dəyişə bilər (bu, ən məqsədəuyğun variantdır), ancaq bu həmişə mümkün olmur.
- sərhədin keçilməsi. Bəzən bu proses çox uzun çəkir və yorucu olur.

Bu gün Azərbaycan vətəndaşları ölkənin dilbər guşələrinə həm avtobuslarla, həm də şəxsi avtomobilləri ilə səyahətə çıxırlar. Qürurverici haldır ki, artıq ölkə əhalisi işğaldan azad olunmuş doğma torpaqlarımıza, Qarabağa da turist kimi səfər edə bilirlər. İndi vətəndaşlar üçün Şuşa şəhərinə və Suqovuşan qəsəbəsinə fərdi minik avtomobilləri ilə də səfər etmək imkanı yaradılmışdır. Azərbaycan vətəndaşları sərbəst şəkildə bir çox dünya ölkələrinə, o cümlədən qardaş Türkiyəyə avtoturist kimi (həm avtobus turları ilə, həm də şəxsi avtomobilləri ilə) səyahət edə bilirlər. Sonda öz şəxsi avtomobilləri ilə səyahət etməyə hazırlaşan insanların nəzərinə tövsiyə xarakterli bəzi məsələləri çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

- səyahəti düzgün və tam planlaşdırmalı, marşrutu dəqiq müəyyən etmək (harada və hansı müddətə dayanılacaq, yanacaq (enerji) harada doldurulacaq, hansı oteldə qalınacaq və s.);

- səyahət etdiyi məkan və destinasiya haqqında mümkün olan məlumatları əldə etmək;
- yol-hərəkət qaydalarını və ilk yardım qaydalarını təkrarlamaq;
- səyahətə çıxmazdan öncə avtomobilinizi yoxlamaya – texnika baxışa aparmaq vacibdir. Unutmaq olmaz ki, avtomobil idarə etməkdə usta olan sürücü belə, avtomobildə hər şeyin necə qurulduğu və işlədiyi barədə çox şeyi bilməmiş ola bilər. Peşəkar mexaniklərə pul xərcləməkdə qənaət etməyin, qoy məhz onlar səyahətə çıxmazdan əvvəl avtomobilinizi yoxlasınlar və hər şeyin qaydasında olduğuna sizi əmin etsinlər;
- hər bir avtomobilçi xoşagəlməz vəziyyətə düşə bilər – biliklər, bacarıqlar, hətta zəngin təcrübə və ən etibarlı avtomobil qəzaya düşməməyə zəmanət verə bilməz!;
- hər zaman çətinliklərə hazır olmaq lazımdır. Hər bir avtomobildə fövqəladə hal üçün ilk tibbi yardım dəsti, ehtiyat təkər, qoşqu burazı və ya ipi, yanğınsöndürən, texniki mayelər, qəza ilə əlaqədar dayanma haqda xəbərdarlıq nişanı (xəbərdarlıq üçbucağı) olmalıdır.

GƏNCLƏRİN ASUDƏ VAXTLARININ TƏŞKİLİNDƏ İSTİRAHƏT-SAĞLAMLIQ TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ (GENÇLERİN BOŞ ZAMANLARININ DÜZENLENMESİNDE REKREASYON-SAĞLIK TEKNOLOJİLERİNİN KULLANIMI)

Leyla İSMAYILZADƏ[1]

Bütün cəmiyyətlərdə gənclər xüsusi sosial-demoqrafik qrup sayılır. "Gənclər siyasəti haqqında" Qanuna görə, Azərbaycanda yaşı 14-dən 29-dək şəxslər gənc kimi rəsmiləşib (maddə 1, bənd 1.0.2). İkinci Qarabağ müharibəsifə Şanlı Zəfərin əldə edilməsində gənclər böyük pay sahibi oldular. Bu müharibə gənclərin nəyə qadir olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Bu gün gənc nəslin inkişafı və formalaşması prosesində sosial təsisatlar (məktəb, universitet, kütləvi informasiya vasitələri (KİV), sosial-mədəni sferanın qurumları) daha önəmli rol oynayır. Məhz asudə vaxt gənci şəxsiyyət kimi formalaşdıran, inkişaf etdirən mühüm vasitələrdən biridir. Gənclərin asudə vaxtı onların yüksək emosionallığı və fiziki hərəkətliliyi ilə, əhval-ruhiyyələrinin dinamik şəkildə kəskin dəyişmələri ilə, vizual və intellektual həssaslıqları ilə müşaiyət olunan hallar ilə səciyyələnir. Müasir dövrdə gənclərin zehni, fiziki, ictimai yükü günbəgün artmaqdadır. Sürətli həyat tempi insandan intensiv fəaliyyət göstərmək – sürətlə düşünmək və operativ qərar vermək bacarığı tələb edir. Buna görə də gənclərin asudə vaxtının təşkilində istirahət-sağlamlıq texnologiyaları xüsusi rol oynayır. Bu texnologiyalar gənclərin sağlam həyat tərzi keçirmələrinə, onların fiziki və mənəvi reabilitasiyasına xidmət edir, təşəbbüskarlığın, müstəqilliyin, sərbəstliyin inkişafına təkan verir, fərdin yaradıcı özünüifadəsi üçün əlverişli şərait yaradır. Gənclərin istirahətinin dolğun və səmərəli təşkili, sağlamlığının yaxşılaşdırılması problemi tibb, sosiologiya, psixologiya, hüquq, pedaqogika və s. kimi elmlərin öyrənmə predmetidir. "İstirahət" ("rekreasiya"), "istirahət-sağlamlıq fəaliyyəti" ilə əlaqədar müxtəlif səpkili çoxsaylı kitablar, elmi məqalələr dərc olunmuş, və müəlliflər tərəfindən bu anlayışa müxtəlif təriflər verilmişdir, bununla bağlı

[1] Azərbaycan, Mingəçevir Dövlət Universiteti, leyla.ismayilzada@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0003-0629-070X

tədqiqatçıların yekdil fikri yoxdur. Zənnimizcə, "istirahət" ("rekreasiya") anlayışını "istirahət effekti təcrübəsi ilə müşayiət olunan bioloji, sosial və fiziki fəaliyyətin spesifik bir növü" kimi izah etmək daha dəqiq və dolğundur.

Ümumi halda istirahət-sağlamlıq texnologiyalarını iki qrupa bölmək olar:

- uzunmüddətli asudə vaxt proqramlarının yaradılmasına istiqamətlənmiş rekreasiya texnologiyaları – bunlar özündə insanların əyləncə, oyun, bədən tərbiyəsi, ayin və s. ehtiva edən müxtəlif asudə vaxt tədbirlərində ardıcıl iştirakını nəzərdə tutur.
- istirahət və əyləncənin təşkili texnologiyaları – bunlara xalq mədəniyyəti ənənələrindən istifadə edilməsi; əvvəlki xalq bayramlarının, adət-ənənələrinin, ayin və mərasimlərinin bərpası və yenilərinin yaradılması; müsabiqə, oyun, bədii-tamaşa xarakterli asudə vaxt tədbirlərinin təşkil edilməsi; fərdi, qrup şəklində, ailə turizmi aiddir.

Beləliklə, asudə vaxtın rekreasiya-sağlamlaşdırıcı növlərinə oyunları, ünsiyyəti, idmanı, turizmi, şouları, qrup və kütləvi şəkildə digər istirahət və əyləncə formalarını aid etmək olar. Gənc nəslin sağlam həyat tərzinə sövq edilməsi üçün ən əlverişli şərait sosial tərbiyə və sosial-mədəni sfera müəssisələrində yaradıla bilər. Belə müəssisələr geniş spektrli istirahət-sağlamlıq xidmətlərinə malikdir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu gün sosial istirahət-sağlamlıq xidmətləri sferasının imkanları bəzən lazımınca qiymətləndirilmir. Buna görə də müasir sosial-mədəni şəraitdə gənclərin istirahət-sağlamlaşdırıcı kontekstdə asudə vaxtının düzgün təşkil edilməsi ictimai zərurət kimi gündəmdə durur. Cəmiyyət vətəndaşların asudə vaxtlarının səmərəli istifadəsində – ümumilikdə, bütün həyatın sosial-ekoloji inkişafında və mənəvi yenilənməsində maraqlıdır. Lakin bu, gənclərin istirahətinin və asudə vaxtlarının təşkili sahəsindəki bir çox məsələlər həll edilmədən mümkün deyil. Fikrimizcə, bununla bağlı sosial-iqtisadi xarakterli aşağıdakı məsələlər daha aktualdır:

- ölkənin bütün bölgələrində, şəhərlərdə, rayonlarda, xüsusilə də, kənd yerlərində gənclər üçün sosial-mədəni və idman obyektlərinin sayının artırılması;
- gənclərin istirahətinin təşkili ilə bağlı müasir tələbləri ödəyən müəssisələrin sayının artırılması;
- sözügedən müəssisələrin gənclərin cari tələbat səviyyəsinə cavab verən maddi-texniki təchizatının gücləndirilməsi;
- sosial və asudə vaxt müəssisələrinin fəaliyyətinin məzmununun gənc nəslin sosial-məişət gözləntilərinə daha da adekvat olması.

Son vaxtlar inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da gənclərin istirahət və sağlamlıq asudə vaxtının təşkili probleminə getdikcə daha çox diqqət göstərilir. Buna sosial-mədəni sferada çalışan insanların pedaqoji fəaliyyətinin xüsusi növü kimi də baxmaq olar. Bu fəaliyyətin spesifikliyi onun ikili təbiətə malik olmasında özünü büruzə verir. Belə ki, bir tərəfdən, istirahəti və əyləncəni

maraqlı təşkil etmək üçün auditoriyanın yüksək səviyyədə təşkil edilməsi tələb olunur. Bundan ötrü teatrlaşdırma üsullarından, oyunlardan, yarış və müsabiqələrdən, incəsənətin bütün növlərindən bacarıqla istifadə etməklə, xəyali dünya qurmaq olar. Digər tərəfdən isə, istirahət və əyləncəni təşkil edərkən real mənzərə yaradılmalıdır, çünki insanların bilavasitə hərəkətə cəlb edilməsi müxtəlif emosiyaların, mübahisələrin, fikir mübarizəsinin və hətta münaqişələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Qeyd edək ki, bu məsələlərin həllində gənclərin özləri də əhəmiyyətli rol oynaya, real töhfələr verə bilərlər. Bu gün istirahət və sağlamlıq fəaliyyətlərinin təşkili insanlar üçün, o cümlədən gənclər üçün yaradıcılıq və fantaziya üçün sərhədsiz imkanlar açır. Beləliklə, istirahət və sağlamlıq fəaliyyəti hər kəsin öz yaş xüsusiyyətlərinə, maraqlarına, fiziki qabiliyyətlərinə uyğun fəallığını ifadə etməsi üçün geniş imkanlara malikdir. Bu fəaliyyət mədəniyyətin yüksəlməsinə və sağlam həyat tərzinin formalaşmasına xidmət edir.

AZƏRBAYCANDA SAFARİ TURİZMİN TƏTBİQİ İMKANLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (AZERBAYCAN'DA SAFARİ TURİZMİ FIRSATLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ)

Nərmin ƏLİYEVA[1]

Ekoturizmin müasir dövrdə ən çox yayılan növlərindən biri də safari turizmidir. Qeyd olunan bu turizm növü özünün spesifik zəngin təbiəti ilə fəqrlənən Afrika materikində yaranıb. Sözün yaranma tarixi Afrika xalqlarından olan tanzaniyalılardan götürülmüş, hərfi mənası "yolçuluq", "gəzinti" və "səyahət etmək" deməkdir. Bu turizmin məqsədi insanlarda heyvan sevgisini aşılamaq, insanla heyvanın yaxından ünsiyyət qurmasına, vəhşi landşaft və fauna tərkibi ilə antropogen əlaqələrin genişləndirilməsi, həmçinin Afrikanın bir çox dövlətlərində Qərbi Avropa həmçinin Amerikadan gələn zəngin imkana malik olan turistlərin maraqlarını yerli vəhşi fauna nümunələri ilə cəlb etməkdən ötrü həyata keçirilir. Safari turizmi hazırda ovçuluq (ovetmə) və ya fotoovçuluq, balıq tutmaq, açıq məkanlarda təbii halda yaşayan heyvanları müşahidə etmək məqsədilə təşkil olunan turizm növü kimi seçilir (Soltanova H.B. və Hüseynova Ş.H,2007). Ənənəvi safarilərdən fərqli olaraq müasir dövrdə safari turizmi heyvanları nəsli kəsilməkdə təhlükəsi yaratdığı üçün bu turizmi təkil edənlərov məqsədi üçün turlardan imtina edib, yalnız fotosafarilərə yönəlmişlər və bu tərz yanaşma növü bədiidildə "sakit ov" adlandırılır. Azərbaycan Respublikası özünün coğrafi şəraiti, geoloji quruluşu, oroqrafik, zəngin fauna və flora ehtiyatlarına görə Qafqaz regionunda seçilir (Dərgahov V. və Səfərov R, 2013) Qeyd olunanları nəzərə alaraq ölkəmizin fərqli ərazilərində xüsusi mühafizə edilən təbiət əraziləri- qoruaqlar, milli parklar, yasaqlıqlar yaradılmışdır ki, xarici turistlərin buraya cəlb edilməsində vacib rol oynayır. "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"dəki qanunauyğunluqları nəzərə alaraq vəhşi heyvanlar üçün 2017-ci ildə ekoloji qoruq olan Şamaxı rayonunun ərazisində yerləşən Pirqulu adlanan dağ-meşə sahəsində ərazisi 1200 hektar olan (830 hektar sahəsi beynəlxalq standartlara uyğun çəpərlənib), Qafqaz regionunda vahid və tək hesab olunan "Şamaxı Safari Parkı" yaradılmışdır. Bu zaman bəzi texniki səbəblərdən dolayı və "Covid-19" pandemiya şəraitinə görə park ərazisinə ziyarətçilər qəbul olunmayıb. Lakin halhazırda artıq turizmçilərlə media nümayəndələrinin ziyarəti üçün parka infoturlar təşkil olunur. Dağ-meşə landşaftının arealında yerləşdiyinə görə ərazidə mövsümi dəyişkən həmçinin nisbətən soyuq hava şəraiti müşahidə edilir. Parkın giriş ərazisi ilə ən hündür ekskursiya turu arasında amplituda fərqi (təxminən 10°C dərəcə) qeydə alınır. Qeyd lazımdır ki,

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, narmin.aliyeva@mdu.edu.az, ORCID: 0009-0009-5429-9638.

bu park vəhşi dırnaqlılar və maral fermerlərinin Beynəlxalq Assosiasiyasına – “International Deer and wild Ungulate Breeders Association”a (IDUBA) üzv olubdur ki, bununla da assosiasiyanın Cənubi Qafqaz regionunda təmsilçilik hüquqununa malik olub. Hər il burada konfranslar keçirilir və bu çərçivədə yarışlar təşkil edilir. Hətta 2019-cu ildə parkın marallarından biri üçüncü yeri, 2020-ci ildə isə “Xan” adlı maral birinci yeri tutmuşdur. Parkın ərazisinə Qərbi Avropa ölkələrindən Latviya, Polşa, Çexiya, Slovakiya və Macarıstandan nəcib maral, xallı maral, Altay maralı, muflon, yəni dağ qoyunu, alpaka, lama zubrların genetik qiymətli fauna nümunələri kimi heyvanların buraya gətirilərək xüsusi qorunan əraziyə buraxılması təmin olunmuşdur. Qış, yaz, yay və keçid dövrlərində Şamaxı Safari Parkının bağlanma saatları, günün uzunluğuna, dəyişən hava şəraitinə və heyvanların təbii gündüz işığı davranışlarına əsasən nəzərə alınır və dəyişdirilir. Parka ərazisinə gələn kollektiv şəkildə, qrup şəklində gələn qonaqlar (məktəblilər, tələbələr, daxili və xarici qonaq qrupları üçün) mütləq şəkildə tur vaxtının əvvəlcədən qeydiyyatını nəzərə alaraq gəlməlidirlər. Buraya "Safari offroad car`s" individual tur, "Safari car-2per" (iki nəfərlik safari maşın), "Safari Bus" qrup turlar təşkil edilir.

NARKOTİK VƏ ALKOQOLDAN İSTİFADƏNİN QARŞISININ ALINMASI VƏ İDMAN

(UYUŞTURUCU VE ALKOL İSTİSMARININ ÖNLENMESİ VE EGZERSİZ)

Gülnar NURİYEVA[1]

Valideynlər çox vaxt övladlarını narkotik və alkoqoldan uzaq tutmaq üçün sahib olduqları gücə əhəmiyyət vermirlər. Əslində, valideyndən daha güclü bir profilaktika yoxdur. Oğlunuz və ya qızınızla açıq münasibət saxlamaq və onların özlərinə ciddi, potensial ölümcül zərər vurmamaq üçün bir neçə ipucu var:

- Açıq ünsiyyət xəttini saxlayın.
- Uşağınızla danışın və qulaq asın.
- Uşağınıza narkotik və alkoqoldan istifadəyə icazə verilmədiyini izah edin!
- Yeniyetmənizin harada olduğunu bilin.
- Həmişə yeniyetmənizin harada olduğunu və nə etdiyini bildiyinizə əmin olun.
- Məlumat könüllü deyilsə, SORUŞUN!

Yetkinlərin nəzarəti altında olmayan uşaqlar və yeniyetmələr narkotik, alkoqol və digər riskli davranışlara daha çox cəlb olunurlar. Yeniyetmənin dostlarını tanıyın və yeniyetmənizə dostları ağıllı şəkildə seçməyi öyrənməyə kömək edin. Demək olar ki, həmişə uşaqlar narkotik və spirt istifadəsi ilə dostları vasitəsilə tanış olurlar. Əgər yeniyetməlik dövründə aşağıdakı simptomlardan hər hansı birini görsəniz, söhbət etməyin vaxtıdır. Bu maddələr digər şərtlərin göstəricisi ola bilsə də, çox vaxt bunlar bir insanın narkotik və/və ya alkoqoldan sui-istifadə etdiyinə dair xəbərdarlıq əlamətləridir:

- Dostlarda dəyişiklik
- Daha çox/az yatmaq
- Hobbi və ya digər sevimli fəaliyyətlərə marağın olmaması
- Düşmənçilik və ya başqa cür mənfi münasibət, hətta zorakı davranış
- Qiymətlərin azalması

[1] Azərbaycan Milli Müdafiə Universiteti, gulnar_nuriyeva_84@mail.ru, ORCID: 0009-0005-0596-6888.

Narkomaniyanın qarşısının alınmasına nəzarət nədir? Narkotikdən sui-istifadənin qarşısının alınması kimi də tanınır, maddə istifadəsinin başlanmasının qarşısını almağa və ya psixoaktiv maddələrin istifadəsi ilə bağlı problemlərin inkişafını məhdudlaşdırmağa çalışan bir prosesdir. Qarşısının alınması səyləri fərdi və ya onun ətrafına yönəldilə bilər. Narkotik və alkoqolun qarşısının alınması üçün idmandan istifadə etməyi planlaşdırmadan əvvəl, idmanın əslində nə olduğunu başa düşmək vacibdir. İdman məşq etmək üçün əyləncəli və rəqabətli bir yol olmaq üçün hazırlanmışdır. Oyunçularınızdan onların kobud vuruşlarının, meydança qollarının və ya ev qaçışlarının narkotikdən necə təsirlənəcəyini təxmin etmələrini xahiş edərək, narkotiklərin oyuna ciddi təsirini bildirin. Sadə dillə desək, onlar baş verməyəcək. Elmi araşdırmalar narkotiklərin koordinasiya və qabiliyyətləri pozduğunu göstərir.

- Narkotikdən istifadə edən basketbolçunun oyunda qalib gələn sərbəst atışı qaçırma ehtimalı daha yüksəkdir.
- Marixuana istifadə edən futbol qəbuledicisinin müdafiəçini üstələmə ehtimalı azdır. Sürət, ağciyər tutumu, əzələ gücü və dözümlülük marixuana istifadəsi ilə düşə bilər.
- Narkotiklərdən istifadə edən xizəkçi də karyerasını bitirən zədə alma şansını kəskin şəkildə artırır.

Əgər bir oyunçunun performansı narkotik istifadəsi səbəbindən zəifdirsə, oyunçu komandanı, məşqçini və başqalarını məyus etdiyini bilə-bilə yaşamalı olacaq - hamısı bir neçə dəqiqəlik saxta yüksəklik üçün. Gəncin müstəqillik, məsuliyyət hissi və məqsədi narkotiklərin müdaxiləsi olmadan ən yaxşı şəkildə həyata keçirilir. Aşağıdakı inkişaf növləri gəncin narkotikdən azad olmasından asılıdır:

- Normal psixoloji inkişaf.
- Müvafiq əxlaqi və mənəvi inkişaf.
- Gündəlik problemləri həll etmək və stresin öhdəsindən gəlmək bacarığı.
- Başqaları ilə ünsiyyət qurmaq bacarığı.

Narkotiklər təkcə komandanın performansına deyil, həm də komanda ruhuna və birlik hissinə mənfi təsir göstərir. Xüsusilə, narkotik istifadəsi komandanın mənəviyyatına aşağıdakı təsirlərə səbəb ola bilər:

- Birliyin olmaması.
- Konsentrasiyanın olmaması.
- Öhdəliyin olmaması.
- Enerji çatışmazlığı.
- Etibarsızlıq.

İdmanın dəyərlərinin peşəkar idmanla necə dəyişdiyini bilmək vacibdir. Qazanmaq ən vacib məqsədə çevrilir. Bu qalibiyyətə güclü vurğu bir sıra çətinliklər yaradır – bunlardan biri də odur ki, komandalar və idman qurumları

qazanmağı təşviq etmək üçün mümkün olan hər şeyi edir, performansı artıran dərmanlardan istifadəyə qarşı hərəkət etməkdən çəkinə bilər. Bu vacibdir, çünki peşəkar idmançılar və onların dəyərləri bir çox gənclərə böyük təsir göstərir. İdmanda iştirak uşaqların və gənclərin sağlamlığında və inkişafında mühüm və müsbət rol oynaya bilər. Son zamanlar daha çox diqqət yetirilən sahələrdən biri idmanın gənclər arasında narkotik və alkoqol istifadəsinin qarşısının alınmasında oynaya biləcəyi roldur. Hazırki tədqiqat idmanla məşğul olmaq və yeniyetmələr arasında alkoqol və narkotik istifadəsi arasındakı əlaqəni araşdıran tədqiqatın sistematik icmalıdır. Bununla belə, idmanda iştirak, qeyri-qanuni narkotik istifadəsinin, xüsusən də sirrlə əlaqəli olmayan narkotiklərin istifadəsi ilə əlaqəli görünür. Araşdırmalar göstərdi ki, idmanla məşğul olmaq narkotikdən ümumi istifadə riskini azaldır, lakin xüsusilə orta məktəbdə bu, idman vasitəsilə narkotiklərin istifadəsini azaltmaq və ya qarşısını almaq üçün kritik bir dövr ola biləcəyini təklif edir. Gələcək tədqiqatlar alkoqol və/və ya narkotik vasitələrdən istifadənin qarşısının alınması baxımından faydalı nəticələr əldə etmək üçün idmanda iştirak üçün hansı şərtlərin zəruri olduğunu daha yaxşı başa düşməlidir.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ HUMANİTAR KOLLEC (AZERBAYCAN KÜLTÜR SANAT ÜNİVERSİTESİ İNSANİ YÜKSEKOKULU)

Yasir HACIYEV[1]

Azərbaycanda təbiətə əsaslanan müalicəvi turizmin tarixi xıı əsrdən başlanır. Artıq həmin dövrdə Naftalanın müalicəvi neftindən istifadə edilirdi. XIX əsrin ikinci yarısından isə mineral və termal su mənbələrinə də sağlamlıq məqsədilə müraciət olunurdu. Həmin illərdə Gəncə yaxınılğında 20 nəfərlik naftalanla müalicə məntəqəsi, Şuşa, Lənkəran və Zaqatalada isə termal su ilə müalicə mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. İnsanların təbiətə əsaslanın müalicəsinin kompleks təşkili üçün 1922-ci ildə Azərbaycanda ilk sanatoriya-kurort müəssisəsi, 1926-cı ildə Naftalanda 340 yerlik müalicə sanatoriyası istifadəyə verilmişdir. XX əsrin 50-90-cı illərində sanatoriyaların sayı 26-a çatdırılmış, nömrə fondu isə 12500-ü ötmüşdü. Azərbaycan bu cür əlverişli müalicə imkanları və turizm ehtiyatları baxımından çox zəngin ölkədir. Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərindən axan çaylar, çoxsaylı şəlalələr, şəffaf Göygöl, Maralgöl və Batabat kimi neçə-neçə su hövzələri, Qobustanın sərt, həm də baxımlı palçıq vulkanları, ölkə ərazisindəki Milli Park və qoruqalar, Abşeron və Nabranın müalicəvi əhəmiyyətli narın qumlu çimərlikləri, Qarabağın və Lənkəran zonalarının müsilsiz gözəlliyi olan təbiəti və müalicəvi bulaqları, ölkəmizin zəngin turizm potensialının əhəmiyyətli tərkib hissəsidir. Belə zənginliyinə görə bu məkan “mineral sular muzeyi” adlandırılır. Müalicəvi əhəmiyyətinə görə dünyada məşhur olan Karlovı-Varı sularından heç də geri qalmayan İstisu, Turşsu, Qalaaltı, Sirab, Vayxir suları, Naftalan nefti və Qobustan palçığı kimi təbiətə əsaslanan müalicə imkanları rekreasiya mənbəyi kimi çox xeyirlidir. Abşerondakı Suraxanı və Şıx, Şabranda artıq kurort-müalicə mərkəzi olan Qalaaltı və Qaşaltı mineral suları, Şuşadakı turşsu ilə yanaşı Laçındakı Qotursu, Culfada fəaliyyət göstərən təbii müalicıə mərkəzləri də xeyli vaxtdır ki, turistlərin müraciət etdiyi destinasiyalardandır. Lənkəran-Astara bölgəsində Masallı öz kurort təsərrüfatı ilə daha çox seçilir. Burada fəaliyyət göstərən İstisu sanatoriyası dəniz səviyyəsindən 1650 metr yüksəklikdə, Dəmbəlöv dağının yamacında, Viləş çayının sahilində yerləşir. Tərkibində hidrogen-sulfid, natrium-xlor, kalsium, maqnezium-hidrokorbanat və hər litrində 30 milliqram yod var. Mübaliğəsiz demək olar ki, dünyada qəbul olunan 8 qrup mineral suyun hamısına ölkəmizdə rast gəlir. Kimyəvi tərkibinə görə bu sular karbonlu,

[1] Turizm ixtisası Müəllim, hacıyevyasir@gmail.com, ORCID: 0009-0007-9751-2369.

hidrogen-sulfidli, metan qazlı, azot tərkibli, radonlu və dəmirli-mərgüməşli mineral sulara bölünürlər. Onlarından hər birinin tərkibinə görə öz müalicəvi əhəmiyyəti vardır. Belə mineral suların mənşəyi və fiziki kimyəvi xüsusiyyətlərini öyrənən balneologiya elminin araşdırmalarına görə bu mineral sular mədə-bağırsaq, dəri, ürək-damar, ginekoloji, qaraciyər, öd yolları və digər xəstəliklərin müalicəsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Dünyanın müxtəlif regionlarında palçıqla müalicənin tarixi qədim olduğu kimi, həm də müasir sağlamlıq turizmində əsas yerlərdən birini tutur. Azərbaycanda palçıq vulkanının kimyəvi və üzvi tərkibinin zənginliyi onların müalicə məqsədilə istifadə olunmasına imkan verir. Belə ki, bir çox xəstəlik – mədə-bağırsaq, periferik və mərkəzi əsəb sistemi, ginekoloji, dayaq hərəkət aparatının, uroloji, radikulit, dəri və boğaz ağrısının müalicəsi üçün məhz vulkan palçığından geniş istifadə olunur. Vulkan palçıqnlarında üzvi maddələrin miqdarı 0,49-1,67% və bəzən yüksək our ki, bu da onun müalicəvi xüsusiyyətini artırır. Masazır kəndində yerləşən Böyük Şor və Masazır gölləri tükənməz qiymətli müalicəvi palçııq mənbəyi sayılır. Buna görə də hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində vulkan palçığından terapevtik təmayüllü xəstələrin müalicəsində, qadın məsləhətxanasında, kosmetoloji müalicə obyektində, sanatoriyalarda, bəzi bir neçə xəstəxanada tətbiq olunurdu. Bir qədər də Naftalan müalicəsi haqqında məlumat vermək istəyirəm. “Ağ Naftalan Yağı”nın bioloji xassələrinin əsas mahiyyəti – damarların genişləndirilməsi, dəri məsamələrinə nüfuzun artması, daxili əzələ funksiyasının güclənməsi, turşu-qələvi tarazlığını normallaşdırması, maddələr mabadiləsini yaxşılaşdırması, dayaq-hərəkət sistemini gücləndirməsi, qan təzyiqini aşağı salması, orqanizmin reaktivliyini desensibilizasiya istiqamətində dəyişdirməsi, orqanizmin müdafiə gücünü yüksəltməsi, iltihaba qarşı və ağrıkəsici təsir göstərməsindədir. “Günəşli diyar” adlanan Azərbaycan günəşli günlərinin sayına görə İtaliya, İspaniya və Yunanıstanla müqayisə edilir. Mövcud iqlim göstəriciləri və landşaft xüsusiyyətləri bu sahəni inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Respublikamızda geniş miqyasda ərazini əhatə edən quru subtropik iqlim insan səhhətinə müsbət təsir edir. Mütəxəssislərin bildirdiyinə görə bir çimərlik mövsümündə Azərbaycanın Xəzər sahillərində təxminən 8 milyon adamın istirahət etməsi mümkündür. Əgər yaxın zamanda Xəzərin çimərlikləri Avropa standartlarına cavab verən bir səviyyədə yenidən qurularsa, turistlərin sayının dəfələrlə artacağı gözlənilir. Azərbaycanda sağlamlaşdırma və balneoloji turizm xidmətləri təqdim edən müasir kurort mərkəzlərinin sayı artmışdır. Bunlardan Naxçıvanda “Duzdağ” hotel, Qəbələdə “Qafqaz Thermal & SPA Hotel”, “Chenot Palase Qabala”, Şabranda “Qalaaltı Hotel & SPA”, Lənkəranda “Lankaran Sprinqs Welleness Resort”, Şəkidə “Marxal Resort & SPA-nı qeyd etmək olar. Belə kurort mərkəzlərinin sayı təkcə Naftalanda 15-dən çoxdur. Bu kurort mərkəzləri müalicə-sağlamlıq sahələri üzrə ixtisaslaşsada onların hamısında turistlər üçün istirahət, əyləncə, ekskursiya və başqa xidmətlər də təşkil edilir. Azərbaycanda təbətə əsaslanan müalicə mənbələrinin inkişaf etdirilməsi, onların turistlərin təlabatlarını təmin etməsi üçün lazımi infrastrukturun yaradılması istiqamətində davamlı işlər görülməkdədir.

REKREASYONEL AKTİVİTE BAĞLAMINDA MUTFAK ÜZERİNE DÜZENLENEN WORKSHOP ETKİNLİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Zehra BULUT[1]

Rekreasyon kavramı Latince recreation, yeniden canlanma yani bir anlamda sağlığın restorasyonu kelimesinden gelmektedir. Dolayısıyla rekreasyonu tanımlarken, insanları yenileyen bir aktivite olarak ele alınması ifade edilmektedir. Genel olarak rekreasyonun, insanların boş zamanlarında katıldıkları ve onlara tatmin sağlayan faaliyetler olduğu öne sürülmektedir (Torkildsen, 2012). Genel olarak rekreasyon, insanların yüksek derecede maruz kaldıkları işler (fazla mesai, ikinci iş, evde çalışma ve evdeki çeşitli bakım işleri) dışında kalan boş zamanlarında yaptıkları her türlü uğraşı kapsamaktadır (Meeras, 2010). Rekreasyon bir amacı gerçekleştirmeye yönelik bir araç ya da tek başına bir amaç olarak görülebilmektedir. Rekreasyon deneyimi, yenilenme, canlanma, tazelenme, yeniden varoluş gibi insanlara yönelik faydalar sağlayan her türlü aktivite veya durumu teşkil etmektedir (Torkildsen, 2012). Rekreasyon, gerginlik ve yorgunluk gibi olumsuz durumlardan kurtulmaya olanak sağlayan fiziksel ve zihinsel aktiviteler bütünüdür (Gulam, 2016). Rekreasyonel aktivite sürekli olarak tekrarlanan çalışma temposundan kaynaklanan yorgunluğu gidermeye yardımcı olarak, kaybedilen enerjinin yenilenmesini sağlar ve mutluluk duygusunu geliştirir. Dolayısıyla rekreasyon aktivitelerine yönelimde önemli olan boş zaman, insanların özgürce değerlendirebileceği zaman dilimidir. Bu nedenle insanların kısıtlı olan bu boş zamanlarını, onlara fiziksel ve zihinsel bakımdan katkı sağlayabilecek öneme sahip uğraşlarda kullanmaları önemlidir. Rekreasyon, insanların rutin ve sıkıcı hayatlarını ve yaşantılarını daha iyi düzeye taşımak amacıyla seçtikleri boş zaman etkinliklerini kapsamakta olduğundan tüm bu faaliyetler yapıcı olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda rekreasyon aktiviteleri zaman alıcı değil, daha çok zaman değerlendirici faaliyetlerden oluşmaktadırlar. Bu durum insanların fiziksel, zihinsel ve sosyal açılardan desteklenmesine ve böylece daha sağlıklı ve zinde olmalarına olanak sağlamaktadır. Rekreasyon aktiviteleri, "insanların hem prototip alt sistemlerden (etkinliğin neredeyse tüm örneklerinde mevcut olanlar) hem de tasarım alt sistemlerinden (etkinliği birden fazla hedefe hizmet edecek şekilde uyarlayan isteğe bağlı alt sistemler) oluşturduğu davranışsal yapılar" olarak açıklanmıştır (More ve Averill, 2003). İnsanların boş zamanlarında gönüllü

[1] Artvin Çoruh Üniversitesi, zehrabulut@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8979-4390.

olarak katıldıkları, özel bir anlam içeren, onların eğlenmelerini sağlayan aktivitelerin tümü olan rekreasyon, açık olabileceği gibi kapalı alanlarda da gerçekleştirilebilen, spor, egzersiz gibi fiziksel güç gerektiren ya da daha az fiziksel yeterlilik gerektiren aktiviteler olabilmektedir (Cordes ve İbrahim 1999). Dolayısıyla insanların kendilerini iyi hissedebilecekleri, kişisel gelişimleri açısından olumlu katkılar sağlayan her türlü aktivite rekreasyon içerisinde değerlendirilebilmektedir. Rekreasyon faaliyetleri, doğal alanların ve kullanılan tesislerin türleri dikkate alınarak genel olarak altı kategoride gruplandırılmıştır. Bu faaliyetler evle içi aktiviteler (TV izlemek, kitap okumak, müzik dinlemek, bahçe ile uğraşmak, hobiler vb.), yüksek sosyal içerikli aktiviteler (eğlence, dışarıda yemek yemek, partiye gitmek, eş/ dost/ akraba ziyareti vb.), kültürel/ eğitimsel ve sanatsal aktiviteler (tiyatro, konser, sergi, müze vb.) aktif/ pasif olarak yapılan spor aktiviteleri (golf, futbol, yüzme, tenis, dart, bowling vb.), enformel dış mekan rekreasyonu (keyif için araba kullanmak, deniz kenarında ya da kentin dışında günlük gezinti, piknik, yürüyüş vb.), bir geceden fazla konaklama içeren serbest zaman aktiviteleri (seyahatler, turlar, hafta sonu turları, tatiller vb.) olarak kategorize edilmiştir (Baud-Bovy ve Lawson, 1998). Gıda tüketimi başlangıçta ev içi bir aktivite olarak değerlendirilirken, zamanla aktivite dış mekâna kaymış ve harcanabilir zamanı/geliri zevk için tüketme arzusuyla birlikte bir boş zaman aktivitesi haline gelmiştir (Dixit, 2019). Bu konuda gerçekleştirilen araştırmalara göre, tatil amaçlı seyahat eden insanların büyük çoğunluğunun kasıtlı olarak yeme/ içme gibi gastronomik faaliyetlere katıldıkları belirlenmiştir (Stone, 2019). Dolayısıyla gastronomik deneyimlerin rekreasyonel aktiviteler bağlamında ele alınması ve rekreasyonel aktivite olarak mutfak workshop etkinliklerinin değerlendirilmesi önem arz etmektedir. İnsan yaşamında yeme- içme yani beslenme temel gereksinim (Karakan, 2021) olmasının yanı sıra gastronomik etkinlikler olarak değerlendirildiğinde, turizmin önemli bir bileşeni konumunda yer almaktadır (Onat, 2021). Turizmde postmodern anlayışın benimsenmesi ve teknolojideki gelişmelerle birlikte, insanlar beslenmeyi yalnızca temel ihtiyaç olarak değerlendirmeyip aynı zamanda sağlıklı beslenme, gastronomik deneyim elde etme ve kaliteli boş zaman değerlendirme gibi çıktılar elde etmeyi de amaçlamaktadırlar. Sahip olunan boş zamanların gastronomik etkinlikler çerçevesinde kaliteli bir şekilde değerlendirilmesi anlayışı, gastronomik değerleri rekreasyonel etkinlikler bakımından önemli birer çekicilik unsuru haline getirmiştir. Bu kapsamda çeşitli festivaller, etkinlikler, şölenler ve tadım günleri düzenlenmektedir. İnsanlar düzenlenen gastronomik faaliyetlere katıldıklarında aynı zamanda rekreasyon etkinliklerine de katılım sağlamış olmaktadırlar (Kesici, 2012). Akturfan ve Şen (2023), gastronomik etkinlikleri festivaller, tadım günleri, workshoplar, yemek yarışmaları olarak belirtmişlerdir. Dolayısıyla gastronomik bir etkinlik olarak düzenlenen mutfak workshoplarına katılan insanlar üretim ve bilgi edinme bağlamında eğitsel ve sanatsal bakımdan kendilerini olumlu yönde geliştirebilecek rekreasyonel bir aktivite gerçekleştirmektedirler.

Öncü, Katırcı ve Yüce (2020), marka şehir algısı ve rekreasyon ilişkisini ortaya koymak için gerçekleştirdikleri çalışmalarında görüşmeciler ile Eskişehir ilinin turistik destinasyonları ve rekreasyon alanlarına düzenlenen gezilerde yerel mutfağın tanıtılması bağlamında Çibörek workshop etkinliği düzenlenmiştir. Sonuç olarak rekreasyonel boyutta düzenlenen workshop etkinliklerinin imaj ve çekicilik unsuru olarak marka üzerinde olumlu etkilere neden olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla insanların seyahat ettikleri destinasyonlarda katıldıkları gezi, spor, yiyecek-içecek ve workshop gibi aktivitelerin destinasyon bağlılığını arttırdığı belirtilmektedir (Koştur, 2022). Güneş (2019), dünya çapında gıdayla ilgili rekreasyon deneyimleri ile ilgili gerçekleştirdiği çalışmasında, rekreasyon ile mutfak/gastronomi/yemek turizmi ilişkisi ele alınmıştır. Çalışmada yemek pişirme dersleri, uygulamalı yemek pişirme workshopları, aşçılık okulu tatilleri ve festivaller gibi yemekle ilgili farklı eğlence deneyimleri incelenerek gastronomi ile ilgili rekreasyonel aktivitelerin gelecekteki yansımaları üzerine öneriler geliştirilmiştir. Çalışmada sonuç olarak dünya genelinde insanların yemekle ilgili gerçekleştirdikleri rekreasyonel faaliyetlerin öneminin zamanla artacağı öngörülmüştür. İnsanların boş zamanlarını değerlendirme bağlamında istek ve beklentilerindeki değişim beraberinde alternatif rekreatif etkinliklere katılım eğilimleri ortaya çıkarmaktadır. Mutfak workshop etkinlikleri insanların boş zamanlarını değerlendirmelerini sağlayan bir faaliyet olmasının yanı sıra onlara gastronomik deneyimler de sağlayan önemli bir rekreatif aktivite olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak bu alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde ve tüketici eğilimleri göz önüne alındığında mutfak workshop etkinliklerine katılımın önemli bir rekreasyonel aktivite olarak değerlendirildiği ve söz konusu talebin gelecekte artarak devam edeceği beklenmektedir.

AZƏRBAYCANDA QUŞ MÜŞAHİDƏSİ (ORNİTOLOJİ) TURİZMİ (AZERBAYCAN'DA KUŞ GÖZLEM (ORNİTOLOJİ) TURİZMİ)

Aysel QOCAYEVA [1]
Günel HÖKMƏLİYEVA[2]

Quşlar – hər gün gördüyümüz bu canlılara çoxumuz diqqət yetirmirik. Lakin Azərbaycan ornitoloji cəhətdən olduqca əhəmiyyətli bir ölkədir. Azərbaycan qışlayan quşların sayına görə Avropada 3-cü yerdədir. Bu da Kür-Araz ovalığı və Xəzər sahilində unikal yerlərin olması, orada çoxlu sututarların, küləkdən qorunan buxtaların mövcudluğu və onların sualtı bitkilərlə zənginliyi ilə əlaqədardır. Qeyd olunan amillər isə vəhşi quşlar üçün yem bazasıdır. Hər il Azərbaycan ərazisindən 20 milyondan çox təkcə su-bataqlıq quşu keçir. Həm istirahət, həm yemlənmək, həm də dayanacaq kimi buradan istifadə edirlər. Ölkəmizdə su-bataqlıq quşlarının qorunması məqsədilə Qızılağac, Ağgöl, Abşeron və Şirvan Milli parkları təşkil edilib. Sadalanan milli parkların ərazisində ekoloji turizmin istiqaməti olan quşların müşahidəsi üçün geniş imkanlar var. Köçəri quşlar Azərbaycan üçün olduqca vacib rol oynayır. Çünki Azərbaycanın coğrafi yerləşməsi və iqlimi şimalda - Rusiyadan xeyli sayda yuvalayan quşun qışlamağa Azərbaycana, subtropik iqlimə gəlməsinə səbəb olur. Aranın yarımsəhrası və burada yerləşən şoran göllər qış vaxtı maksimum məhsuldarlığa çatdığı üçün qışlayan quşları qida ilə təmin edir. Beləliklə milyonlarla köçəri quş həm köç vaxtı, həm də qışlamada qida tapa bilir. Su quşları, qaz, ördək və digərləri əsasən Volqa, Ural arasından, Qərbi Sibir və Qazaxıstan ərazisindən Azərbaycan ərazisinə gəlir. Azərbaycanda yuvalayan quşlar isə qışlamada Şimal-Şərqi Afrikaya gedir. İndi onlar həmin ərazilərdən və Hindistandan qayıdırlar, Azərbaycana gəlib yuvalayırlarAzərbaycan köçəri quşları üçün olduqca mühüm rol oynayır". Dünyada turizmin quşların müşahidəsi – yəni ornitoloji növünə olduqca böyük maraq var. Bu, eyni zamanda kifayət qədər bahalı turizm növü və cəlbedici turizm məhsulu sayılır. Şərqlə Qərbin kəsişməsində yerləşən Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi və çox zəngin təbiəti var. Bu da ölkəmizdə oturaq və köçəri quşları müşahidə etmək üçün münbit şərait yaradır. Çünki Azərbaycan həm Avropanın, həm də Asiyanın coğrafi xüsusiyyətlərini əks etdirən təbiət landşaftına, iqlim xüsusiyyətlərinə və faunaya malikdir. Ölkəmizdə ilin hər fəslində özünəməxsus olan görülməli quş

---

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, aysel.qocayeva@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0002-5885-9497.

[2] Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, gunel7263@mail.ru, ORCID: 0009-0005-9198-5646.

növləri var. Bu faktın özü quş müşahidəçiliyi ilə maraqlanan səyahətçilər üçün unikal şansdır.
Hazırda Azərbaycanda 400-ə yaxın quş növü müşahidə edilir.

Şekil 1. quş müşahidəsi üzrə fərqlənən regionlar

Kaynak: Turizm broşürü (2023)

Xəritədən də göründüyü kimi bu yerlər bir-birinə yaxın yerləşir. Bu isə qısa zaman ərzində fərqli məkanları ziyarət etməyə və nəticədə daha çox quş görməyə imkan verir.
Xəritədə quş müşahidəsi üzrə fərqlənən regionlar işarələnib. Bu regionlar aşağıdakılardır:

Tablo 1. quş müşahidəsi üzrə fərqlənən regionlar

1. Nabran	8. Hacıqabul gölü
2. Xınalıq – Ləzə	9. Qobustan
3. Beşbarmaq dağı	10. Şirvan Milli Parkı
4. Xızı	11. Mahmudçala gölü
5. Mingəçevir	12. Qızılağac Milli parkı
6. Abşeron Milli Parkı	13. Talış dağları
7. Ağgöl Milli Parkı	14. Naxçıvan

AZƏRBAYCAN TURİZMİNDƏ YENİ MARŞRUTLAR-FÜSUNKAR ŞƏLALƏLƏR (AZERBAYCAN TURİZMİNDE YENİ ROTALAR - MUHTEŞEM ŞELALELER)

Tansu ƏHMƏDZADƏ[1]

Ölkə miqyasında xüsusi rola malik olmaqla yanaşı, turistləri ölkəmizə cəlb edən, ölkəmizi onlara tanıtdırmaqda və beləliklə, ölkəmizin turizm sektorundan əldə etdiyi gəlirlərin artmasında turizm marşrutları kimi şəlalələrin böyük rolu vardır(Qanun, 2012). Unikal coğrafi əraziyə malik Azərbaycanın dağlıq bölgələrində bir-birinin təkrarı olmayan şəlalələr mövcuddur. Böyük Qafqazın ən əzəmətli dağlarından biri – Şahdağdakı dağ şəlalələri Cənubi Qafqazda çox məşhurdur. Azərbaycanda çoxlu şəlalələr mövcuddur ki, onların bir çoxu dillər dastanıdır. Nəinki yerli turistlər, həmçinin xarici turistlərin belə məhz şəlalələrimizin füsunkar gözəlliyini görmək üçün ölkəmizə səyahətləri günü-gündən artmaqdadır. Azərbaycanda hər kəs tərəfindən tanınan məşhur şəlalərimiz dedikdə, Qusarda-Laza, Qubada-Afurca, Qəbələdə Mucuq, Qaxda İlisu, Balakəndə Katexçay və s. kimi bir çox aktiv turist axını olan şəlalərimizi misal göstərə bilərik. Bunlarla yanaşı, ölkəmizdə hələ bir o qədər tanınmayan, lakin çox əzəmətli, füsunkar gözəlliyi ilə dillər əzbəri olacaq şəlalərimiz də mövcuddur:

Qalacıq şəlaləsi İsmayıllı rayonunun 28 km şimal-qərb istiqamətində Qalacıq kəndində dağlar qoynunda yerləşir. Burada füsunkar şəlalələr ilə yanaşı, bir çox sərin bulaqlar və tarixi baxımdan görməli yerlər vardır. Qalacıq şəlaləsi Şahdağ Milli Parkında yerləşir. Burada milli kinomuz olan Ögey Ana filminin (1958) çəkilişlərinin aparıldığı yerləri görmək mümkündür. İndi isə bir neçə dağ çayının qovuşduğu məkan– Çayqovuşan gözəlliyi ilə göz oxşayır. 30 metr yüksəklikdən tökülən Çayqovuşan şəlaləsi İsmayıllı rayonunun Çayqovuşan, İstisu və Qalacıq kəndlərinin yaxınlığında yerləşir. Şəlalə birbaşa çaya tökülən və yüksəklikdə yerləşən nisbətən böyük olmaqla iki hissədən ibarətdir. Meşənin özünəməxsus sakitliyi şəlalənin əzəmətini daha da artırır. Şəlalənin yaxınlığında fəaliyyət göstərən bələdçilər əraziyə gələn turistləri atla, yaxud da piyada şəlaləyə aparırlar. Olduqca gözəl təbiətə malik İsmayıllı rayonu ərazisində şəlalər çoxdur. Hündürlüyü 50 metrə çatan Qalacıq və Burovdal, 30 metr yüksəklikdən tökülən Çayqovuşan, 25 metrlik hündürükdən axan İstisu və Mədrəsə şəlalələrini misal

[1]Mingəçevir Dövlət Universiteti, tansu.ahmadzada.a@mdu.edu.az, ORCID: 0000 0001 6616 2166.

göstərmək olar. Unikal Pirbənövşə şəlaləsi də bu rayondadır. Belə təbiət möcüzələrindən biri də suyun təsiri ilə qayadan yonulub minarə forması almış Mədrəsə şəlaləsidir ki, o İsmayıl rayonunun Xankəndi ərazisində yerləşir. Şəlalə dəniz səviyyəsindən 1500 metr hündürlükdə yerləşir. Talış dağlarının əsrarəngiz təbiətə malik olması heç kim üçün sirr deyil. Astaranın Sım kəndi də Talış dağlarının qoynunda yerləşir. Kəndin adı talış dilində "qayalıqda yerləşən kənd" mənasındadır. Sım kəndinin özünəməxsus və çox fərqli atmosferi var. Bu da kənddə evlərin arasında və ətrafında yerləşən iri qoca ağaclar və hündür mamırlı qayalarla əlaqədardır. Kəndin nağıllardakı kimi qəribə sehirli havası var. Keçilməz və dar yollar, cığırlar sizə əsl macəra hissini yaşadacaq. Bundan əlavə, Sım kəndində digər maraqlı məkanlardan biri də Ağ Körpüdür. Düşünürəm ki, insanlar arasında o qədər məşhurlaşmayan həmin turizm obyektərini dəyərləndirmək ölkəmizin turizm potensialını kifayət qədər önə çəkəcəkdir. Beynəlxalq miqyasda araşdırsaq, hal-hazırda insanlar standart turizm istiqamətlərinə olan meyili azaldıb, daha öncə kəşf edilməyən, daha fərqli və təbii auraya malik olan ərazilərə səyahət etməyi daha çox üstün tuturlar. Bu səbəbdən dolayı, fikrimizcə qeyd edəcəyimiz həmin məkanların təbiiliyinə dəymədən turizm obyektinə çevrilməsinə dəstək olacaq layihələr reallaşdırılsa, qısa müddətdə irəliləyişlər əldə etmək mümkün olacaqdır. Həmin əraziləri məşhur turizm məkanna çevirmək üçün edə biləcəyimiz adımlar:

- -ərazilərin naturasına müdaxilə etmədən ətrafında turizm xidmət layihələri reallaşdırmaq;
- -ətrafında yaradılacaq infrastrukturda, xüsusən istirahət tipli məkanlarda əyləncə mərkəzlərinə oranın fərqləndirici elementlərini önə çəkən məşğuliyyətləri önə çəkmək;
- -turların təşkilini genişləndirmək və turist axınını genişləndirmək üçün münasib qiymət tarifləri tətbiq etmək;
- -həmin şəlalələrin olduöu regionlarda cəlbedicilik üçün xüsusi festivallar, sərgilər təşkil etmək;
- -yaxınlığında ölkəmizin milli mentalitetini ifadə edən əşyaların satışını təşkil etmək;
- -qısa müddətdə tanıdılması üçün müasir marketinq üsullarından istifadə etmək.

Qeyd edilənlərin həyata keçirilməsində əsas məqsəd ölkəmizin turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə, həmin ərazilərin beynəlxalq miqyasda tanıdılması, yeni iş yerlərinin yaradılması ilə canlanmanın baş verməsi, ölkəmizin dövlət büdcəsində turizmdən gələn gəlirlərin artırılması və s.dir.

TOURISM FOR PEOPLE WITH DISABILITIES IN THE CONTEXT OF HUMANIST TRANSFORMATIONS IN SOCIETY (TOPLUMDAKİ HÜMANİST DÖNÜŞÜMLER BAĞLAMINDA ENGELLİLER İÇİN TURİZM)

Samira MUSTAFAYEVA[1]

Travel and tourism is becoming the largest and fastest growing economic sector in the world, showing continuous growth every year. At the same time, many countries of the world consider tourism as a national development strategy for the state and as an engine of economic growth and development, creating jobs in this sector and increasing the well-being of society [*UNWTO 2024*]. For successful tourism, the key factor is the availability of safe, convenient and economical transport and other tourism services. An infrastructure that cannot meet the needs of people with disabilities, the elderly, and children excludes many cities and regions from this promising market segment [*UNESCAP 2023*].

Thus, due to the specific environment, transport system and services, people with disabilities who have difficulty moving or access to information cannot enjoy freedom of travel to the same extent as other citizens. Accessibility problems are numerous and tourists may encounter them at every stage of their travel, from accessing information, using local transport, finding accommodation and participating in cultural or sporting events as a spectator or participant. UNWTO first started thinking about this in 1991, when the General Assembly adopted the first recommendations for creating and promoting accessible tourism, subsequently updated in 2005. With the ratification of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD, 2007), greater emphasis has been placed on the tourism sector's obligations to ensure that people with disabilities can fully enjoy their rights to leisure, sports and travel equal with other citizens. Countries that have adopted the Convention should lead by example in working with public and private organizations to make tourism more accessible to all citizens [*UNWTO 2016*]. According to the "Declaration on Facilitating Tourism Travel", adopted by the UNWTO General

---

[1] Mingachevir State University, samira.mustafayeva@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0003-4633-4914.

Assembly resolution A/RES/578 (XVIII) of 2009 [*UNWTO, Declaration on the facilitation of tourist travel (A/RES/578(XVIII)Kazakhstan, 2009*], facilitating travel for people with disabilities is a fundamental element of the responsible tourism development policy in any country. Thus, including disability tourism in national strategies for the sustainable development of this industry will ensure that tourism services are inclusive and accessible to everyone. In connection with the trends described, accessible tourism for all is not only about accessibility for people with disabilities, but also about universal environmental design that would be convenient for people experiencing temporary health difficulties, families with small children, and an ever-growing number of older people , and would also provide safe working conditions for specialists [*UNWTO 2016*]. According to the WHO estimates, more than 1.3 Billion people, which is about 16 % of the population in the world, are disabled as a result of physical, sensory and mental disorders [*UNWTO 2024*]. In addition to disabled people, the number of physically weakened people also include elderly people whose share in the population is constantly increasing, and some other categories of the population that need an affordable environment and equal opportunities for participation in society. Today in the field of tourism it is already recognized that people with disabilities have equal rights to receive tourism services through independence in travel, the availability of accessible services and infrastructure, the services of qualified staff, reliable information and inclusive marketing. As demand for accessible tourism increases, it is seen as an opportunity rather than an obligation. If the tourism industry wants to develop sustainably and efficiently and to be competitive, it must support the idea of accessible tourism, since it benefits everyone. An increase in the number of tourists leads to an extension of the tourist season and an increase in profits. The community as a whole gains new jobs, tax payments increase, and the environment becomes more accessible for both locals and tourists [*UNWTO 2016*].

КЫРГЫЗ УЛУТТУК ТАМАК-АШТАРЫНЫН ГАСТРОНОМИЯЛЫК ТУРИЗМДЕГИ МААНИСИ (KIRGIZ MİLLİ YEMEKLERİNİN GASTRONOMİ TURİZMİNDEKİ ÖNEMİ)

Nurudin KYDYRALİEV[1]
Nurzaada ESENKADIR[2]

Күндөн-күнгө улуттук жана этникалык тамактарды жактырган керектөөчүлөр ашканалар тууралуу кеңири маалыматка ээ болуп келүүдө. Тез өнүгүп жаткан технология, социалдык медиа каналдарынын жайылышы менен тамак-аштардын сүрөттөрүнүн жана аларга пикирлердин (комментарий) бөлүшүлүшү, жергиликтүү ашканалар тууралуу маалыматтарга оңой жетүүнү камсыздоодо. Муну менен катар, улуттук тамактардын даамын татып көргүсү келген адамдардын көңүлү бурулуп, суроо-талапка таасири жогорулоодо (Özel., Yıldız ve Akbaba, 2017). Ал эми гастрономиялык туризмде улуттук жана этникалык тамак-аштар маанилүү баалуулук жана алардын тамактануу жайларында орун алышы менен туристтик тажрыйба бай, унутулгус жана кайталангыс сапатка ээ болууда (Nebioğlu, 2021). Бул түр маанилүүлүктөрдөн улам, изилдөөнүн максаты кыргыз улуттук тамак-аштарынын гастрономиялык туризмдеги маанисин талдооо болду. Изилдөө Бишкек шаарында жайгашкан этно жана этно эмес тамактануу жайларынын тейлөөчүлөрү (официант) жана кардарлар менен маектешүү (интервью жүргүзүү) аркылуу жүргүзүлдү. Изилдөөдө, улуттук тамак-аштардын кардарлар базасы кимдер, эң көп кайсы тамак-аштар тандалат, улуттук тамак-аштар кандай артыкчылыктар менен тандалат жана улуттук тамак-аштардын гастрономиялык туризмге кошкон салымы барбы, сыяктуу маселелер каралып натыйжалар чыгарылды. Изилдөө ыкмасында изилдөөгө алынган этно жана этно эмес тамактануу жайларынан 8 тейлөөчүгө жана 8 кардарга интервью жүргүзүү пландалган. Бирок 2 этно эмес тамактануу жайынын администратору тарабынан интервью берүүгө уруксат берилген

---

[1] Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, 2150y13004@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0001-8966-6420.

[2] Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, nurudin.kidiraliyev@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-6168-9772.

жок. Ушул себептен, 6 тейлөөчү жана 8 кардар менен изилдөөнүн интервью ыкмасы ишке ашты.

Изилдөөнүн натыйжасында төмөндөгүдөй натыйжалар алынды:

Кыргыз улуттук тамак аштарын тандаган кардарлардын базасын аныктоодо, этникалык улуттук тамак-аштардын кардарлар базасынын негизин жергиликтүү эл түзүп, барган сайын чет элдиктердин да саны көбөйүп жатканы белгилүү болду. Ушул эле максатта кардарлардын да кайсы түр тамактануу жайына баруусу суралганда, кардарлардын этно жана этно эмес тамактануу жайына баруусу бирдей көрсөткүчтү түздү.

Кыргыз улуттук тамак-аштарына болгон суроо-талаптын деңгээлин аныктоодо, биринчи суроо-талап шишкебек түрүндөгү жана заманбапташтырылган эт топтомдоруна андан кийин бешбармак, күлчөтай, боорсок ж.б.у.с. символикалык тамактарга суроо-талаптын бар экени көрүлдү.

Кыргыз улуттук суусундуктарына болгон суроо-талаптын деңгээлин аныктоодо, биринчи суроо-талап кыргыз улуттук салттуу суусундуктарына караганда суроо-талаптын чай жана ашканабыздын салттуу чайларына жогорулугу көрүлүп популярдуулукта экени аныкталды.

Кыргыз улуттук тамак-аштардын кандай артыкчылыктар менен тандалышын талдоодо, кыргыз улуттук тамак-аштарына күнүмдүк тамактанууга караганда майрам күндөрүндө, банкеттерде, аш-тойлордо артыкчылык берилгени белгилүү болду. Ал эми кыргыз улуттук тамактарына артыкчылык берилбейт деп пикир бөлүшкөн информанттар себебин да айтып өтүшкөн: кыргыз улуттук тамак-аштарын сунган коомдук жайларынын аз санда болушун, кыргыз улуттук тамак-аштарын даярдоодо убакыттын талап кылышын жана үй шартында даярдагандыктан, сыртка чыгып тамактанууда башка түр ашканалардын тамак-аштарына артыкчылык бергендери менен байланыштырышкан.

Кыргыз улуттук тамак-аштарынын гастрономиялык туризм потенциалына кошкон салымын талдоодо, кыргыз улуттук тамак-аштарынын гастрономиялык туризмге кошкон салымы көп экендиги ырасталып, улуттук иденттүүлүктү даңазалаган бирден бир баалуулук жана ар бир мезгилде, ар жылда өлкөгө кардар тартууда чоң роль ойноору тууралуу айтылган. Мындан сырткары, информанттар гастрономиялык туризм потенциалын алдыга жылдыруу максатында кыргыз улуттук тамак-аштарынын жакшырта турчу тараптарын бир канча сунуштар менен белгилеп өтүштү. Учурда кыргыз улуттук тамак аштарына таандык журнал, китеп, рецептура жыйнагы, интернет желеси сымал булактардын жок экенин, аны билим жана практика чөйрөсүнө алып чыгууну баса белгилешкен. Буга кошумча, кыргыз улуттук тамак-аштарын таанытуу жана жарнамалоо керектиги мезгилдин талаптары экенин жана кыргыз

улуттук тамак-аштарын популярдуулукка алып чыгуучу иш-чаралардын байма-бай уюштурулушу керектигин ошондой эле, келечек муунга сүйдүрүү, таанытуу сунуштарын айтып өтүшкөн.

Изилдөөнүн натыйжасында, кыргыз улуттук тамак-аштарынын гастрономиялык туризмде мааниси чоң жана келечеги бар деп айтууга болот. Гастрономиялык рынокто кыргыз улуттук тамак-аштарына болгон суроо-талаптын бар экени көрүлдү. Бүгүнкү ааламдашып жаткан доордо, кыргыз улуттук тамак-аштарынын тынымсыз жаңылынып жатканын, дүйнөлүк тамак-аштар менен атаандаштыкка чыгып өз кардарын, өз ордун таап жатканы ырасталды.

Негизги сөздөр: кыргыз улуттук тамак-аштар, кыргыз этникалык тамак-аштар, гастрономиялык туризм

TURİZM SAHƏSİNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİ (TURİZM ALANININ YATIRIM CAZİBESİ)

Aynur NAMAZOVA[1]
Təranə SÜLEYMANOVA[2]

Müasir dövrdə insanlar asudə vaxtlarını səmərəli keçirmək üçün müəyyən yerlərə səyahət etməyə üstünlük verirlər. Bəzən olur ki, insanlar bir səyahət yerini seçir və daim olaraq bu yerdə istirahət etməyi özü üçün komfort sayır. Bütün bunları nəzərə alaraq ölkə əhalinin turizmə olan tələbatını nəzərə almağı və onu dəstəkləməyi bacarmalıdır. Turizm eyni zamanda cəmiyyətin aztəminatlı üzvlərin hüquqlarının təmin olunması baxımından da səmərəli istifadə olunmalıdır. İnsanların fiziki – psixoloji sağlamlğına təsir göstərən turizm sosial bərabərliyə, əmək kollektivinin fəallığına, fərdi və ictimai sosial rifah halının yüksəlməsinə də təsir göstərən amillərdən biridir. Turizm sahəsi sosial-iqtisadi inkişaf nöqteyi-nəzərindən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turizm biznesinin inkişafı digər sahələrin inkişafına da təkan verir. Turizm sosial-iqtisadi, ekoloji və s. kimi sahələrə təsir etməklə, onlar da turizmə öz təsirini göstərirlər. Belə ki, turizmin inkişafı dövlət büdcəsinin formalaşmasında, ticarət balansının sabitləşməsinə, məşğulluğun artmasına, kənd əhalisinin kütləvi şəkildə şəhərə axınının qarşısının alınmasına, əhalinin kommunikasiya və mədəni əlaqələrinin artmasına, yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə təsirini göstərir. Turizm ekoloji baxımdan region üçün əlverişli hesab olunur. Turizm xidmətlərinin göstərilməsindən əldə olunan gəlirin bir hissəsi landşaftın qorunub saxlanılmasına sərf edilir. Regiona turist axınının gəlməsi turistlərdən əldə olunan gəlirin ilkin kapital kimi regionun inkişafına öz təsiri göstərir. Regionda daha çox xidmət satıldıqca, mənfəətin həcmi yüksəlir, bu da yerli istehsalın həcminin gücləndirilməsinə təkan verir. Dünyada elə yerlər vardır ki, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı üçün şərait olmadığı halda turizm sektoru əhalinin işsizliyinin azaldılmasında, məşğulluğun artırılmasında yeganə vasitə hesab olunur. Turizmin regionlarda inkişafı bütövlükdə sahibkarlığa yaradılan şəraitlə və maliyyə imkanları hesabına dəstək proqramlarının tətbiqi ilə reallaşır. Turizmin inkişafı xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsində, həmçinin iqtisadiyyatın sahələri arasında onun bölüşdürülməsində ölkənin ÜDM-də turizmin xüsusi çəkisinin nəzərə alınması, turizm sektorunun inkişafının cəmiyyət üçün faydası, ölkə iqtisadiyyatında çalışan ümumi işçilərin

[1] tarana.suleymanova@mdu.edu.az, 0009000296720813
[2] aynur.namazova@mdu.edu.az, https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-8469-3630

tərkibində turizm sferasında işləyənlərin xüsusi çəkisi, regionun inkişafına yönəldilən ümumi investisiyanın strukturunda turizmə ayrılan vəsaitin payı və s. ilkin şərtlərdən və göstəricilərdən istifadə olunmasını zəruri edir. Beləliklə, turizm sferasında investisiyalardan səmərəli istifadənin başlıca istiqamətlərindən biri kimi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir ki, bu da müvafiq marketinq tədqiqatlarını tələb edir. Belə ki, ətraf mühiti, mövcud bazarı araşdırmaq, riskləri nəzərdən keçirmək, rəqiblərin strategiyasını təhlil etmədən turizm fəaliyyətinin uğurlu təşkili qeyrimümkündür. Bu yönümdən də, turizm potensialının öyrənilməsi, turistin zövq və ya tələbatının müəyyənləşdirilməsi, xidmətlərin təşkilində bazarın tələblərinin nəzərə alınması kimi məsələlər vacib məsələlərdən biridir. Eyni zamanda turizmin inkişaf istiqamətləri kimi mövcud turizm obyektlərinin, turizm xidmətlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, ölkə ərazisində turizm zonalarının və turist marşrutlarının müəyyən olunması, turizm sahəsində zəngin təcrübəsi olan ölkələrlə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ölkənin turizm potensialı olan sahələr və regionlar arasında investisiyaların daha obyektiv bölüşdürülməsi, turizm infrastrukturunun və turizm sənayesinin yaradılması, turizm xidmətləri göstərən iş adamlarına güzəştli kreditlər, texniki və ya maliyyə yardımların göstərilməsi, eyni zamanda bu sahədə qiymətlərin qismən tənzimlənməsi, turizm potensialını, müalicəvi zonaları, sanatoriyalar, mineral sular, onların müalicəvi əhəmiyyəti və s. sahələrə dair qısaca məlumatları əks etdirən guşələrin yaradılması, turizm zonalarının tanıdılmasına dair reklam lövhələrinin yerləşdərilməsi, turizm potensialı haqqında bir neçə dildə kiçik həcmli bukletlərin hazırlanması və ölkə ərazisindən keçən daşıyıcılara paylanması və s. kimi məsələləri nəzərə almaq vacib istiqamətlərdəndir. Belə olan halda istənilən sferada, o cümlədən turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı və dinamik uğurlarını təmin etmək mümkündür. Turizm sahibkarlığının təşkilində daha çox xərc tələb edən strukturların yaradılması üçün bəzi vergi güzəştlərinin edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

TURİZMDE YABANCI DİL EĞİTİMİ

Dr. Fidel TOKER[1]

Turistlerin çeşitli diller konuştuğu günümüzde, turizm endüstrisi uluslararası sınırları aşarak farklı kültürlerin ve ülkelerin buluşma noktası haline gelmiştir. Bu hızlı gelişim, turizm sektöründeki profesyonellerin daha geniş bir müşteri kitlesiyle etkili bir şekilde iletişim kurmasını gerektirmektedir. Ekonomik değişimlerin merkezinde yer alan turizm endüstrisinde başarılı bir hizmet sunumu için yabancı dil bilgisi vazgeçilmez bir araçtır. Bu çerçevede dil becerilerinin, hem müşterilerle etkili iletişimi sağlamak hem de hizmet kalitesini artırmak açısından rolü önemli yadsınamaz. İletişim becerileri ve yabancı dil yetisi, birçok alanda olduğu gibi turizm endüstrisinde de önemlidir. Emek yoğun bir sektör olan turizmde, hizmeti üreten insan gücüdür ve müşteri memnuniyeti esastır. Bu memnuniyet, sektörde istihdam edilecek bireylerin bilgi, beceri, donanım olarak kapsamlı ve nitelikli turizm eğitimi almasına bağlıdır (Ünlüönen, 2000). Nitelikli eğitimde öncelikli hedef, alana yönelik iletişim becerilerinin kazandırılması olmalıdır. Turizmde müşteri memnuniyeti ancak etkili iletişimle sağlanabilir. Saha personeli turistlerle sürekli diyalog halinde olduğundan personelin yabancı dil bilmesi, bu hoşnutluğu oluşturacak unsurların başında gelmektedir (Hussein vd., 2008). Hizmet sektöründe pek çok birimden oluşan turizm faaliyetleri, ülkenin bölgeleri arasında kalkınma yönünden bir denge kurar (Tutar vd., 2013). Söz konusu birimler yeme-içme, barınma, ulaşım, rekreasyon ve spor, kültürel tanıtım gibi alanlarda faaliyet gösteren küçük işletmelerdir. Çeşitli kültürlerden ve dil gruplarından gelen insanlara hitap eden bu işletmelerde çalışanlar için dil ve iletişim becerileri ile yabancı dil edinimi sektöre bir dizi avantaj sunar. Yabancı dilin önemi; müşteri hizmetleri ve iletişim, uluslararası pazarda rekabet, turist rehberliği ve kültürel bilinç gibi konularda kendini gösterir. İyi bir yabancı dil öğrenimi, turizm profesyonellerine ve hizmet sağlayıcılarına da turistlerle etkili iletişim kurma yolunu açar. Doğru ve güçlü iletişim, turizm çalışanlarının sunduğu ürün kalitesini, dolayısıyla müşteri memnuniyetini artırır, deneyimleri olumlu kılar. Bir ya da birden fazla yabancı dilin eğitimi, turizm profesyonellerine ve çalışanlarına hedeflenen dilin konuşulduğu toplumun kültürünü anlamada ve ona saygı göstermede yardımcı olur; kültürel farkındalığı artırarak turistlerle daha olumlu bir etkileşim sağlar. Seyahat, rehberlik, animasyon, gastronomi, otel ve konaklama sektörlerinde, turistlerle özellikle anadillerinde iletişim kurulabildiğinde onların beklentilerinin daha doğru anlaşıldığı ve kendilerine daha üstün hizmet sağlandığı aşikardır. Kurulan güçlü iletişimden ve sunulan kaliteli hizmetten hoşnut kalan müşterinin, bölgeyi/işletmeyi tekrar ziyaret olasılığı yükselmektedir. Restoranlar, kafeler ve yeme-içme işletmelerinde

[1] Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, fidelcann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1261-8946.

çalışanlar için yabancı dil, menüdeki yemekleri müşterilere açıklamayı, onlara önerilerde bulunmayı ve sorularını doğru bir şekilde anlayıp yanıtlamayı sağlar. Çeşitli kültürlerin mutfaklarını ve uluslararası lezzetleri sunmayı da gerektiren bu sektörde yabancı dil becerileri anahtar rol oynar. Ayrıca yabancı dil hakimiyeti iyi olan bir tur rehberinin tarihi ve turistik mekanları anlatırken kullanacağı yerinde ifadeler, o toplumun kültürel kimliğini doğru ve yeterli biçimde aktarabilmektedir, maddi ve manevi miras bu sayede korunmaktadır. Turizm alanında istihdam edilecek bilgili ve nitelikli insan kaynağının yetiştirilmesine yönelik kurulan Turizm Fakülteleri, bu endüstrinin tüm yönleriyle anlaşılmasını, küresel ve sürdürülebilir turizm vizyonuna sahip profesyonelleri yetiştirmeyi hedeflemektedir. Fakülte bünyesindeki bölümlerin amacı "alanda teorik ve pratik bilgilerle donatılmış, yabancı dil bilen ve analitik düşünme yeteneğine sahip girişimci ve yöneticiler yetiştirmek" benzeri ifadelerle sunulmaktadır (Toker ve Güçlü Nergiz, 2023). Turizm sektörünün dili ve teknolojiyi etkin kullanabilen aday çalışanları/yöneticileri, ihtiyaç duyulan işletmecilik ve yöneticilik yetisini, teorik bilgi ve donanımın yanı sıra uluslararası arenanın yakından takibiyle kazanabilirler. Dil becerileri ve çok dillilik uluslararası bir müşteri kitlesine ulaşmanın da anahtarıdır. Küresel arenada rekabet avantajını ve sürdürülebilir başarıyı sağlayan, keza çok dilliliktir. Uygulamalı bir bilim olan turizm alanında yabancı dil eğitimiyle ilgili öncelikle bilişsel psikolojideki "ikili görev" durumlarını gösteren araştırmaları hatırlamak gerekir. Bilişsel yük teorisine göre içerik ve dilin eş zamanlı işlenmesi, çalışma belleğinin aşırı yüklenmesine neden olabilmekte, bu durum öğrenme kazanımlarının azalmasına yol açabilmektedir (Sweller vd, 2011). Yabancı dil öğreniminde ana dilin yerini inceleyen çalışmalar ise bu yükü ana dilin dengelediğine işaret etmektedir. Sözlü anlamayla ilgili deneyimler, öğrencilerin yabancı dilde konuşmaya maruz kaldığı durumlarda ana dildeki içeriğe erişmenin hem dili hem de içeriği öğrenmede en iyi performansı sağladığını göstermektedir. Öğrencilerin içeriğe yabancı dilde erişmeden önce kendi ana dillerinde erişimlerinin, dil ediniminde az da olsa olumlu yönde fark yarattığı belirlenmiştir. Keza araştırma sonuçları, ana dilde altyazı şeklinde yazılı desteğe sahip olmanın hem dilin hem de içeriğin öğrenilmesini teşvik ettiği yönündedir (Soruç vd.; Fujimoto-Adamson ve Adamson). Ayrıca yabancı dilin yalnızca ikincil bir beceri olarak değerlendirilmesi uygun görülmemektedir. Derinlemesine öğrenme, edinimde önemli bir rol oynar ve bazı edinimlerin ancak örtük olarak gerçekleşmesi mümkündür. Bu anlamda yabancı dilin bazen birincil bilgi olarak kabul edilebileceği, dolayısıyla örtük öğrenme yoluyla öğrenilebileceği göz önünde bulundurulmalıdır (Roussel, 2019). Yabancı dil eğitimine ilişkin yapılan tüm bu tespitler, içerik ve dilin belleğe yoğun ve eş zamanlı değil seyrek ama derinlemesine işlenmesi gerektiğinin göstergesidir. Bu bakımdan yabancı dili yerinde, sahada öğrenme, yabancı dil ediniminde etkinliği ve kalıcılığı sağlayacaktır. Turizm sektöründeki iş gücü ihtiyacını karşılayan yükseköğretim düzeyindeki turizm eğitimde, alana yönelik verilen yabancı dil eğitimi, bu bilgiler ışığında, seviye ve kapsam olarak gözden geçirilmelidir. Turizm alanında yabancı dil edinimine teorik

bakış açısıyla verilecek destek, olumlu yönleri inkâr edilmemekle birlikte, dil kursu içeriğinde müfredat hazırlamaktan veya yurtdışında kalmayı teşvik etmekten daha işlevsel olabilmelidir. Turizm gibi uygulamalı alanlarda istihdam öncesi staj gibi saha faaliyetlerinin farklı birimlerde kapsamlı ve uzun süreli olarak planlanmasının, teoride nispeten zor olan yabancı dil edinimini turizm öğrencileri için mümkün, kalıcı ve etkin kılacağı değerlendirilmektedir.

TURİZM SƏNAYESİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA: YENİ İMKANLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR
(TURİZM SEKTÖRÜNDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM: YENİ FIRSATLAR VE ZORLUKLAR)

Aidə MUSTAFAYEVA[1]
Əliyev Elçin MƏHƏMMƏDİYƏ[2]

Turizm sənayesində rəqəmsal transformasiya səyahət təcrübəsini yaxşılaşdırmaq, biznes proseslərini optimallaşdırmaq və şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün unikal imkanlar təqdim edir. Texnologiyanın gündəlik həyatda əsas rol oynadığı müasir dünyada turizm sənayesi yeni müştəri tələblərinə və gözləntilərinə uyğunlaşma ehtiyacı ilə üzləşir. Qlobal iqtisadiyyatda davamlı dəyişikliklər və texnoloji tərəqqi şəraitində rəqəmsal transformasiya turizm sənayesinin inkişafının tərkib hissəsinə çevrilir. Bu, həm beynəlxalq korporasiyalar, həm də turizm sektorunda fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar üçün aktualdır. Təqdim olunan məqalədə turizm sənayesində, xüsusən də Azərbaycan kontekstində rəqəmsal transformasiyanın aktual problemlərini araşdırılır. Məqalədə müasir dünyada rəqəmsal texnologiyaların əsas rolunu və turizm təcrübəsini təkmilləşdirmək və ənənəvi turizm biznes modellərinin üzləşdiyi çətinlikləri təhlil edir, rezervasiyaları, məlumat analitikasını, xidmətlərin idarə edilməsini və təşviqi təkmilləşdirmək üçün rəqəmsal həllər təklif edir. Qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycanda turizmin səmərəli inkişafı, o cümlədən infrastruktura sərmayə qoyuluşu, xarici investorların cəlb edilməsi, təbii və mədəni sərvətlərin idarə olunması üçün həll yolları təklif olunur. Rəqəmsal transformasiyanın təqdim etdiyi imkanlar, məsələn, rəqəmsal marketinqdən səmərəli istifadə, yeni turistlərin cəlb edilməsi, unikal təcrübələrin yaradılması və davamlı iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi kimi yeni imkanlar ortaya qoyur. Turizm sənayesində mövcud olan ənənəvi biznes modelləri artıq müasir dövrün tələblərinə uyğun gəlmədiyinə görə sahibkarlar və istehlakçılar üçün müəyyən kriteriyalar üzrə vaxt, maddi və mənəvi tələbatın ödənilməsi baxımından səmərəsiz və qeyri-qənaətbəxş ola bilər. Turizmin müxtəlif sahələrində qeyd olunan kriteriyalar üzrə rəqəmsallaşmanın kifayət qədər aparılmaması bronlaşdırma, data analitika və qərar qəbulu, eləcə də xidmətlərin idarə edilməsi, məmnunluq səviyyəsinin

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, aida.mustafayeva@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0003-0801-5605.
[2] Mingəçevir Dövlət Universiteti, elchin.aliyev@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0002-2144-1003.

ölçülməsi və təşviqi məsələlərində ciddi çətinliklərə səbəb olur. Bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizin də rəqəmsal transformasiyaya keçidlə bağlı digər sahələrdə olduğu kimi turizm sahəsi üzrə də özünəməxsus problemləri mövcuddur. Turizmin inkişafı eləcə də turistlərə keyfiyyətli xidmət göstərə bilən peşəkar təlim keçmiş kadrlardan da asılıdır. Azərbaycanda turizm sektoru üzrə lokal çağırışlar. Turizm sektoru üzrə problemləri lokal və qlobal olmaqla 2 istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Azərbaycan zəngin mədəni irsə malikdir və turizmdə uğurlu rəqəmsal transformasiya üçün yerli əhalinin özünəməxsus mədəni və irsi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Azərbaycanın bəzi regionları məhdud rəqəmsal infrastruktur imkanları ilə üzləşə bilər ki, bu da turizm sektorunda texnologiyanın mənimsənilməsinə mane ola bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərində turizmin inkişaf etdirilməsi münaqişədən sonrakı problemlərə, o cümlədən infrastrukturun bərpasına, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və dinc qonşuluğun yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir. Azərbaycanda turizm sektoru üzrə qlobal çağırışlar. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının işğaldan azad olmuş ərazilərində turizm sektorunu inkişaf etdirmək Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında qlobal çağırışları ortaya qoyur. Azərbaycanda turizm potensialını tam reallaşdırmaq üçün nəqliyyat, mehmanxana və kommunikasiya infrastrukturunun inkişafına kifayət qədər investisiya və sərmayələrin yatırılması, həmçinin xarici investorların cəlb olunması məqsədə uyğundur. Bununla yanaşı ölkənin təbii və mədəni ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi ekoloji tarazlığı və tarixi irsi qorumaq üçün vacibdir. Azərbaycanın turizm sənayesində qeyd olunan problemlərin həlli davamlı iqtisadi artım, müxtəlif turist axınının cəlb edilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və yerli infrastrukturun inkişafı üçün böyük imkanlar ortaya qoyur. O, həmçinin turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, mədəni irsin qorunub saxlanmasına, ölkənin dünya miqyasında imicinin yüksəldilməsinə töhfə verir, həmçinin innovasiya proseslərini stimullaşdırır və sosial və iqtisadi dayanıqlığı yaxşılaşdırır. Turizmdə rəqəmsal transformasiya çevik olmalı və lokal xüsusiyyətləri və çağırışları nəzərə almalı, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən işğaldan azad edilmiş zonaların davamlı inkişafına töhfə verməlidir. Turizm sənayesində rəqəmsal transformasiya aşağıdakı imkanları ortaya qoyur:

- Rəqəmsal marketinqdən səmərəli istifadə turistlərin diqqətini cəlb etməyə və ölkənin turizm imkanları haqqında məlumatlılığı artırmağa kömək edə bilər. Belə ki, yaşayış yerlərinin, nəqliyyatın və ekskursiyaların sifarişi üçün rahat və təhlükəsiz onlayn xidmətlərin (interaktiv xəritələr, smart və virtual reallıq texnologiyaları) tətbiqi türistlər üçün vahid təcrübənin formalaşmasına imkan yarada bilər. Beləliklə, Azərbaycanın turizm sənayesində aşağıdakı problemlərin həlli geniş imkanlar ortaya qoyur:
- Yeni turistlərin cəlb edilməsi infrastrukturların və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artıraraq, tü-

ristlər üçün unikal, fərdi təcrübələr o cümlədən onlayn bron platformaları, mobil proqramlar və otel idarəetmə sistemlərinin yaradılması və inkişafına təkan verəcəkdir.

- Turizm sənayesinin inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına, davamlı və dayanıqlı iqtisadiyyatın yüksəldilməsinə təkan verəcəkdir.
- Turizm resurslarının səmərəli idarə edilməsi ölkənin mədəni irsinin və təbii sərvətinin qorunmasına imkan verəcəkdir.
- Rəqəmsal transformasiya imkanlarından səmərəli istifadəni təmin etmək üçün yeni rəqəmsal texnologiyalarla işləmək üçün kadr potensialının formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi və sahələr üzrə işçi heyətinin hazırlanmasına imkan verəcəkdir.

Beləliklə, turizm sənayesində rəqəmsal transformasiya əhəmiyyətli faydalar təmin etməklə diqqətli planlaşdırma və inteqrasiya tələb edir. Müxtəlif bölgələrdə mədəni uyğunlaşma və texnoloji hazırlıq səviyyəsinə diqqət yetirilməlidir. Effektiv rəqəmsal transformasiya müasir türistlərin ehtiyaclarını qarşılayarkən səyahət sənayesini daha rəqabətli etməyə kömək edəcək. Elmi işdə Azərbaycanın turizm sənayesində rəqəmsal transformasiyaya keçidlə bağlı aparılan araşdırmalardan əldə olunan nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Rəqəmsal transformasiya lokal və qlobal problemlərin həlli üçün geniş imkanlar təmin edən turizm sənayesinin inkişafının tərkib hissəsidir.
- Azərbaycanın turizmdə rəqəmsal transformasiyaya fərdi yanaşma tələb edən mədəni fərqliliklər, infrastrukturların təkmilləşdirilməsi və işğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm sahəsinin inkişafı üçün yeni çağırışları ortaya qoyur.
- Azərbaycanın turizm sənayesinin inkişafı qlobal tendensiyalar və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla rəqəmsal transformasiyaya sürətli keçidi tələb edir.
- Beləliklə, ölkə üzrə rəqəmsal turizm sənayesinin inkişafı üçün aşağıda qeyd olunan təkliflərin tətbiqi məqsədəuyğundur:
- Rəqəmsal turizm sektorunun inkişafı üçün kompleks strategiyanın hazırlanması.
- Turizm sektorunda kadrlar üçün rəqəmsal texnologiyaların mənimsənilməsinə və xidmət bacarıqlarının artırılmasına yönəlmiş təlim proqramlarının keçirilməsi (Ali təhsil müəssisələrinin turizmə aid ixtisaslarının proqramlarına azərbaycan tarixi fənninin salınması).
- Turist təcrübəsini təkmilləşdirmək üçün süni intellekt, virtual turlar və smart texnologiyaların tətbiqi kimi innovativ layihələrin təşkili
- Azərbaycanın turizm imkanlarını qlobal bazarda fəal şəkildə tanıtmaq üçün rəqəmsal marketinq strategiyalarının hazırlanması.
- Dəyişən şərtlərə uyğun olaraq strategiyanı tənzimləmək üçün rəqəmsal transformasiyanın nəticələrini izləmək və qiymətləndirmək üçün monitorinq sistemlərin tətbiqi.

Bu təkliflər Azərbaycanda dünya miqyasında uğurla rəqabət aparacaq və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına töhfə verəcək dayanıqlı və innovativ turizm sektorunun yaradılmasına yönəlmişdir.

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİR MEXANİZİMLƏRİ (İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ÇEVRESEL ETKİ MEKANİZMALARI)

Maryam ASADOVA[1]

İstixana qazları Yerin enerji balansına və iqliminə təsir göstərir. Günəş Yerin iqlimi üçün əsas enerji mənbəyi kimi xidmət edir. Daxil olan günəş işığının bir hissəsi, xüsusilə buz və buludlar kimi parlaq səthlər tərəfindən birbaşa kosmosa əks olunur, qalan hissəsi isə səth və atmosfer tərəfindən udulur. Bu udulmuş günəş enerjisinin çox hissəsi istilik kimi yenidən buraxılır. Bu daxil olan və çıxan enerji balansının hər hansı pozulması iqlimə təsir edir. Məsələn, Günəşdən gələn enerjinin çıxışındakı kiçik dəyişikliklər bu tarazlığa birbaşa təsir edir. Səthdən yayılan bütün istilik enerjisi atmosferdən birbaşa kosmosa keçsəydi, Yerin səthinin orta temperaturu indiki ilə müqayisədə onlarla dərəcə soyuq olardı. Atmosferdəki istixana qazları, o cümlədən su buxarı, karbon dioksid, metan və azot oksidi səthi bundan çox daha isti edir, çünki onlar bütün istiqamətlərdə (aşağıya doğru daxil olmaqla) istilik enerjisini udur və yayırlar, Yer səthini və atmosferin aşağı hissəsini isti saxlayırlar. Bu istixana effekti olmasaydı, planetimizdə bildiyimiz kimi həyat təkamül edə bilməzdi. Atmosferə daha çox istixana qazının əlavə edilməsi istiliyin kosmosa sızmasının qarşısını almaqda onu daha da effektiv edir. Çıxan enerji daxil olan enerjidən az olduqda, Yer yeni tarazlıq yaranana qədər isinir. İnsan fəaliyyəti nəticəsində yayılan istixana qazları Yerin enerji balansını və beləliklə də iqlimini dəyişir. İnsanlar həmçinin iqlimə torpaq səthlərinin təbiətini dəyişdirərək və atmosferdəki hissəciklərin miqdarına və növünə təsir edən çirkləndiricilərin emissiyası ilə təsir göstərir. Sənaye İnqilabı başlayandan bəri atmosferdə karbon qazı, metan və azot oksidinin konsentrasiyası əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Karbon dioksid vəziyyətində, Havaydakı Mauna Loa Rəsədxanasında ölçülmüş orta konsentrasiya 1959-cu ildə milyonda 316 hissədən (ppm)1 2019-cu ildə 411 ppm-dən çox artmışdır [Şəkil 1]. Eyni artım templəri o vaxtdan bəri dünyanın bir çox digər stansiyalarında da qeydə alınıb. Sənayedən əvvəlki dövrlərdən bəri atmosferdə CO_2 konsentrasiyası 40%-dən çox, metan 150%-dən çox, azot oksidi isə təxminən 20% artmışdır. CO_2-dəki artımın yarısından çoxu 1970-ci ildən bəri baş verib. Hər üç qazda artım Yerin istiləşməsinə kömək edir və CO_2-nin artması ən böyük rol oynayır. Havaydakı Mauna Loa Rəsədxanasından və Cənub qütbündən 1958-ci ildən bəri atmosfer CO_2-nin ölçülməsi atmosferdə CO_2 konsentrasiyasının sabit illik artımını göstərir. Ölçmələr bu kimi uzaq yerlərdə

[1] Mingechevir State University, esedova.m92@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5419-4985.

aparılır, çünki onlar yerli proseslərdən çox təsirlənmir, buna görə də fon atmosferini təmsil edirlər. Kiçik yuxarı-aşağı mişar dişi nümunəsi CO_2-nin bitkilər tərəfindən buraxılması və mənimsənilməsində mövsümi dəyişiklikləri əks etdirir. Müasir atmosferdə karbonun formalarının ölçülməsi qalıq yanacaqların yanması nəticəsində yaranan “köhnə” karbonun əlavə edilməsinin barmaq izini aydın göstərir. Bəzi sənaye və kənd təsərrüfatı prosesləri aerozollar əmələ gətirən çirkləndiricilər buraxır. Əksər aerozollar günəş işığını kosmosa əks etdirərək Yeri soyuyur. Bəzi aerozollar buludların əmələ gəlməsinə də təsir göstərir ki, bu da onların növündən və yerindən asılı olaraq istiləşmə və ya soyutma effekti verə bilər. Qalıq yanacaqların və ya bitki örtüyünün yandırılması zamanı əmələ gələn qara karbon hissəcikləri ümumiyyətlə istiləşmə effektinə malikdir, çünki onlar daxil olan günəş radiasiyasını udurlar. Yer növbəti bir neçə onillik və əsrlər ərzində daha çox istiləşməyə davam edəcək. Emissiya meyllərini onların cari trayektoriyasından azaltmaq üçün heç bir texnoloji və ya siyasət dəyişikliyi olmasaydı, 21-ci əsrdə gözləniləndən əlavə qlobal olaraq orta hesabla 2,6 ilə 4,8 °C (4,7 ilə 8,6 °F) arasında istiləşmə də gözlənilən olardı. Bu diapazonların hər hansı bir xüsusi yerdə yaşanan iqlim üçün nə demək olacağını proqnozlaşdırmaq çətin elmi problemdir, lakin regional və yerli miqyaslı modellər irəlilədikcə təxminlər yaxşılaşmağa davam edir. 21-ci əsr üçün gözlənilən istiləşmənin miqdarı və sürəti bəşəriyyətin buraxdığı istixana qazlarının ümumi miqdarından asılıdır. Modellər 50 ildən sonra sıfıra yaxın adi iş şəraiti ilə emissiya ssenarisi və aqressiv emissiya azalmaları üçün temperatur artımını proqnozlaşdırır. Qara keçmiş istiləşmənin modelləşdirilmiş təxminidir. Hər bir möhkəm xətt eyni emissiya ssenarisindən istifadə edərək müxtəlif modellərin ortalamasını təmsil edir və kölgəli sahələr müxtəlif modellər tərəfindən proqnozlaşdırılan temperatur dəyişiklikləri arasında yayılma ölçüsünü təmin edir. Bütün məlumatlar 1986-2005-ci illərin istinad dövrünə nisbidir.

MUZEY TURİZMİ: MUZEYLƏRLƏ TURİZM ŞİRKƏTLƏRİ ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN XARİCİ TƏCRÜBƏSİ (MÜZE TURİZMİ: MÜZELER VE TURİZM FİRMALARI ARASINDAKİ YURT DIŞI İŞBİRLİĞİ DENEYİMİ)

Sabina BABAYEVA[1]

Muzey turizmi anlayışı, muzey və turizmin qarşılıqlə əlaqəsi bir çox dövlətlərdə mədəni turizmin bir növü kimi istifadə edilir. Muzey turizmi anlayışı digər mədəniyyət qurumları kimi muzeylərin də öz müqəddəratını təyinetmə vəziyyətinə düşdüyü, yeni inkişaf yolları və vəsaitlər, o cümlədən turizm fəaliyyətində iştirak yolu ilə büdcədənkənar vəsaitlərin artırılması üçün yeni mənbələr axtardığı bir vaxtda yaranmışdır. Muzey turizmi mahiyyətcə muzey xarakterli müxtəlif turizm məhsullarının istehsalı və satışı (sərgilərin yaradılması, daxili və xarici ekskursiyaların, muzey mağazaları və s.) üzrə muzeylərin maarifləndirmə və təhsil turizmi sahəsində spesifik fəaliyyətidir (Музей и проблемы «культурного туризма»: 2009.). Muzey turizmi mədəni və maarifləndirici turizmin tərkib hissəsi olub, muzeylərə, tarixi şəhər mərkəzlərinə, mədəni attraksionlara və arxeoloji qazıntılara məcburi səfərləri əhatə edən səyahətdir. Muzey turizmi muzeyin elmi, təhsil və digər ənənəvi maraqları müstəvisinə daxil olan ərazilərin tarixi və mədəniyyətinin hərtərəfli nümayişi (əhatə edilməsi) ideyasına əsaslanır və kolleksiyaların tərkibi ilə müəyyən edilir. Muzey turizmi həm fərdi turistlərlə, həm də müstəqil səyahət edən kiçik qruplarla, turizm şirkətlərinin xidmətlərinə müraciət etmədən və mütəşəkkil qruplarla işləməyə yönəlmişdir. Bundan asılı olaraq muzeylər turizm sektorunda müxtəlif mövqelər tuta bilər (Шекова Е. Л. 2005). Müstəqil turistlərə gəldikdə, muzeylər özləri turoperator mövqeyini tuta bilər. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, muzey ev sahibi olaraq digər yerli tərəfdaşlarla (yerli icma, bələdiyyələr və s.) mədəni proqramların, əyləncələrin təşkili və s. təşkilini həyata keçirə bilər. Mütəşəkkil qruplar halında muzey müəyyən turizm agentlikləri ilə müqavilə əsasında işləyən xarici mədəniyyət və turizm proqramlarının (marşrutlarının) elementlərindən biri kimi çıxış edir. Təcrübədə muzeylərin turizm fəaliyyətində iştirakının başqa formaları da mövcuddur. Buna

[1] Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, sabina.babayeva@atmu.edu.az, ORCID: 0000-0003-1372-4852.

misal olaraq, muzey müqavilə əsasında konkret turizm agentliyi üçün turizm marşrutu hazırladıqda, reklam və informasiya xidmətləri göstərdikdə və s.
Mədəniyyət müəssisələri ilə turoperatorlar arasında münasibətlər ümumilikdə qarşılıqlı fəaliyyətə, kadr hazırlığının birgə təşkili haqqında sazişlərə və digər əməkdaşlıq formalarına əsaslanır. Böyük bir muzey tur bələdçilərinin məcburi lisenziyasını ödəyə bilər, məsələn, muzey qoruqlarına gəldikdə və tura şirkətin əməkdaşı rəhbərlik edirsə, o, qoruğun ərazisi ətrafında ekskursiya keçirmək üçün lisenziya almalıdır (Kotler, Neil. And Kotler, Philip. 2000). Muzeylərlə turizm arasında əməkdaşlıq tarixi-mədəni və təbii ərazilər sisteminin formalaşmasına əsaslanır. Məsələn, Parisdə turizm ofislərində, metro stansiyalarında və muzeylərin özlərində satılan muzey kartı (Carte Musees-Monuments) yerli və xarici turistlərə təqdim edilmişdir. Onun köməyi ilə turistlər növbə gözləmədən Parisin və onun ətraf rayonlarının 70 muzeyinə və tarixi abidəsini ziyarət edə bilər. 18 yaşdan aşağı uşaqlar üçün muzeylərə giriş pulsuzdur. 1 günlük muzey kartının qiyməti təxminən 15 avro, 3 gün üçün - 30 avro, 5 gün üçün - 45 avrodur. Muzeyə girişin orta qiyməti 7,50 EUR olmaqla, muzey kartının alınması daha münasib hesab edilir. Lakin bu muzey kartı müvəqqəti sərgilərə girişi təmin etmir (Никифорова А.А. 2022). Kanadanın Kvebek əyalətində 2009-cu ildə muzey kartı satışa çıxarılıb. Vergilər də daxil olmaqla 50 dollara başa gələn bu kart, satın alındıqdan sonra üç gün ərzində on muzeyə birdəfəlik giriş imkanı verir. Həmçinin kartın şəhər yerüstü nəqliyyatında iki günlük pulsuz səyahət, mağazalarda endirim hüququ var. Kifayət qədər böyük imkanları olan bu turist kartlarından bir çox ölkələrdə istifadə olunur (Никифорова А.А. 2022). Qeyd etmək lazımdır ki, Ermitaj Muzeyi və Sankt-Peterburq şəhərinin turizm təşkilatları arasında qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi göstərir ki, muzey və turizm agentlikləri arasında münasibətləri sabit və proqnozlaşdırıla bilən yeni qaydalar işləyib hazırlamaqla əməkdaşlığı optimallaşdırmağa çalışır. Ermitaj turistlərinin sayı, həm də kiçik şirkətlər üçün turist qruplarının muzeyə səfərləri turizm şirkətləri ilə işin planlaşdırılması və təşkili sektoruna təqdim edilən ilkin müraciət və xüsusi proqramlar əsasında həyata keçirilir. Ermitaj səyahət agentliyinə faktura verir, ona uyğun olaraq ciddi şəkildə müəyyən edilmiş müddətlərdə giriş biletlərinin və əlavə xidmətlərin dəyərini ödəyir. Müqavilə bir qrup turisti muzeyin işçisi tərəfindən muzeyə ekskursiya aparan zaman bələdçi və şirkətin məsul nümayəndəsinin müşayiətinə icazə verir. Səfər günü ilkin müraciətlə bağlı turistlərin sayının qanuni şəkildə tənzimlənməsi imkanını turizm agentlikləri Ermitajla beş ay ərzində aparılmış danışıqların ən mühüm nəticəsi hesab edirlər (Музей и проблемы «культурного туризма»: 2004.). Xarici ölkələrdə muzey turizminin inkişafında həmin ərazinin brendi və onun imici böyük rol oynayır. Ziyarətçiləri cəlb etmək üçün tez-tez müxtəlif əfsanələr, bu ərazidə baş vermiş hadisələr haqqında hekayələr yaradılır. Muzey marketinqi və idarəçiliyini yüksək

səviyyədə tətbiq etmək bacarığı çoxlu sayda turisti cəlb etməyə imkan verir. Xarici təcrübədə daima arxeoloji və tarixi-memarlıq abidələrin, muzeylərin, mədəni müəssisələrin nümayiş olunma forma və metodları ilə yanaşı, turizm infrastrukturunun yaradılması üçün xeyli sayda yeni proqramlar hazırlanır.

VAXTIN DÜZGÜN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ SƏMƏRƏLİ YOLLARI (DOĞRU ZAMAN YÖNETİMİNİN ÖNEMİ VE ETKİLİ YOLLARI)

Fidan İSAYEVA[1]

Vaxtın düzgün istifadə edilməsi verilmiş mövcud vaxtdan ən yaxşı şəkildə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Vaxtı düzgün idarə etmək insana doğru zamanda bir çox mümkün seçimləri etməyə imkan verir. Vaxtın idarə edilməsi hər bir fərdin həm şəxsi, həm də peşəkar həyatında mühüm rol oynayır.

Vaxtın idarə edilməsinə daxildir:

- Effektiv Planlaşdırma
- Məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi
- Son tarixlərin təyin edilməsi
- Fəaliyyətlərin əhəmiyyətinə görə prioritetləşdirilməsi (Cannon, 1996).

Vaxtın idarə edilməsi həyatda uğur əldə etmək üçün vaxtdan ağıllı istifadə etməyi nəzərdə tutur. Vaxtın idarə edilməsi insana vaxtdan ən yaxşı şəkildə istifadə etməyə kömək edir. Fərdlərin vaxta dəyər verməsi və düzgün vaxtı lazımi fəaliyyətə ayırması vacibdir. Vaxtın idarə edilməsinin bəzi üstünlüklərini nəzərdən keçirək:

Vaxtın düzgün idarə edilməsi fərdi punktual və intizamlı edir. Effektiv vaxtın idarə edilməsi nəticəsində insan həqiqətən ondan tələb olunan işi düzgün yeri yetirməyi və vaxtında işi tamamlamağı öyrənir. Vaxtdan məqsədəuyğun istifadə etmək üçün fərdlər günün əvvəlində "Tapşrıq planı" və ya "Yerinə yetirilməli olan işlər" siyahısını hazırlamalıdırlar ki, onların əhəmiyyətinə və aktuallığına görə müəyyən bir gündə görülməli olan işləri qeyd etsinlər. Hər bir fəaliyyət üçün müəyyən vaxtlar təyin edilir və fərd həmin vaxt intervalları arasında verilmiş işi bitirməlidir. "Tapşırıq planı" fərdlərə iş yerində istiqamət, yön hissi verir. Bir şəxs gün ərzində nə etməli olduğunu bilir və nəticədə bu, məhsuldarlığın artmasına səbəb olur (Britton & Tesser, 1991). Effektiv vaxt idarəetməsi nəticəsində insan daha mütəşəkkil olur. Əşyaların öz yerində saxlanması sənədlərin, vacib faylların, qovluqların, dəftərxana ləvazimatlarının və s. lazımsız axtarışına sərf olunan vaxtı minimuma endirir. Vaxtı daha yaxşı idarə etmək üçün fərdlər iş yerlərini, iş zonalarını, kabinələrini, görüş yerlərini

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, fidan.isayevaa7@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2084-3083.

təmiz və mütəşəkkil saxlayırlar. İnsanlar vaxtlarını idarə edərək ime Manag nəticəsində hər şeyin yaxşı öhdəsindən gəlməyi öyrənirlər.
Vaxtın effektiv idarə edilməsi fərdin mənəviyyatını artırır və onu inamlı edir. Vaxtın düzgün idarə edilməsi nəticəsində fərdlər müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində tapşırıqları yerinə yetirməyi bacarırlar bə bu onları həm çalışdıqları təşkilatlarda, həm də həmyaşıdları arasında populyar edir. Zamanın dəyərini anlayan insanlar kütlədən ayrı durmağı bacaranlardır. İşini vaxtında bitirən insanlar başqaları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və həmişə hər yerdə diqqət mərkəzində olurlar. Vaxt planına sadiq qalan insanlar, məqsəd və vəzifələrini mümkün qədər qısa müddət ərzində həyata keçirən insanlardır. Vaxtı effektiv şəkildə idarə etmək işçilərə hədəfləri vaxtından əvvəl yerinə yetirməyə və tələb olunan zaman işi başa çatdırmağa kömək edir (Bond & Feather, 1988). Vaxtın effektiv idarəedilməsi işçiyə müvəffəqiyyətin zirvəsinə tez çatmağa və daha uzun müddət zirvədə möhkəm qalmağa kömək edir. Sırf işləmək xatirinə işləyən işçi təəssürat yarada bilmir və işdə heç vaxt ciddi qəbul edilmir. Vaxtın səmərəli idarə edilməsi fərdin məhsuldarlığının artırılmasında mühüm rol oynayır. İnsanlar vaxtlarını yaxşı idarə etdikdə məhsuldarlıq əhəmiyyətli dərəcədə artır. Daha yaxşı vaxt idarəetməsi daha yaxşı planlaşdırmağa və nəticədə daha yaxşı proqnozlaşdırmağa kömək edir. İnsanlar hər şeyi yaxşı planlaşdırmağı öyrənir və beş ildən sonra tam olaraq harada olduqlarını bilirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, tapşırıqları vaxtında yerinə yetirən insanlar stress və narahatlığa daha az meyllidirlər. Bildiyimiz kimi, vaxtın idarə edilməsi gündəlik və həftəlik səviyyədə, eləcə də uzun müddətli maksimum məhsuldarlığa, effektivliyə və nəticələrə nail olmaq üçün vaxtınızı xüsusi fəaliyyətlər arasında necə bölüşdürməyi planlaşdırmağınıza kömək etmək üçün hazırlanmış strategiyalar toplusudur. Vaxtın idarə edilməsi qərarlar qəbul etməyi, hədəflər təyin etməyi və vaxtınızı məharətlə planlaşdırmağı öyrənməyə kömək edə bilər. Bu, mütəşəkkil qalmaq və fəaliyyətlərinizi əhəmiyyətinə görə prioritetləşdirməyi öyrənmək üçün bir yoldur. Zamanın səmərəli idarə edilməsi məhsuldarlığın və səmərəliliyin artmasına səbəb ola bilər. Tapşırıqları prioritetləşdirməklə və real vaxtlar təyin etməklə, fərd enerjini ən təcili tapşırıqlara yönəldə və onları vaxtında yerinə yetirə bilər.

KIRGIZİSTAN'DA ALICI KUŞLA AVLANMA GELENEĞİ

Dr. Aya BAPAEVA[1]

Avcılık, diğer kavimler gibi Kırgızlar için de tarih boyunca bir geçim kaynağı olmuştur. İnsanlar, etiyle beslenmek, derisinden giyim ve barınak yapmak için taş, demir, ağaç, kemik gibi maddelerden silahlar yaparak çevredeki hayvanları hedef aldılar. Ayrıca, bu işte kendilerine yardım etmeleri için köpek ve yırtıcı kuşları eğittiler. Kırgızistan'da bulunan pek çok kaya resmi bunu kanıtlar niteliktedir. Tarihin derinliklerinden gelen yırtıcı kuş ile avlanma geleneği bugün Kırgızlar arasında kısmen devam ettirilmektedir. Kırgızca'da doğanla avlanan avcıya *"münüşkör", "kuşçu" (*doğancıbaşı), kartalla avlanana ise *"bürkütçü" (*kartalcı) denir. Yırtıcı bir kuşu eğitmek, zaman, sabır, şefkat ve itina talep eden müşkül bir iştir. Avcı bu işe, uçabilen bir yavru kuşu yakalamakla başlar. Bunun için, genelde, bir buçuk ay ila beş yaş arasındaki dişi kartal tercih edilir. Bunun iki sebebi var. Birincisi, dişi kartalın erkek kartala göre daha büyük olması ve daha büyük avları yakalayabilmesidir. İkincisi de beş yaşından büyük bir kuşu eğitmek neredeyse imkansızdır. Kartalın yaşı kuyruğundan belli olur; beş yaşından küçüklerin kuyrukları beyaz olup sadece kenarları siyahtır; beş yaşından büyüklerin ise kuyrukları tamamen koyu renkli olur. Avcı, yavru kuşu ele geçirmek için kartal yuvasına kadar gitmeyi göze alabilir, ancak daha büyüğünü yerde ağ yardımıyla yakalar. Bir kuşu ele geçirmek için günlerce gözlemlemek ve beklemek gerekebilir. Avcı, uzun gözlem ve özenli çalışma sonucunda ele geçirdiği kuşu, birkaç gün aç ve uykusuz bırakır. Aynı zamanda ona bir ad verir, bu isimle sürekli ona seslenir ve kendine alıştırmaya çalışır. Sonra elden taze et vermeye başlar. İlk başta yabani kartal insanın elinden et yemez, saldırır, ama gün geçtikçe yatışır ve sahibini tanımaya başlar. Böylece, kuş ile sahibi arasında bir güven bağı oluşturkan sonra kuş ile insan arasında yıllarca sürecek olan kuvvetli bir dostluk, ittifak ve maceralarla dolu bir yolculuk başlar. Kuş ile sahibi, birbirine hizmet eden ayrılmaz bir birlik oluştururlar; kartal, başka bir kişiye yüz vermez. Ama sadakati kadar kindardır da kartal. Sahibinin bir kaba sözü veya davranışını unutmaz, bir gün mutlaka intikamını alır. Kartal bir kişiye alıştıktan sonra eğitimin ikinci aşamasına geçilebilir. Bu aşamada ona hayvan korkuluğuna saldırmak, av sırasında kendi adını duyunca sahibine geri dönmek, canlı hayvan yakalamak, yakaladığı hayvanı sahibine teslim etmek gibi birkaç beceri öğretilir. Kuş, av yakalamayı önce bir korkuluk üzerinde öğrenir. Bu beceri şu şekilde kazandırılır: aç kartalın başına gözlerini kapatan deri bir kalpak geçirilir, ortalığa tilki veya çakal postundan yapılan

[1] Kırgızistan Turizm Akademisi, bapaeva.aya@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7198-5578.

bir korkuluk atılır, sonra kartalın başındaki kalpak çıkartılır. Korkuluk hareket ettirilince kartal doğrudan ona saldırır, pençeleriyle sımıskı sıkar ve bırakmaz, ta ki sahibi kendisine yaklaşıp, taze et verip, sevip okşayıp, onu kendi eline alana kadar. Bu alıştırmayla kartal, doğada hafif kıpırdayan bir cisme saldırmayı ve yakaladığı hayvanı sahibine teslim etmeyi öğrenir. "Hafif kıpırdayan cisim" demişken, kartalın gözlerinin çok keskin olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Bu yırtıcı kuş, 3 km. aralığında hareket eden küçücük bir hayvanı bile görebilirken, hareket etmeyen büyük bir cismi fark etmeyebilir; dolayısıyla kartal, sadece hareket eden bir canlıya saldırır. Kartalın kulağı da iyidir, ama esas silahı gözleridir. Ve tırnakları. Avını pençesi ile yakalayan kartal, sivri tırnaklarını canlının derisine batırarak ve ölesiye sıkarak canını alır. Kartal, hareket eden bir cismi yakalamayı, yakaladığı şeyi sahibine vermeyi ve ismini duyunca sahibine geri dönmeyi öğrendikten sonra eğitim doğada devam eder. Avcı, kartalını eyerinin başucuna kondurur ve ikisi dağlık bir bölgeye çıkarlar. Avcı, yabani bir hayvanı görünce kuşu bileğine alır ve yukarıya doğru iter. Göğe yükselen kartal, hareket eden hayvanı fark eder, sızarak ona saldırır, pençeleriyle boğazını ve ağzını sıkar, kanatları ve gagasıyla vurarak onu hareketsizleştirir veya öldürür ve sahibini bekler. Eğitilen kartal tilki, tavşan, ceylan ve bazen kurt yakalamak için kullanılır. Birkaç ay süren eğitimden sonra kartal, avcının "sağ kolu" olur ve bu ikili için maceralarla dolu bir dönem başlar. Bu ikili, av mevsimi olan Eylül ile Şubat arasında 2-3 günde bir avlanırlar. Diğer aylarda, özellikle yabani hayvanların yavrulama dönemi olan ilkbaharda, tecrübesiz yavrulan kartala yem olmaması için nadir avlanılır. Bu sürede avcı, kartalı evinde taze etle kendisi besler ve doğaya gezdirme amaçlı çıkarır. Yaklaşık 15 yıl sonra avcı, kartalı doğaya salar. Doğada kartal, eşini bulur ve yuva kurar. Ortalama 60 yıl yaşayan kartallar tek eşlidirler. Kartal veya doğan eğitmek, babadan oğla geçen bir meslek veya uğraştır. Oğullar, babalarına baka baka yırtıcı kuş sevgisi ile aşılanırlar ve kuş dilini anlayan delikanlı olarak büyürler. Sabır, sorumluluk, disiplin, özveri gerektiren yırtıcı kuş yetiştirme ustalarının "*Talih kuşunu yakalamak istiyorsan iyi bir kuş terbiyecisi olmalısın*" sözü aslında "*Hayatta bir şey başarmak istiyorsan kendini eğitmelisin*" hakikatinin bir yansımasıdır.

Şekil 1.

E-SPOR AKTİVİTESİNİN İNCELENMESİ

Öğr. Gör. Haydar ŞAHİN[1]
Öğr. Gör. Aziz BÜKEY[2]

E-spor, genç nüfus kitlesi tarafından merakla takip edilen ve spor yönü olduğu ifade edilen yeni nesil popüler bir faaliyettir (Mustafaoğlu, 2019). Spor ve sporcu kavramı, teknolojinin gelişim süreci ile ilişkili bir şekilde ilerleyerek yeni kavram ve anlamları da beraberinde oluşturmuştur (Argan vd., 2019). Yeni bir spor branşı olarak ifade edilen e-spor (elektronik spor), dijital olanaklar kullanılarak gerçekleştirilen e-spor, çeşitli turnuva ve liglerde düzenlenen video oyunlarını içeren faaliyetler bütünüdür (Atalay & Boztepe, 2020; Yalçıner vd., 2022). Bilgisayar, oyun konsolları veya akıllı cihazlar vasıtasıyla gerçekleştirilen e-spor faaliyetinin en önemli unsurlarından biri güçlü donanıma sahip bilgisayarlar, yeni nesil oyun konsolları ile hızlı ve ping değeri düşük internet erişimine sahip olmasıdır. İlgili faaliyeti gerçekleştirmek üzere klavye, imleç yönlendiricisi (mouse), ekran, kontrolör (gamepad) ve benzeri araçlar kullanılmaktadır. Bireysel ya da takım halinde gerçekleştirilen e-spor müsabakaları internet platformlarında yayınlanmakta olup, dünyanın birçok noktasından her yaş grubu tarafından izlenilebilmektedir (Bulut vd., 2021). Farklı lokasyonlardan ilgili oyun yazılımı üzerinde internet aracılığıyla birleşerek çok kullanıcılı veya bireysel olarak oyunlarda başarı kazanılması hedeflenmekte olup, e-spor faaliyetinde bulunan kişiler, sporcu unvanı ile kulüp veya diğer toplulukları temsil edebilmektedirler. Ulusal veya uluslararası olmak üzere ayrı seviyelerde amatör veya profesyonel lig klasmanında müsabakalar gerçekleştirilebilmektedir. Müsabakalardan elde edilen başarılar neticesinde sporcular ödül ve para kazanabilmektedir (Yükçü & Kaplanoğlu, 2018). E-spor faaliyetini sürdüren sporcular oyunlara meraklı, yeni gelişmeleri takip eden, günün önemli bir bölümünde oyun oynayan ve oynadığı oyundan zevk alarak, oyunda iyi sonuçlar elde etmek üzere antrenmanlar gerçekleştirmektedirler. Sporcuların yalnızca oyun oynayarak antrenman yapmış olmaları, müsabakalara hazır olduğunu göstermemektedir. Önemli unsurlardan biri de sporcuların motivasyonun yüksek olmasıdır. Bununla birlikte, oyunun kurallarına hâkim olup, bir sonraki hamlenin hesaplanması, anlık kararlar vermesi de önemlilik arz etmektedir. Takım oyunu halinde müsabakalara katılım sağlanıyor ise, sporcuların iletişim becerisinin kuvvetli olması da önemli faktörlerden biri olarak sayılmaktadır (Şimşek vd., 2023). Dünyanın birçok noktasında e-spor faaliyetleri amatör ve kısa turnuvalar ile sürdürülmekte olup, Türkiye'de bu sürece uyum sağlamıştır. E-spor ile ilgili çalışmalar Türkiye Dijital Oyunlar Federasyonu (TÜDOF) ile başlamış olup, 2013 yılında ise gelişmekte olan spor branşları federasyonuna Türkiye Dijital Oyunlar Federasyonu spor branşı olarak dahil edilmiştir (Yıldız vd.,

[1] Bingöl Üniversitesi, hsahin@bingol.edu.tr, 0000-0002-1698-7693
[2] Bingöl Üniversitesi, abukey@bingol.edu.tr, 0000-0002-5476 8408

2020). 2018 yılında ise Türkiye Espor Federasyonu (TESFED) kurulmuş olup, Türkiye'deki e-spor merkezlerinin ve sporcuların gelişimi amacıyla çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Avrupa'da Barcelona, Real Madrid, Lyon, Paris Saint Germain ve Schalke 04 gibi kulüplerin bünyesinde e-spor takımları faaliyetlerini sürdürmektedir. Türkiye'de ise e-spor faaliyeti gösteren kulüpler arasında Altay, Beşiktaş, Fenerbahçe Espor, Galatasaray Espor, Karşıyaka Espor ve Trabzonspor takımları örnek olarak gösterilmektedir. İlgili faaliyeti sürdüren kulüpler PUBG Mobile, Valorant, PUBG: Battlegrounds, FIFA Pro Club, FIFA ve 2K22 gibi oyunlarda ve farklı kategorilerde yarışabilmektedir. E-spor faaliyetleri, sponsorluklar, ürün ve bilet satışı, oyun yayıncı ücretleri, medya hakları ile reklam çalışmaları olmak üzere ekonomik yönden güçlü bir hareketliliği kapsamaktadır (Yükçü & Kaplanoğlu, 2018). E-spor, bedensel spor faaliyetinden farklı olarak dijital mecrada video oyun aracılığıyla gerçekleştirilirken, bu kavramın bir spor dalı olarak kabul edilmesi tartışma konusu olmaktadır. Spor faaliyetlerinde bireyin bedensel yönden hareketliliği yüksek iken, e-spor faaliyetinde ise sanal ortamdaki nesne yönlendirmesine bağlı olarak kısıtlı bir hareketlilik durumu söz konusudur (Kocadağ, 2017). İnsanların bedensel gelişimini destekleyici yanının olmaması ve gerçekleştirilen aktivitelerde az düzeyde hareketin olması itibariyle, spor yönünün olmadığı hakkında literatür taramalarından elde edilen bilgilerde rastlanılmaktadır (Atalay & Boztepe, 2020). E-spor faaliyetinin teknolojik gelişmeler ışığında popülerliğini artıracağı, ekonomik açıdan çok daha yüksek bütçelerle faaliyetlerin gerçekleştirilebileceği ve e-spor alanında bulunan sporcuların sayısının artış göstereceği yapılan literatür araştırmalarında elde edilen bilgilerdendir.

METAVERSE DÜNYASINDA TURİZM SEKTÖRÜNÜN İNCELENMESİ

Öğr. Gör. Haydar ŞAHİN[1]
Öğr. Gör. Aziz BÜKEY[2]
Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖRAL[3]

Metaverse, meta (ötesi) ve verse (evren) kelimelerinin birleşimi ile oluşmuş bir kavramdır. İlk olarak 1992 yılında Stephenson tarafından yazılan bilimkurgu romanında rastlanılmıştır. Metaverse, sanal ortamda oluşturulmuş olan üç boyutlu grafiklerle desteklenmiş görsel bir alan olan dijital bir ortamdır. Bu sanal ortamda farklı yöntemler ile gezinti yapılabilmektedir. Sanal gerçeklik gözlükleri ve artırılmış gerçeklik gözlükleri gibi yeni nesil araçlar metaverse dünyasındaki gezintinin hissiyatında önemli etkiler yaratmaktadır (Çilesiz ve Aydın, 2022). Metaverse platformundaki sanal ortamda insanların bir araya gelip sohbet edebilecekleri ve yeni arkadaş edinebilecekleri bir alanda oluşturulmuştur. Metaverse dünyası, yalnızca sosyal bir ağ platformu değildir. Aynı zamanda insanların gerçeklikten uzak ve oluşturdukları avatarlar ile kendilerini farklı bir görüntüde ifade edebilecekleri bir ortamı sunmaktadır (Babur, 2022).

Doğal afetler ve pandemiler turizm sektörünü olumsuz yönde etkileyen önemli unsurlardandır. Önceden planlanan bir düzende turizm hareketliliğine katılmak isteyen turistler, rezervasyonlarını ilgili düzende gerçekleştirmek istemektedirler. Yaşanan olumsuz durumlar neticesinde rezervasyon iptallerinin yaşanması, turizm işletmesinin kısa ve uzun vadedeki planlamalarını engellemektedir (Kement vd., 2020). Covid 19 pandemisinin birçok kişi için seyahat engelleri oluşturması ve turizm aktivitelerinin önüne geçmesi sebebiyle, internet erişimi bulunan kullanıcılar metaverse ortamında gezinti yapabilme olanağına sahip olmuşlardır. Bu durum metaverse turizminin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Gelişmiş dijital gözlükler aracılığıyla, metaverse dünyasında bulunan kişiler ilgili ortamın görüntüsü ve sesleri ile sanal dünyayı gerçek bir ortam gibi hissedebilmektedirler (Serçek & Korkmaz, 2023). Kullanıcıların sanal dünyaya ilgisinin yüksek olması sebebiyle bazı global firmalar bu sanal ortamda reklam çalışmalarını da gerçekleştirmişlerdir. Covid 19 pandemisi süresince seyahat sektöründeki belirsizlik ve hareketliliğin durma noktasına gelmesi, metaverse teknolojisine olan ilgiyi artırmakta ve bu dönemdeki kısıtlamalara karşılık kaçış noktası olarak görülmektedir (Gössling & Schweiggart, 2022). Turizm, gelişen yeni teknolojik çalışmaların kısa bir süre içerisinde uygulandığı önemli alanlardan biridir. Turizm hizmeti sunan işletmeler, turistlerin yeni deneyimler yaşaması amacıyla da gelişen teknolojiye uyum sağlamaktadırlar. Turizm alanında hizmet veren tesislerin dış ve iç mekâna ait üç boyutlu görüntülerinin

[1] Bingöl Üniversitesi, hsahin@bingol.edu.tr, 0000-0002-1698-7693
[2] Bingöl Üniversitesi, abukey@bingol.edu.tr, 0000-0002-5476 8408
[3] Bingöl Üniversitesi, mgoral@bingol.edu.tr, 0000-0003-2374-4443

elde edilerek sanal ortama entegre edilmesi, gerçek dünyadaki tur hareketliliğinin metaverse dünyasında sunulması ve bu tur süresince sanal tur rehberlerinin sisteme entegre edilerek hizmet sunması, turizmde teknolojik gelişmelere örnek olarak verilebilmektedir (Ercan, 2022). Turistik seyahat hareketliliğinin gerçek dünyadaki etkilerinden uzak, sanal bir ortamda gerçekleştirilmesi etkileyici bir ortam oluşturmasa da yeni yerler keşfetmek isteyen turistler için tercih sebebi olabilmektedir. Metaverse ortamında turizm endüstrisi açısından satış ve pazarlama çalışmaları gerçekleştirilirken, ilgi çekici yerleri keşfetmek isteyenler için de önemli bir araç görevi görmektedir (Tayfun vd., 2022). Sanal ortamlarda düzenlenen turlar, organizasyonlar, toplantı ve çalıştaylar ile müze ve ören yerlerinin üç boyutlu grafik desteğiyle gezilip görülmesi ve bununla birlikte turistik tesislerin sunduğu hizmetlerin de aynı yöntem doğrultusunda turist ya da ilgili ziyaretçilere sunulmasının yanı sıra, QR kod desteği ile bilgilere ya da yönlendirmelere kolay ulaşım imkanının sağlanması, nesnelerin akıllı cihazlar yardımı ile taranıp ilgili nesne hakkında bilgilere ulaşılabilmesi gibi çalışmalar turizm sektörü ile teknolojik unsurların bir arada kullanılmasına örnek olarak gösterilebilmektedir (Duran vd., 2022). İnternet erişimi olan ve sanal ortam yazılımlarını çalıştırabilecek cihazlara sahip kişiler, ilgili metaverse dünyasında istedikleri alanda deneyim yaşama imkanına sahiptirler. Seyahat yapabilmek üzere ekonomik yönden yeterli güce sahip olmayanlar, ikamet edilen konumdan uzaklaşmada ulaşım problemlerinin yaşanabilmesi, yaşanan sağlık sebepleri neticesinde bulunulan ortamdan ayrılmanın güç olması, seyahat edebilmek üzere yeterli vaktin olmaması gibi durumlardan ötürü insanlar metaverse dünyasında seyahat edebilmektedirler. Yapılan literatür araştırmasından elde edilen bilgiler ışığında metaverse uygulamalarının turizm sektöründe satın alma davranışını etkilediği, ilgili alanda çalışmalar yapan turizm işletmelerinin turistler tarafından güven veren bir etki yarattığı, turistlerin tesis veya tur araştırması yaparken metaverse kaynaklı pazarlama yöntemlerinden pozitif yönlü etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ, БИШКЕК ШААРЫ (BİŞKEK ŞEHRİ, KIRGIZ CUMHURİYETİ)

Нургуль Джапарова[1]

Туризм академиясында бизнес билим берүү системасы окуу процессине ийгиликтүү киргизилип жатат. Бизнес билим берүү системасынын автору ректорубуз М.Б.Чормонов. Сиздер түшүнгөндөй, бардык билим берүү уюмдарынын бир максаты бар – жөн гана окутуу эмес, атаандаштыкка жөндөмдүү кесипкөй кадрларды даярдоого салым кошуу. Ал эми акыркы курсунда ийгиликтүү студент компаниялардан жумуш сунуштарын тандоого туш болушу керек.

Бүгүнкү күндө туризм индустриясы эл аралык жана улуттук деңгээлде бизнес билим алуу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Ал эми туура түзүлгөн үзгүлтүксүз практика системасы гана кесиптик билим берүү үчүн берилген компетенцияларды толуктап, бизнестин талабы боюнча так билим алууга мүмкүндүк берет.

Классикалык билим берүү системасында практика мезгили окуу процессинин жылдык графигинде семестрдик окуунун жыйынтыктоочу цикли катары көрсөтүлөт. Ошол эле учурда күндүзгү бөлүмдүн студенттери бир семестр окуп, анан орто эсеп менен бир ай практикага өтүшөт. Сырттан окугандар, тескерисинче, бир ай окуп, анан ишке киришет. Жогорудагы система менен ошол эле көйгөй жылдан жылга сакталып келет: бүтүрүүчүлөрдүн жумушка орношуусу жана алардын компетенцияларынын өзгөрүп жаткан рынок талаптарына шайкештиги.

Туризм академиясынын тажрыйбасы көрсөткөндөй, бизнес-билим берүү системасында окутуу студенттерге биринчи курстан тарта атайын дисциплина боюнча туризм объектилери менен таанышууга мүмкүндүк берет.

Сабактардын жүрүшүндө туризм жана меймандостук тармагындагы ишканалардын жетекчилери менен жолугушуулар өткөрүлөт, анда алар өз ишканаларынын ишмердүүлүгү, бош орундарга коюлган жалпы талаптар жана карьералык келечек жөнүндө сүйлөшүшөт. Мындай жолугушуулар студенттерге окуу процессинде биринчи булактардан маалымат алууга жана студенттерге практика өтүүчү жерлерди издөөгө жол көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Маселен, «Бишкек Парк» мейманканасынын башкы директорунун орун басары Токоев Бахтияр менен жолугушууда студенттер мейманкананын

[1] Туризм Академиясынын, , Экономика илимий кандидаты, Ph.D, nurgul-maryam@gmail.com,0009-0003-1618-7711

ишмердүүлүгү менен таанышуу гана эмес, практикага чакыруу алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушту. Мындай жолугушуулардын көбү иш берүүчүлөрдүн демилгеси менен өткөрүлөт жана студенттер жыл бою практикага да, жайкы жана кышкы туристтик сезонго да чакырууларды алышат.

Ар бир адамды алардын каалоосу боюнча практикалык орундар менен кантип камсыз кылуу керек деген суроону элестетүүгө болот, бирок практика программасы биринчи курстун студенти туристтик объектилерди кардардын көз карашынан өз алдынча изилдей тургандай түзүлөт.

Студенттерге туристтик жерлерди өз алдынча изилдөө тапшырмалары берилет, ошол эле учурда эки турдо маалымат чогултушат.

Окутуунун программасы дисциплиндердин өз ара байланышын болжолдойт, мисалы, бир дисциплинада туризм объектисин изилдөөдө студент ошол эле объектти жана практика боюнча отчетто алынган маалыматты колдоно алат. Мындан тышкары, окуунун бардык жылдарында студент бир эле объектти изилдейт же объектти өзгөртө алат. Ошону менен бирге милдеттер аны бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүгүнө жакындатат.

Студенттер үчүн бир эле учурда кесиптик билимди окуу жайда алуу жана аны ишканада бекемдөө мүмкүнчүлүгү алардын компетенттүүлүгүнүн деңгээлин жогорулатат.

Тармактар боюнча окутуу программасы дисциплиндердин өз ара байланышын камтыйт, мисалы, бир дисциплинада туризм объектисин изилдөөдө студент ошол эле объектти жана практика боюнча отчетто алынган маалыматты колдоно алат. Мындан тышкары, окуунун бардык жылдарында студент бир эле объектти изилдейт же объектти өзгөртө алат. Ошол эле учурда аткарылган тапшырмалар аны бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүгүнө жакындатат.

Жылдык практиканын өзүнүн темасы жана студенттердин практикасын көзөмөлдөгөн кураторго жардам берүү үчүн суроолору бар. Куратор менен жума сайын болгон жолугушууларда студент тапшырмаларды алып, анын аткарылышынын жыйынтыгын куратор жана классташтары менен талкуулайт.

Студенттер үчүн бир эле учурда окуу жайда кесиптик билим алуу жана аны ишканада бекемдөө мүмкүнчүлүгү алардын компетенттүүлүгүнүн деңгээлин жогорулатат.

Жогорку курстардагы практиканын темалары студент туризм тармагындагы ар кандай типтеги ишканалардын иши менен тааныш жана кайсы жерде иштөөнү болжолдуу түрдө чечкен деп эсептелгендей структураланган.

Экинчи курста практиканын темасы «Келечектеги жумуш ордун тандоо көндүмдөргө практикалык түрдө ээ болуу». Студент туризм тармагындагы ар кандай типтеги ишканалардын иши менен тааныш жана кайда иштөөнү болжолдуу түрдө чечкен деп болжолдонууда.

Мында студент окуунун кийинки этабын тигил же бул типтеги ишканалардын ишин карап чыгууга, ылайыктуусун тандап алууга арнайт.

Практиканы уюштуруу боюнча көрсөтмөлөр студенттин жумуш ордун тандоодогу аракетинин натыйжаларына баа берүү чечим кабыл алуу үчүн зарыл болгон, семестрде чогултулган жана баяндалган фактыларды талдоо жана жалпылоо жөндөмдүүлүгүнүн даражасы болоорун көрсөтөт.

Тандап алган жумуш орду-нун эц жагымдуу жактарын аныктоодо керсетулген ишкердуулуктун учурлары жогорку мактоого татыктуу. Жумуш ордун тандоо боюнча алынган көндүмдөрдү баалоо бул ишкананын студенттин жумушуна ылайыктуу экендигин көрсөткөн аргументтердин негиздүүлүгүнө жараша болот. Аргументтерди көрсөтүү студент изилдеген ишканалардын санын жана сапатын көрсөтөт

Үчүнчү курста практиканын темасы "Эмгек көндүмдөрүн практикалык түрдө өздөштүрүү"

Практиканын максаты жумушка орношуу (убактылуу же туруктуу).

Аяктоочу жылы практиканын темасы «Ишканада эмгек ыктарын практикалык жактан ездештуруу».

Практиканын бул түрүнүн максаты ишканада убактылуу же туруктуу иштөө аркылуу алынган көндүмдөрдү алуу жана сүрөттөп берүү болуп саналат.

Студент конкреттүү көндүмдөргө ээ болуу үчүн зарыл болгон баштапкы жана акыркы этаптардын мезгилин көрсөтүү менен ишканада эмгектик көндүмдөрдү алуу ырааттуулугун сүрөттөп берүүгө тийиш.

ŞIRKƏTDƏ VAXTIN IDARƏ EDILMƏSININ TƏTBIQI (ŞİRKETLERDE ZAMAN YÖNETİMİNİN UYGULANMASI)

Ləman ZEYNALOVA-MƏMMƏDZADƏ [1]

Zamanın rasional idarə edilməsinə ehtiyac olması bu gün açıq bir həqiqətdir. Hər kəs vaxt çatışmazlığı və ya onun tam olmaması ilə üzləşir - aşağı səviyyəli menecerlərdən tutmuş menecerlərə və biznes sahiblərinə qədər. Son vaxtlara qədər vaxtın idarə edilməsinə əsasən fərdi şəxslə münasibətdə baxılırdı. Yəni, hər bir mütəxəssis öz mülahizəsinə uyğun olaraq öz vaxtı ilə bağlı vaxt idarəetmə üsullarını tətbiq edə bilər. Ən son tendensiya müəssisələrdə vaxt idarəetmə sisteminin (korporativ vaxtın idarə edilməsi) tətbiqi olmuşdur. Vaxtın idarə edilməsi müəssisənin idarə edilməsində yeni bir istiqamətdir. Əksər təşkilatlarda rəhbərlik tabeliyində olanların iş günü ərzində hansı hərəkətlərə vaxt sərf etmələri, öz vəzifə öhdəlikləri çərçivəsində işlərini necə təşkil etmələri barədə düşünmürlər. Müəssisə rəhbərinin və ya onun əsas işçilərinin vaxtın idarə edilməsini həyata keçirmək vəzifəsinin öhdəsindən təkbaşına gələ bilməməsi tamamilə təbiidir. Bir qayda olaraq, vaxtın idarə edilməsi üzrə mütəxəssislərin köməyinə müraciət edirlər. Və tələbin təklif yaratması tamamilə təbiidir. Müqayisəli vaxt idarəçiliyinə gəlincə, fikrimizcə, üç sahəni ayırd etmək lazımdır: • müəssisənin korporativ vaxtının idarə edilməsi; • ayrı-ayrı şöbələrin korporativ vaxtının idarə edilməsi; • aparıcı mütəxəssislərin fərdi vaxtının idarə edilməsi. Müəssisənin korporativ vaxtının idarə edilməsi, ilk növbədə, müəssisənin şöbələri və vəzifəli şəxsləri arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə sisteminin formalaşmasına yönəldilmişdir. O, kommunikasiya prosesində lokal şəbəkələrdən və informasiya texnologiyalarından geniş istifadəni nəzərdə tutur [2]. Məsələn, MS Outlook-dan istifadə zəruri məlumatların ötürülməsi prosesində vaxta əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etməyə imkan verir. Bu, problemin mahiyyətini daha yığcam və aydın şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinə görə baş verir. Yazılı məlumat şifahi məlumatdan daha sürətli və daha dəqiq qəbul edilir. Bundan əlavə, informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ünsiyyət prosesində məlumatın ötürülməsi prosesində vaxta əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etmək mümkün olur. Bu, idarədən idarəyə, bir təşkilatdan digərinə keçmək ehtiyacının olmaması ilə bağlıdır. Nəzakətli ünsiyyət elementləri olan ifadələri əvəz edən mövcud şablonlar və simvollar sayəsində İnternet vasitəsilə məlumat ötürmə prosesində şəxsi ünsiyyətə çox vaxt qənaət edə bilərsiniz. Ümumiyyətlə, müəssisənin korporativ vaxtının idarə edilməsi müəssisədə işçilərin qarşılıqlı əlaqəsi üçün qaydalar və normalar sistemi, məlumat mübadiləsi qaydaları və mexanizmləridir. Bir çox cəhətdən belə vaxtın idarə edilməsi müəssisədə ünsiyyət prosesini təkrarlayır. Və buna uyğun olaraq, onu müəssisənin idarə edilməsi

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti leman.zeynalova.1997@mail.ru

sahəsində tamamilə yeni bir istiqamətə aid etmək çətindir. Vaxtın idarə edilməsi çərçivəsində müəssisədə kommunikasiyaların təkmilləşdirilməsi və kommunikasiya prosesinin optimallaşdırılması üsullarından istifadə daha böyük təşkilati və iqtisadi effekt əldə etməyə imkan verəcəkdir. Ayrı-ayrı şöbələrin korporativ vaxtının idarə edilməsi monoton vəzifələri yerinə yetirən bir və ya bir neçə şöbənin işçiləri üçün işlərini yerinə yetirmək üçün vahid alqoritmin formalaşmasını nəzərdə tutur[3]. Ümumiyyətlə, korporativ vaxtın idarə edilməsi müəssisənin idarə edilməsində kifayət qədər perspektivli sahədir, baxmayaraq ki, hazırda onun praktikada tətbiqində bir çox çətinliklər var. Müəyyən bir müəssisədə korporativ vaxt idarəçiliyinin tətbiqi ehtiyacını və onun tətbiq dairəsini müəyyən edərkən: - vaxtın idarə edilməsinin hansı şöbələrdə (və ya hansı vəzifə bölmələri üçün) tətbiqi məqsədəuyğundur; - müəssisədə korporativ vaxtın idarə edilməsinin tətbiqi hansı iqtisadi və təşkilati effektə nail olacaq? Yəni, söhbət xərclərin və alınan nəticələrin nisbətindən gedir; - müəssisədə korporativ vaxt idarəetmə sisteminin tətbiqinin təsirinin iqtisadi və təşkilati effektin özünü göstərməsinə imkan verəcək qədər uzun olması ehtimalı nədir[1]. Beləliklə, müəssisədə korporativ vaxt idarəetmə sistemindən istifadə yalnız müəyyən bir təşkilatda vaxtın idarə edilməsi prosesinə kompleks yanaşma olduqda effektiv olacaqdır. Korporativ vaxtın idarə edilməsi sistemi hər bir müəssisə üçün fərdi olaraq hazırlanmalı və korporativ vaxtın idarə edilməsinin hər üç sahəsini birləşdirməlidir: müəssisənin vaxtının idarə edilməsi, ayrı-ayrı şöbələrin korporativ vaxtının idarə edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin fərdi vaxtının idarə edilməsi. Üstəlik, ayrı-ayrı şöbələrin korporativ vaxtının idarə edilməsi bəzi hallarda vaxtın səlahiyyətli bölüşdürülməsi prosesindən daha çox insanın fizioloji xüsusiyyətlərinə və işin şiddəti və intensivliyi şərtlərinə əsaslanmalıdır

КОФЕКАНАЛАРДЫ ИЛГЕРИЛЕТҮҮ ҮЧҮН PR– КАРАЖАТЫ КАТАРЫ СОЦИАЛДЫК МЕДИАНЫН КОЛДОНУЛУШУН ИЛИКТӨӨ (KAHVE BAR TANITIMI İÇİN SOSYAL MEDYA'NIN PR ARACI OLARAK KULLANILMASININ İNCELENMESİ)

Öğr. Gör. Dinara İSAKOVA[1]
Zhypar RUSLAN KYZY[2]

Кыргызстандагы кофекана индустриясынын динамикалык өсүшүндө социалдык тармактарды күчтүү PR куралы катары колдонуу олуттуу мааниге ээ болду. Социалдык медианын таасири күчөгөн сайын, кофеканалардын ээлери жана маркетологдору өз мекемелерин натыйжалуу илгерилетүү жана алардын максаттуу аудиториясы менен иштешүү үчүн бул платформаларды колдонуу мүмкүнчүлүгүн түшүнүшөт. Бул иш Кыргызстандын спецификалык контекстин изилдөөгө багытталган, анын максаты – өлкөдөгү кофеканаларды илгерилетүү үчүн социалдык тармактарды PR каражаты катары колдонуу.

Кыргызстанда социалдык медиа платформаларын кеңири жайылтуу менен кофеканалар кардарлары менен байланышуунун, бренддин маалымдуулугун жогорулатуунун жана маркетинг аракеттерин өркүндөтүүнүн жаңы жолдорун тапты. Анткен менен кыргыз кофекана тармагында социалдык тармактарды PR куралы катары колдонуу менен байланышкан уникалдуу кыйынчылыктарды, мүмкүнчүлүктөрдү жана мыкты тажрыйбаларды түшүнүү үчүн комплекстүү изилдөөлөр зарыл.

Бул изилдөө жергиликтүү рыноктун уникалдуу өзгөчөлүктөрүн белгилөө менен Кыргызстанда кофе дүкөндөрүн илгерилетүү үчүн социалдык тармактарды PR каражаты катары колдонууну изилдөөгө багытталган. Бул тармакты изилдөө менен, Кыргызстандын жандуу кофе маданиятында жана санариптик ландшафтында кофекананын ээлеринин

[1] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, , Kırgızistan, dinara.isakova@manas.edu.kg, ORCID ID: 0000-0003-1623-4509.
[2] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan, Zhpar28@gmail.com, 0009-0004-2741-7399

жарнамалык аракеттерин өркүндөтө турган иш жүзүндөгү түшүнүктөрдү жана сунуштарды берүүнү көздөйт.

Бул иштин негизги максаты Бишкек шаарынын кофеканаларынын социалдык тармактарды ишкананы илгерилетүү үчүн колдонуусун изилдөө. Бул максатка байланыштуу төмөнкү маселелер келип чыгат: Кофеканаларды илгерилетүүнүн принциптерин изилдөө, социалдык тармакта илгерилетүү процесстерин изилдеп чыгуу, Бишкек шаарынын кофеканаларынын илгертүү процесстерин изилдөө жана социалдык тармактарды колдонууда көйгөйлөрүн аныктоо жана аларга чечим сунуштоо.

Бишкектеги 12 кофекананын социалдык тармактары боюнча сурамжылоо жүргүзүлдү. Анкета Бишкектеги кофеканалардын социалдык медиа маркетинг практикасы тууралуу түшүнүк алуу үчүн жүргүзүлгөн. Сурамжылоонун максаты кофеканаларынын бизнесин илгерилетүү үчүн социалдык медианы кантип колдонуп жатканын, алар кандай контентти бөлүшүп жатканын жана алардын социалдык медиа аракеттери канчалык натыйжалуу болгонун түшүнүү болгон. Кошумчалай кетсек, сурамжылоо жакшыртыла турган аймактарды аныктоого жана кофеканаларынын социалдык медиада катышуусун кантип жакшырта аларын аныктоого аракет кылынып аткарылган.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөө Бишкектеги кофеканалары үчүн социалдык медиа маанилүү маркетинг куралы экенин көрсөттү: сурамжылоого катышкан бардык 12 кофекана Instagram колдонот экен. Менюнун сүрөттөрү эң көп публикацияланган контенттин түрү болуп саналат. Сурамжылоо бардык 12 кофекананын социалдык тармактагы аккаунттарын башкаруу үчүн социалдык медиа менеджери бар экенин көрсөттү. Көпчүлүк кофеканалары визуалдык жагымдуу мазмунду түзүү жана социалдык медиада кардарлар менен көбүрөөк баарлашуу алардын социалдык медиада катышуусун жакшыртат деп ишенишкен. Социалдык тармактарда акы төлөнүүчү жарнамалар кеңири таралган, көпчүлүк кофеканалары аны натыйжалуу деп табышты. Блоггерлер же инфлюэнсерлер менен кызматташуу өтө кеңири таралган эмес жана анын натыйжалуулугу тууралуу пикирлер ар түрдүү болгон. Социалдык медиа менеджерлеринин социалдык медиа аккаунттарын башкарууга сарптаган убактысы ар кандай болгон, көбү жумасына 1-3 сааттын ортосунда.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Instagram Бишкектеги кофеканаларын илгерилетүү үчүн эң эффективдүү платформа болуп чыкты, андан кийин TikTok жана Facebook турат. Андан тышкары, сурамжылоо социалдык медиада ийгиликтүү илгерилетүүнү камсыз кылууда ырааттуу брендингдин маанилүү ролун баса белгиледи. Бул түшүнүктөр социалдык тармактарда катышууну жакшыртууга жана кардарлар менен

эффективдүү байланышууга умтулган кофеканалардын ээлери үчүн баалуу колдонмо болуп берет.

Социалдык медиа менеджерлерине багытталган сурамжылоо Бишкектеги кофеканалардын социалдык медиада болушуна жана практикасына баа берген. Натыйжалар контенттин сапаты жана посттордун жыштыгы орточо деп кабыл алынганын көрсөттү, ал эми колдонуучулар менен өз ара аракеттенүү жана баарлашуу ар кандай пикирлерди жаратты. Ошого карабастан, сурамжылоо социалдык медианы илгерилетүүнүн кардарлардын баруусуна олуттуу таасирин көрсөтүп, бул чөйрөдө эффективдүү стратегияларды ишке ашыруунун маанилүүлүгүн баса белгиледи. Бул жыйынтыктар кофеканаларынын мазмундун сапатын, колдонуучулар менен болгон байланышын жана жарнамалык таасирин максималдуу жогорулатуу үчүн жалпы социалдык медиа стратегияларын жакшыртуу зарылдыгын баса белгилейт.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, кофекана, социалдык медиа, PR каражаты.

İSTIRAHƏT FƏALIYYƏTLƏRINDƏ TEXNOLOJI INKIŞAFLAR (REKREASYON FAALİYETLERİNDE TEKNOLOJİK GELİŞMELER)

Doç. Dr. Emiliya HÜSEYNOVA[1]

Dünya daim dəyişən və inkişaf edən texnologiyalar ilə inkişaf etməkdədir. Bu dəyişiklik təkcə iş dünyasında və ya təhsildə deyil, gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsi olan istirahət və əyləncə sahələrində də özünü göstərir. Texnologiya ənənəvi əyləncə anlayışını kökündən dəyişdirdi və insanların boş vaxtlarından istifadəsinə yeni ölçülər gətirdi. Bu məqalədə istirahət və əyləncə sektorundakı texnoloji inkişaflar ətraflı şəkildə araşdırılacaqdır. Bu yeniliklərin virtual reallıqdan ağıllı ev əyləncə sistemlərinə interaktiv oyunlardan mobil tətbiqlərə qədər geniş mövzulara necə çevirdiyini və insanların gündəlik həyatına təsiri açıqlanmaqdadır. Təqdim edilən tədqiqat işinin əsas məqsədi texnologiyanın istirahət və əyləncə sektorlarında yaratdığı transformasiyanı hərtərəfli araşdırmaq və bu sahədəki yeniliklərin gündəlik həyatımıza təsirlərini dərindən təhlil etməkdir. Texnologiyanın əyləncə anlayışımızı necə dəyişdirdiyini anlamaq və yeni istirahət vərdişlərini formalaşdırmaq bu araşdırmanın mərkəzindədir. İstirahət fəaliyyətləri insanların asudə vaxtlarını əylənmək və dincəlməklə keçirmək imkanı verən müxtəlif fəaliyyətlərdir. Bu fəaliyyətlər fiziki, zehni, mədəni və ya sosial məmnuniyyəti təmin etmək məqsədi daşıyır və çox vaxt işdən və ya digər gündəlik vəzifələrdən istirahət etmək imkanı verir. İstirahət fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti onların əyləncəyə yönəldilməsidir. İnsanlar bu fəaliyyətlərdən həzz alır, streslərini azaldır və vaxtlarını xoş keçirirlər (İsmayılov, 2022). İstirahət tədbirləri iştirakçıların istəyi ilə həyata keçirilir. Heç kim üçün məcburi deyil, ona görə də şəxsi üstünlüklərə və maraqlara əsaslanır.

Tablo 1.1. İstirahət fəaliyyətləri

Fəaliyyət	Faydası	Sahəsi
İdman	Fiziki sağlamlığı artırmaq, stressi azaltmaq	Fiziki sağlamlıq
İncəsənət	Yaradıcılığı inkşaf etdirmək, mədəni keyfiyyəti artırmaq	Mədəni təcrübə
Təbiət fəaliyyətləri	Təbiətin tədqiq edilməsi, stressi azaltmaq	Təbiət və ətraf

[1] Azərbaycan Mingəçevir Dövlət Universiteti, emiliya-huseynova@mail.ru,0000-0002-9852-1650.

Oyunlar	Əyləncə, strateji tədqiq, sosial əlaqələr	Sosial
Səyahət	Yeni məkanların kəşfi, tədqiq və təcrübə	Səyahət

İstirahət fəaliyyəti müxtəlif sahələrdə mövcuddur. Bura idman, incəsənət, təbiət fəaliyyətləri, oyunlar, səyahət və bir çox başqa seçimlər daxil ola bilər. Bir çox istirahət fəaliyyətləri fiziki sağlamlıq üçün faydalıdır. İdman etmək və ya təbiətdə gəzmək kimi fəaliyyətlər orqanizmin sağlamlığını dəstəkləyir. O, həm də psixoloji sağlamlıq üçün vacibdir, çünki stressi azalda və əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdıra bilər. İstirahət fəaliyyətləri çox vaxt icma və ya qrup iştirakını təşviq edir (Orujalieva, 2021). Bu, insanlara sosial əlaqələr qurmağa və icma əlaqələrini gücləndirməyə kömək edə bilər. İstirahət fəaliyyətlərində texnoloji inkişaflar, turizm və rekreasiya sahəsində yeniliklər və daha dəqiqli və rahat istirahət imkanları yaratmaq üçün büyük bir rol oynayır. İstirahət fəaliyyətlərində texnoloji inkişafların nümunələri aşağıdaki kimidir (Rəsulov, 2021):

- Onlayn səyahət rezervasyonları: İnternet və mobil proqramlar turistlərə ucuz uçuşlar, otellər və xidmətlər daxil olan tətil paketləri axtarmağa və bron etməyə imkan verir. Bu, səyahətin planlaşdırılması və təşkilini daha asan və rahat edir.
- Virtual tur: Virtual turlar insanlara istədikləri yerləri ziyarət etmək imkanı verir. Virtual reallıq (VR) və genişlənmiş reallıq (AR) texnologiyaları ilə təchiz olunmuş turlar turistlərə məkanları virtual olaraq yaşamağa imkan verir.
- Öz-özünə istirahət: GPS və ağıllı telefonlar sayəsində açıq havada istirahət edənlər dağlarda, meşədə və su şəraitində asanlıqla hərəkət edə bilirlər. Məkan tapmaq və turlarla bağlı məlumat əldə etmək də asanlaşır.
- Elektron istirahət: Onlayn oyunlar və interaktiv sistemlər vasitəsilə insanlar rahatlıqla istirahət edə bilərlər. Xüsusilə pandemiya dövründə bu cür texnologiyalar çox populyarlaşdı.
- Qida və içki texnologiyaları: Yeni texnologiyalar restoran və kafe təcrübəsini dəyişir. İnteraktiv menyu sistemləri, ödənişlər üçün avtomatlaşdırılmış terminallar və ya yemək hazırlamaq texnologiyaları məkanlarda xidmətin daha sürətli və zövqlü çatdırılmasını təmin edir.
- Sosial media: İstirahət və səyahət zamanı çəkilən şəkillər və yazılar sosial media vasitəsilə paylaşılır. Bu, insanlara təcrübələrini digər insanlarla bölüşməyə və yerləri reklam etməyə kömək edir.

Turizm və rekreasiya sahəsində inkişaf edən və dəyişən fəaliyyət kimi texnologiyalar bu sahədə təcrübənin daha da artırılmasında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu inkişaflar turistlərə daha rahat və əyləncəli istirahət təcrübəsi təqdim etmək üçün bir çox imkanlar yaradır. Virtual Reallıq (VR) və Artırılmış Reallıq (AR) texnologiyaları rekreasiya fəaliyyətlərində yeni dövrə başlayıb. Bu iki yenilik insanlara asudə vaxtlarını daha interaktiv və əyləncəli keçirməyə imkan verir. VR istifadəçiləri tamamilə fərqli bir dünyaya daşıya bilən immersiv təcrübə təqdim edir. Bu, xüsusilə əyləncə parklarında və muzeylərdə virtual reallıq turları şəklində özünü göstərir. İstifadəçilər real dünyanın hüdudlarından kənara çıxaraq tamamilə

fərqli bir təcrübə əldə edə bilərlər (Beydullayev,2023). AR real dünya və virtual məlumatları birləşdirərək təhsil və öyrənmə proseslərinə əyləncəli ölçü gətirir. Məsələn, AR dəstəkli kitablar və oyunlar uşaqlara əylənərkən öyrənməyə imkan verir: AR texnologiyası sosial media və mobil oyunlarda da istifadə olunur. Pokémon GO kimi AR-əsaslı oyunlar insanları fiziki olaraq çölə çıxmağa və qarşılıqlı əlaqə yaratmağa təşviq edir. Bundan əlavə, sosial media filtrləri və tətbiqləri istifadəçilərə gündəlik həyatda əyləncəli anlar yaratmağa imkan verir. AR həm də reklam və marketinqdə effektiv vasitəyə çevrilib. AR vasitəsilə məhsullarla tanış olmaq istehlakçılara alış-veriş zamanı daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir.Nəticədə VR və AR texnologiyaları istirahət fəaliyyətini zənginləşdirən və əyləncənin yeni formalarını yaradan güclü alətlər kimi ortaya çıxdı. Bu texnologiyaların gələcəkdə daha da inkişaf edəcəyi və bizim istirahət və əyləncə anlayışımızı daha da irəli aparacağı gözlənilir. Turizm fəaliyyətlərində mobil proqramlar və sosial mediadan istifadə səyahət təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. Bu texnologiyalar səyahətin planlaşdırılmasından tutmuş destinasiyalardakı fəaliyyətlərin zənginləşdirilməsinə qədər bir çox sahələrdə effektivdir (Hüseynov, 2021). Səyahət planlaşdırma proqramları otel rezervasiyalarından tutmuş uçuş məlumatlarına, yerli nəqliyyat seçimlərindən tutmuş turistik yerləri kəşf etməyə kimi bir çox işlərdə kömək edir. Bu proqramlar istifadəçilərə vaxt və sərfəli səyahət planları qurmağa imkan verir. GPS və xəritəçəkmə proqramları turistlərə tanış olmayan yerlərdə yol tapmağa kömək edir. Bu proqramlar sayəsində turistlər asanlıqla yeni istiqamətlərə gedə və istədikləri yerləri asanlıqla tapa bilirlər.Yerli təcrübələri və hadisələri kəşf etməyə kömək edən proqramlar turistlərə həmin bölgənin mədəniyyətini və həyat tərzini daha yaxından tanımaq imkanı verir. Onlar restoran rezervasiyalarından tutmuş festival və konsert məlumatlarına qədər geniş çeşiddə məlumat təqdim edirlər.

Sosial media turizm məkanlarının təbliğində mühüm rol oynayır. İstifadəçilər səyahət təcrübələrini fotoşəkillər, videolar və hekayələrlə bölüşərək bu istiqamətlərin populyarlığının artmasına töhfə verirlər.Səyahət həvəskarları sosial mediada öz təcrübələrini paylaşaraq digər istifadəçiləri ruhlandırır və fikir mübadiləsi aparırlar. Bu yazılar digər istifadəçilər üçün dəyərli məlumat və real istifadəçi təcrübəsi təqdim edir (Fərid, İ., & Elnur,2023). Sosial media səyahət həvəskarlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması və təcrübələrini bölüşməsi üçün icmalar yaradır. Bu icmalar səyahətin planlaşdırılması və təyinat yerinin seçilməsi üçün mühüm mənbəyə çevrilirlər. Nəticədə, mobil tətbiqlər və sosial media turizm sənayesində əhəmiyyətli transformasiya yaratdı və səyahət təcrübəsini daha əlçatan, interaktiv və zəngin etdi. Səyahət həvəskarları üçün dəyərli resurslar olmaqla yanaşı, bu texnologiyalar turizm məkanlarının marketinqində və təbliğində də effektiv rol oynayır. Yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi texnolojinin istirahət və əyləncə sektorlarındakı dönüşümünə geniş bir baxış atdıq. Aparılan araşdırmalar bir daha sübut etdi ki, Virtual Reallıq (VR) ve Artırılmış Reallıq (AR) kimi yenilikçi texnologiyalar istirahət fəaliyyətlərinə tamamilə yeni bir özəllik gətirib. Bu texnologiyalar əyləncə parklarından muzeylərə qədər bir çox fərqli sahədə istifadəçilərə immersiv və interaktiv təcrübələr təqdim edir. Bu təcrübələr gerçək dünyanın hüdudlarından çıxaraq, insanların yeni və əsrarəngiz dünyaları kəşf etmələrinə imkan verir.

Mobil tətbiqlər və sosial media isə turizm və istirahət fəaliyyətlərini daha əlçatan və interaktiv hala gətirib. Bu platformalar səyahət planlaşdırılmasından sosial qarşılıqlı əlaqə, yerli təcrübələrin kəşfindən məzmun paylaşımına qədər geniş bir spektrdə faydalar təklif edir. Səyahət həvəskarlarına yol göstərən bu texnologiyalar, həmçinin turistik məkanların marketinqi və tanıdılmasında da mühüm rol oynamaqdadır. Nəticə etibarilə, texnoloji inkişaflar istirahət və əyləncə sektorlarında dərin izlər buraxmış və bu sahələrdəki təcrübələri köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Bu yeniliklər insanların boş vaxtlarını daha maraqlı, interaktiv və zəngin bir şəkildə keçirmələrinə imkan yaradıb. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişaf edərək, istirahət və əyləncənin yeni formalarını ortaya çıxaracağı və bizim günlük həyatımızı daha da zənginləşdirəcəyi gözlənilir. Bu inkişaflar həm bizim şəxsi həyatımızda, həm də sosial və mədəni cəhətdən geniş təsirlərə malik olacaq, bu sahələrdə yenilikçi yanaşmaların və seçimlərin davamlı olaraq ortaya çıxmasını təmin edəcəkdir.

AZƏRBAYCANIN LƏNKƏRAN -ASTARA BÖLGƏSİNDƏ YETİŞƏN ÇAY PLANTASİYALARINDA MÜXTƏLİF YIĞIM ÜSULLARININ MƏHSULDARLIĞA TƏSİRİ (AZERBAYCAN'IN LANKARAN-ASTARA BÖLGESİNDE YETİŞEN ÇAY PLANLANMALARINDA FARKLI HASAT YÖNTEMLERİNİN VERİMLİLİĞE ETKİSİ)

Əfsanə ABDULLAYEVA[1]

Çay (*Camellia sinensis)* Yer kürəsində sudan sonra ən geniş yayılan içkidir. Onun qara, yaşıl, ağ və qırmızı (oolong) növləri vardır (Məmmədova, 2022).
Çay yarpağının keyfiyyəti bir sira xüsusiyyətlərdən asılıdır ki, olanlarından biri də yığım qaydasıdır. Vegetasiya müddəti ərzində zoğların yığıma yetişməsi çay bitkisinin bioloji xüsusiyyətlərindən, aqrotexniki tədbirlərdən və təbii şəraitdən asılıdır (Quliyev və b.,2012). Çay plantasiyalardan yığılan zaman zədələndikdə lif verməyən zoğun yuxarı, üç yarpaqlı hissəsi, təzə və zərif tək və ya cüt yarpaqlı kar zoğlar məhsul olaraq yığılır. İki yarpaqlı bir tumurcuqda kofein və polifenol maddələri yüksəkdir ki, bu maddələr çayın keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir (Qurbanov və b. 2017). Aşağıdakı cədvəldə yığım üsullarının çay bitkisinin mexaniki tərkibinə təsiri göstərilmişdir.

Cədvəl1.1 Müxtəlif yığım üsullarının çay məhsulunun mexaniki tərkibinə təsiri

Yığım variantları	Məhsul yığımı							
	I yığım		II yığım		III yığım		IV yığım	
	Zə-rif zoğ	Ko-bud zoğ	Zə-rif zoğ	Ko-bud zoğ	Zə-rif zoğ	Ko-bud zoğ	Zə-rif zoğ	Ko-bud zoğ
Aqronomiya qaydasıilə yığım	62	38	58	42	66	34	60	40
Sərt yığım	74	26	80	20	70	80	66.5	33.5

[1] Abdullayeva Xəzər Universiteti, afsana.abdullayeva@khazar.org, ORCİD: 0009-0004-0412-6003.

Qayçı (sekator) ilə yığım	93	7	90	10	88	12	80	20

Yaşıl çay yarpaqlarını bitkidə kolun təzə yetişmiş zoğlarından dərirlər. Cavan plantasiyaların məhsul yığımının başlanğıcı 4-cü il, əsas məhsul yığımı 5-ci il, məhsuldarlığın maksimum səviyyəsi isə səkkizinci-doqquzuncu illərdir. Tumurcuq və birinci iki yarpaq fleşin ən dəyərli hissəsidir. Təzələri əmələ gəldikcə fleşlər yığılmalıdır (7-10 gündə bir) ki, onlar kobudlaşmasın və çayın keyfiyyəti aşağı düşməsin (Əhmədov , 2010). Aqronomiya prinsiplərinə əsaslanan çay yarpağı yığımında may ayında 4-5 yarpaqlı zoğdan 2-3 yarpaqlı fleş yığılır. Sərt yığımda may ayında çay kolu üstündə olan bütün biokütlə qoparılaraq məhsul yığılır və biokütlənin tamamı əldə edilir. Qayçı ilə yığımda isə çay məhsulu kolun üst hissəsini heçbir zədə olmadan yığmaq imkanı yaradır və növbəti yığım üçün normal şərait yaradır (Ramazanov, 2004). Zərif zoğların sayı qayçı ilə yığımda sərt yığıma nisbətən 20-30% çox olduğu müşahidə edilir (cədvəl 1.1.). Bu da məhsulun yüksək keyfiyyətli olmasına şərait yaradır.

Cədvəl1.2 Müxtəlif yığım üsullarının çay bitkisinin məhsuldarlığına təsiri

Variantlar	Məhsul yığımı				Cəm yığım	Nəzarətə nisbətən
	I yığım	II yığım	III yığım	IV yığım		
	kq/a	kq/ha	kq/ha	kq/ha	kq/ha	%-lə
Aqronomiya qaydasıilə yığım	970	788	630	312	2700	100.00
Sərt yığım	1300	210	750	330	2590	95.9
Qayçı (sekator) ilə yığım	1224	1022	870	704	3820	141.5

Cədvəldən 1.2-də aydın görünür ki, sərt yığıma nisbətən qayçı ilə yığımda məhsuldarlıq daha yüksək olmuşdur. Mütərəqqi aqrotexniki becərmə tədbirlə sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərdən biri də məhz yaşıl çay yarpağı yığımı qaydalarının çay məhsuluna kəmiyyət və keyfiyyətin təsirini öyrənməkdir (Ramazanov, 2004). Sərt yığım üsulu, yəni kolun üstündə mövcud zoğların tam qoparılaraq yığılmasıdır ki, bu məhsul kütləsinin artırılmasına şərait yaradır, lakin bitkinin sonrakı inkişafınıləngidərək gələcək məhsul yığımına mənfi təsir göstərir. Qayçı ilə yığım isə kola ziyan dəymədən kolun üst

səthinin düzgün kəsilməsini təmin edir və məhsulun keyfiyyətinə də müsbət təsir göstərir, sonrakı yığımların eyni vaxtda aparılmasına zəmin yaradır.

GELENEKSEL GASTRONOMİ RİTÜELLERİNİN REKREATİF AMAÇLI DEĞERLENDİRİLMESİ: DİŞ HEDİĞİ ÖRNEĞİ

Mehtap CELEP[1]
Prof. Dr. Bilgehan GÜLCAN[2]

Bireylerin veya toplumsal grupların boş zamanlarında gönüllü olarak gerçekleştirdikleri eğlendirici ve dinlendirici aktiviteler rekreasyonun anlamını ifade etmektedir (Karaküçük, 2014). Genel bir görüş olarak gastronomi ise; kültür ve yemek arasındaki ilişkileri ele alan, bir yemek yeme sanatı olarak ifade edilmektedir (Cohen ve Avieli, 2004). Gastronomi ile rekreasyon kavramları ise, geleneksel ritüeller kapsamında kesişmektedir. Türk mutfağı özellikle geleneksel gastronomiye bağlı ritüeller bakımından zengin bir görünüm sunmaktadır. Her toplumun farklı yaşam tarzları ve kendi kültürleri etrafında şekillenen beslenme alışkanlıkları bulunmaktadır. Türk mutfağı; zengin yemek çeşitleri ve kendine özgü hazırlama yöntemleri ile ritüelleri ile geçmişten günümüze kadar süregelen önemli bir somut olmayan kültürel mirası temsil etmektedir. Diğer bir taraftan gastronomiye bağlı ritüeller, tüketiciler ve turistler nazarında ilgi çekici olmaktadır ve söz konusu ritüeller bir rekreatif uygulama olarak kimi zaman ilgili gastronomi ürününün önünü geçmektedir. Türk Dil Kurumu ritüel kavramını *"adet haline gelmiş"* olarak tanımlamaktadır (TDK, 2024). Nişanyan Sözlüğe (2024) göre ise, *" Asırlar boyunca süregelen geleneklerin tören ve merasimler bütünü haline gelmiş tezahürüdür"* biçiminde ele alınmaktadır. Ritüeller aracılığıyla, geçmişi günümüz ile günümüzü de gelecekle bağlayarak anlam kazandırılabilmektedir. Bu yönüyle ritüel insanlar arasında sağlam bir bağ kurulmasına yardımcı olmaktadır ve kişileri belirli amaçlar etrafında bir araya getirmektedir. Ritüeller duyguları yönlendirmeye, grup oluşumlarını teşvik etmeye ve yeni deneyimlere rehberlik edilmesine yardımcı olmaktadır (Kertzer, 1988). Ayrıca grup dayanışması duygusunun güçlendirilmesini sağlamaktadır. Ritüeldeki eylemler toplum içerisinde yaratılmaktadır ve insanları bir araya getirmektedir (Alver, 2010). Bu açıdan bakıldığında ritüel kavramı, kişiler arası bağları güçlendiren bir eylemler bütünü olarak değerlendirilmektedir. Rekreasyon etkinleri içerisinde ise, ana kaynağını somut olmayan kültürel mirastan (SOKÜM) alan çeşitli gastronomik etkinlikler geniş bir ilgi konusu olmaktadır ve insanların ilgisini çeken bir etkinlik haline gelmektedir. Bu çalışma ise, ağırlıklı olarak rekreasyon cephesinden yaklaşılmıştır ve somut olmayan kültürel miras içinde geleneksel gastronomi

[1] Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, mehtap.celep@hbv.edu.tr,Orcid: 0000-0001-6633-8977.
[2] Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, bilgehan.gulcan@hbv.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9884-4695

öğeleri ile bütünleşmiş zengin bir ritüele sahip olan Diş Hediği geleneği ele alınmaktadır. UNESCO'nun 2003 yılında düzenlenen 32.Genel Konferansı'nda somut olmayan kültürel mirasın tanımı ''*toplumların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak benimsedikleri uygulamalar, temsiller, ifadeler, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkili araçlar, nesneler, eserler ve kültürel alanlar* '' şeklinde yapılmıştır (UNESCO, 2003). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne (2003) göre, kültürel mirasın boyutları sıra ile: ''Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar; Gösteri sanatları, Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şölenler; Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar ve El sanatları geleneği şeklinde ele alınmaktadır. Diş hediği ise Ulusal SOKÜM Envanterinde Doğum Öncesi/ Sonrası ve Çocukluk Çağı Gelenekleri kategorisinde yer alarak; Isparta, Kahramanmaraş, Bitlis, Elâzığ, Erzincan, Muş, Mardin, Kırıkkale, Sivas, Amasya, Gümüşhane, Tokat, Gaziantep, Tekirdağ, Uşak, Konya, Diyarbakır, Eskişehir ve Zonguldak illerinde kayıtlı durumunda olduğu görülmektedir. Ulusal envanterde yer alan illerde sağlıklı bir biçimde dünyaya gelen çocuğu bekleyen süreçlerden bir tanesi de çocuğun dişlerinin çıkmaya başlamasıdır. Diş hediği veya diş buğdayı, bebeklerin sağlıklı bir şekilde gelişmeleri için önemsenen bir gelenek olduğu görülmektedir. İlgili alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde diş hediğinin; *buğday dirlimesi* (Denizli/Acıpayam), *dirgit dökme* (Isparta), *diş aşı* (Burdur/Tefenni), *diş dilgiti* (Antalya/Serik), *diş dirgiti* (Antalya/Serik) *diş tohumu* (Çanakkale), *duzlama* (Afyon), *diş göllesi* (Ankara, Afyon, Isparta), *hedik dişi* (Van/Gürpınar), *dişemiş* (Konya/Karaman), *diş edi* (Ankara), *diş günü* (Tekirdağ/Sandıklı) gibi isimler de anılmaktadır (Örnek, 1979). Diş hediği, birçok kültürde var olan bir geçiş uygulamasıdır (Alsaç, 2010). Çocuğun gelişimi açısından, diş çıkarma hem yeni bir aşama hem de çocuğun sağlıklı bir şekilde büyümeye devam ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Altaş, 2018). Çocuğun ilk diş çıkarmasıyla birlikte yapılan ritüele hedik dökme töreni denilmektedir. Bu ritüelin yapılmaması durumunda çocuğun diş çıkarmasının gecikeceğine ve zor günler geçireceğine inanılmaktadır. Diş hediği yapılırken, buğday haşlanarak üzerine çeşitli baharatlar eklenmektedir (Gazelci, 2021). Hedik ismi verilen buğday haşlaması üzerine ceviz, tuz veya şeker dövülerek serpilebilmektedir (Çetinkaya ve Karataş, 2021). Yapılan eğlenceye çocuğun akrabaları ve komşu kadınlar da katılmaktadır. Pişirilen hedik gelen misafirlere ve komşulara dağıtılmaktadır. Daha sonra bir tepsi içerisine kalem, makas, ayna, tarak, kitap gibi nesneler konulmaktadır. Çocuk tepsinin ortasına oturtulmaktadır ve hangisine uzanırsa ileride çocuğun o mesleği seçeceğine inanılmaktadır. Örneğin; kalem alırsa memur, makas alırsa terzi, tarak veya ayna alırsa berber olacağına inanılmaktadır. Ancak günümüzde bu ritüelin unutulmaya başladığı görülmektedir. Bu araştırmanın amacına bağlı olarak; Ulusal Soküm Envanterinde yer alan Diş Hediği geleneğinin temel kökenine vurgu yaparak, rekreatif bir ürün şeklinde sunulmasını destekleyecek hususları ele almaktır. Ayrıca geleneksel gastronomi ile bütünleşmiş rekreasyon etkinliklerinin turizm amaçlı sunumunun cazip bir rekreasyon ürünü olabileceğine ilişkin bir fikir vermektedir. Etnoğrafik bir yöntemle ele alınmış olan konu kapsamında Ulusal Soküm Envanteri üzerinde bir tarama yapılmıştır ve tarama sonucunda etkili bir rekreatif ürün olabilecek diş hediği geleneği ör-

neği üzerinden çıkarımlar yapılmıştır. Elde edilen sonuca göre, diş hediği geleneğinin özellikle otel animasyonları hem de ziyaretçiler için cazip bir rekreasyon ürününe dönüştürebileceği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rekreasyon, Gastronomi, Ritüel, SOKÜM, Diş Hediği

REGİONLARDA EKOTURİZM SEKTORUNUN INKIŞAFI VƏ MƏHDUDIYYƏTLƏRIN ARADAN QAIDIRIMASI (EKOTURİZM SEKTÖRÜNÜN BÖLGELERDE GELİŞTİRİLMESİ VE SINIRLAMALARIN KALDIRILMASI)

Taleh HÜSEYNOV[1]

Ekoloji turizm - son dövrlərdə dünya turizm sənayesinin ən yüksək sürətlə inkişaf edən sahələrindəndir. Ekoloji turizm, istirahət və təbiətdən zövq almaq məqsədi ilə istifadənin yeni şəkli olmaqla yanaşı, yəni bioloji müxtəlifliyin qorunmasını təbliğ etməklə yanaşı rekreasiya ehtiyatlarından düşünülmüş üsulda istifadə etməyi, həmçinin turizm fəaliyyətinin dayanıqlılığını təmin etməyə görə "qeyri-aşındırıcı" təbiətdən istifadə edilməsi rejiminin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Ekoloji turizm dedikdə isə ilk başa düşülən təbiət turizminin bir forması olaraq ətraf mühitə qayğı ilə əlaqəli turizm növü anlaşılır.[3] Ekoturizmin bir neçə qaydası vardır. Ekoturizm o deməkdir ki, - məqsədyönlü formada təbii ərazilərə ətraf mühitin, yerli təbiət ilə lap da dərindən maraqlanmaq və bütün bunların lap da dərindən öyrənilməyi, başa düşülməsi üçün edilən səyahətdir. Yəni bu cür səfərlər zamanı ekosistemin bütövlüyü qorunması şərtdir. Bununla yanaşı həmçinin ekosistemin mühafizə yerli əhaliyə sərf edəcək formada həyata keçirilməsi vacibdir. Azərbaycanda da bu turizm növünün çox böyük potensialı mövcuddur. Əsrarəngiz təbiətə, zəngin tarixi abidələrə, adət-ənənələrə, mədəniyyətə və mətbəxə malik kəndlərimiz var. Hacıkənd və Lahıc qəsəbələri, Kiş, İlisu, Xınalıq ölkəmizdə kənd yaşıl turizminin daha da inkişaf etdirilməsi üçün böyük imkanlara malik yaşayış məntəqələridir. Demək olar ki, ölkəmizin bütün kəndlərində bu turizm növünü inkişaf etdirmək olar. Hazırda Quba, Qusar, Şəki, Qax, Zaqatala, Xaçmaz, Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Göygöl və digər rayonlarımızın kəndlərində kənd yaşıl turizmi müəyyən dərəcədə fəaliyyət göstərir.

Lakin, ekoturizm sahəsində inkşaf hər zaman mümkün çətinliklərlə birlikdə gəlir. Belə ki ekoturiz sahəsinin inkişafını məhdudlaşdıran bir sıra problem var. Bunlar arasında əsasən infrastruktur imkanlarının zəyif olması, Ekoturizm məntəqələrinin ərazilərdə yaşayan yerli əhali ilə turizm fəaliyyətləri arasında uyğunsuzluq vəziyyəti , Ekoturizmin inkişafında, təşviqatçılar, yerli icma və digər tərəfdaşlar arasında əməkdaşlığın zəyif olması və.s kimi problemlərin olması bu sahənin inkşafınını ləngidir. Buna görə də ekoturizm sahəsinin daha da səmərəli inkişaf üçün tədbirlər görmək lazımdır. Ekoturizm sahəsinin inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlər görülə bilər İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi:

[1] Azərbaycan Texnologiya Universiteti, huseynvtaleh@gmail.com, ORCID № 00090004-2783-3069

Ekoturizm məkanlarına gediş yolunun asanlaşdırılması, kommunikasiya şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi və mövcud olanları yeniləmək . Bu, turistlərin daha rahat və sürətli şəkildə məkanlara gəlməsinə imkan verəcək və turizmə marağın artmasına səbəb olacaq.Yerli əhalinin mədəni təcrübəsinin artırılması: Turizm sektorunda təhsil və mədəni təcrübə proqramları təşkil edərək, yerli əhalidə turistlərə xidmət etmə və turizmə dəstək vermək istəyi yaratmaq. Bu, turizm fəaliyyətlərinin inkişafına və təbii məkanların qorunmasına kömək edəcək. Təşviqat və tanıtım fəaliyyətləri: Ekoturizm məkanlarının tanıdılması və reklamın həyata keçirilməsi turistlərin bu məkanlara maraq göstərməsinə və onları ziyarət etməsinə səbəb olacaq. Monitorinq və qiymətləndirmə: Ekoturizm məkanlarının və təbiət sahələrinin davamlı monitorinqi və qiymətləndirilməsi, onların sürətli şəkildə dəyişən eko-sosial mühitini nəzərdən keçirilməsi problemlərin və təhlükələrin qarşısının alınmasına kömək edəcək. Bu addımların həyata keçirilməsi, Azərbaycan regionlarında ekoturizmin mövcud problemlərinin aradan qaldırılmasına və sektorun daha inkişaf etməsinə kömək edəcəkdir. Bu addımlar öz növbəsində təbiətin qorunması və yerli iqtisadiyyatın inkişafı üçün müsbət nəticələr əldə ediləcək.

ASUDƏ VAXT, İSTİRAHƏT VƏ KARYERA (BOŞ ZAMAN, REKREASYON VE KARİYER)

Zaur RƏSULOV[1]

Müasir dünya bizdən çox şey tələb edir: məhsuldar olmaq, nəticələr əldə etmək və daim inkişaf etmək. Bununla belə, uğura aparan karyera yolunda asudə vaxt, istirahət və iş arasında düzgün nisbətin saxlanılmasının vacibliyini unudur, karyerada uğurun açarı ola biləcəyini yaddan çıxardırıq. Biz bu nisbəti qoruduqda daha güclü ola və böyük zirvələrə çata bilərik. Belə ki, özümüzə istirahət və dincəlmək üçün vaxt ayırdığımız zaman enerjili oluruq, qüvvələrimizi bərpa edirik və gələcək məqsədlər üçün ilhamlanırıq. İstənilən HR meneceri təsdiq edər ki, istirahətin keyfiyyəti və kəmiyyəti işçilərin səmərəliliyinə birbaşa təsir edir. Kadrların monitorinqi sistemi göstərir ki, daim iş vaxtından artıq işləyən, tez-tez ofisdə gecikən və həftə sonları tapşırıqları yerinə yetirən işçilərin həddindən artıq yüklənməsi qaçılmazdır. Həddindən artıq işləmək faktiki olaraq məhsuldarlığı azaldır, daha tez-tez səhvlər etməyə səbəb olur və optimal olmayan seçimlərə, strategiyalara gətirib çıxarır. İnsan resursları məhduddur və bərpaya ehtiyacı var. İşlə dolu beynin sadəcə gücü yoxdur, ona görə də ona istirahət verilməlidir. İşdən və fəaliyyətdən uzaq asudə vaxt bizə istirahət etməyə, anın həzzini çıxartmağa və özümüzə qulluq etməyə imkan verir. İstirahət fiziki və emosional harmoniyanı bərpa etməyə kömək edir, bu da öz növbəsində məhsuldarlığı artırır. İstirahət zamanı beyin daha aktiv işləməyə başlayır, yaradıcı ideyalar, yeni düşüncələrlə dolmağa başlayır. Yazıçı ən yaxşı kitabını, şair ən yaxşı misrasını yazır, maliyyəçi hesabat formalarını daha tez və asan hazırlayır, müəllim tədrisi daha həvəslə və motivasiya ilə həyata keçirir və s. Bir sözlə, düşünməyin necə asanlaşdığını, kreativliyin işə düşdüyünü və ən əsası işin keyfiyyətinin yaxşılaşdığını dərhal müşahidə etmək mümkündür. Biz istirahətə işimizi dayandırdığımız və özümüzə fasiləyə icazə verdiyimiz vaxt kimi baxırıq. Buna görə də işimizi yarımçıq qoymaq istəmədiyimiz üçün tez-tez istirahət etmirik. Eyni zamanda, biz nədənsə yerimizdə sayır və irəli getmirik, baxmayaraq ki, səmərəli iş sayəsində artıq daha yüksək vəzifələrdə ola bilərdik. Çünki daimi işləmək təkcə bədənə fiziki cəhətdən deyil, həm də zehni qabiliyyətlərimizə təsir edir. Beləliklə, gündə iyirmi dörd saat işləyən adam çətin ki, daha həvəsli və yeni fikirlərlə fəvvarə vurmuş olsun. Bəs asudə vaxtı necə səmərəli keçirmək, necə istirahət etmək və enerji ilə dolu yeni nailiyyətlərə hazır qayıtmaq üçün bu resursdan necə ağıllı şəkildə istifadə etmək olar?

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan, zaur.rasulov@mdu.edu.az, ORCID No 0000-0003-0186-9819

Fiziki sağlamlığı yaxşılaşdırmaq. Gündəlik işlərin təlaşında çox vaxt bədənin fiziki sağlamlığı, tərbiyəsi unudulur. Bədənin bizə özünü xatırlatmasını gözləməməliyik. Asudə vaxt fiziki sağlamlığa diqqət yetirmək üçün əla fürsətdir: pəhriz saxlamaq, kifayət qədər yuxu almaq, uzun müddət təxirə salınmış həkim yoxlanışından keçmək, gimnastika ilə məşğul olmaq və s.

Stresi aradan qaldırılmaq. Gərginlik yaradan yorğunluq yığıldıqca artıq davranışlar da əsəbi və onlara cavab vermək üçün tənzimləyə biləcəyimiz bədən siqnalları getdikcə daha zəif olur. Davamlı düşüncə proseslərindən kənarlaşmağa kömək edən təcrübələri sınamaqda fayda var. Bədənə diqqəti və qayğını inkişaf etdirən təcrübələr stres reaksiyasını dayandırmağın ən təsirli yoludur.

Sevdiyimiz insanlarla yenidən əlaqə qurmaq. İnsanlar arasında əlaqələr real və faydalıdır. Tənhalıq vaxtından əvvəl ölüm riskini 20-30% artırır. Kədərli, yorğun və ya qəzəblilik insan dəstəyinə ehtiyacın olduğunu göstərən əlamətlərdir. Onsuz istirahət etmək və bərpa etmək çətin olacaqdır. Bizi diqqətlə dinləyən və güvən hissi yarada bilən yaxın insanlara ehtiyac vardır: ailə ilə vaxt keçirtmək, valideynləri ziyarət etmək, dostlarla görüşmək. Digər insanlarla olan bu qeyri-rəsmi təmaslar təkcə bizim rifahımıza faydalı təsir göstərmir, həm də emosional intellekt və ünsiyyət bacarıqlarımızı təkmilləşdirməyə kömək edir.

Səyahət etmək. Səyahət təkcə istirahət etmək və gündəlik işlərdən ara vermək üçün əla fürsət deyil, həm də şəxsi inkişaf və özünü təkmilləşdirmək üçün çox təsirli vasitədir.

Motivasiya axtarışına çıxmaq. Bir çox yaradıcı insanlar həyatlarında ən azı bir dəfə ideyaların gəlmədiyi və işin həddindən artıq zəhmətlə davam etdiyi zaman yaradıcı böhranla üzləşirlər. Böhranı aradan qaldırmağın, yeni motivasiya əldə etməyin ən yaxşı yollarından biri açıq havaya çıxmaqdır. Məşhur rəssamlar, şairlər, bəstəkarlar motivasiya axtarışında şəhərləri tərk edərək rayon və kənd yerlərində otellərə gedirlər.

Məqsədləri müəyyənləşdirmək. İstirahət bir növ yenidən başlamaq deməkdir. Əvvəlki məqsədlərə nail olmaq səviyyəsini qiymətləndirmək və yenilərini təyin etmək mümkündür. Yeni bir məqsəd seçilməli və ona nail olmaq üçün hansı yeni vərdişlərdən istifadə edilə biləcəyi düşünülməlidir.

Beləliklə, karyerada yüksəkliklərə çatmaq üçün şəxs məhsuldar işə ehtiyacı bir müddət unutmalı, özünə icazələr verməyi öyrənməlidir. Sadəcə istirahət etməyə çalışmaq, istirahəti şəxsi vaxt kimi deyil, işin bir hissəsi hesab etmək lazımdır. İstirahət işin yalnız həcmini və sürətini artırmaq deyil, keyfiyyətini artırmaq məqsədi daşımalıdır. İstirahət həyatımızın iş ilə eyni dərəcədə vacib hissəsinə çevrilməlidir. İstirahət həm sağlamlıq, həm də maddi rifah üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməlidir. İş və istirahət bir-birini ahəngdar şəkildə tamamlamalı, lazımi tarazlığı yaratmalıdır. Hər kəs iş və istirahəti düzgün birləşdirməli, iş həftəsinin ortasında və ya həftə sonlarında yaranan istirahət vaxtlarından maksimum

yararlanmalıdır. İş və istirahətin ahəngdarlığı karyerada uğura aparan ən yaxşı yoldur.

КЫРГЫЗСТАНДА БЛЭЖЕР ТУРИЗМДИН ПОТЕНЦИАЛЫ THE POTENTIAL OF BLEISURE TOURISM IN KYRGYZSTAN (KIRGIZİSTAN'DA BLEISURE TURİZMİNİN POTANSİYELİ)

Асанова Кымбат[1]
Кожобиева Нуриза[2]

Бул иште учурда популярдуу болгон “блэжер” (bleisure) туризмдин тарыхый өнүгүшү, өзгөчөлүктөрү, блэжер туристтердин салттуу туристтерден айырмасы, алардын адаттары менен талаптары каралып чыгып, Кыргызстандагы орду менен дараметин аныктоого аракет жасалган. Блэжер термини дүйнөдөгү эң белгилүү даанышмандык компаниялардын бири болгон "The Future Laboratory" тарабынан эң биринчи жолу колдонулган. Бизнес, эс алуу жана саякат түшүнүктөрүнүн чек аралары жоюлуп, тескерисинче өз ара чырмалышкан символиканы чагылдырган блэжер туризми учурда дүйнөлүк эмгек базарынын маңызын толугу менен өзгөрттү (Tsaur & Tsai, 2023).
Туризм түрлөрүнүн катарын толуктаган блэжер туризмдин өнүгүүсүнүн катализатору Covid-19 болуп (Walia, 2023) , ал бизнес, салттуу жана рекреция туризмдеринин гибриди катары таанылат. “Блэжер саякатчылар" термини көбүнчө иш сапарларынын тажаткан тартиптеринен качуу үчүн иш менен көңүл ачууну айкалыштырган адистерди сүрөттөө үчүн колдонулат Блэжер тенденциясы өсүүдө болгону менен саякаттын бул гибрид түрү боюнча изилдөөлөр жетишсиз (Lichy &McLeay, 2018). “Дүйнө жүзү боюнча ар бир үчүнчү саякатчы иш сапарларынын жок дегенде бирине эс алуу компонентин кошот”, дейт Global Business Travel Association өкүлү Jeanne Liu (BBC.com).
Төмөндөгү Сүрөт 1 де Allied Market Research тарабынан жасалган дүйнөлүк блэжер туризмдин рыногунун 2032-жылга чейинки божомолу берилген. Allied Market Research компаниясына ылайык 2022-жылы дүйнөлүк блэжер базары 315,3 миллиард долларды түздү жана 2032-жылга карата ал эки эсеге көбөйүп, дүйнө жүзү боюнча 731,4 миллиард долларга жетет деп күтүлөт. Жылдык орточо өсүш (CAGR) 8,9% түздү.

[1] Kyrgyz Turkish Manas University, kymbat.asanova@manas.edu.kg, ORCID ID 0000-0002-8076-8743
[2] Kyrgyz Turkish Manas University, kozhobieva01@gmail.com

Сүрөт 1. Дүйнөлүк блэжер туризминин базары
Булак: Libby Zay (2023)

Көптөгөн иш берүүчүлөр блэжер туризмди колдогону белгилүү, себеби, саякаттын жыргалчылыгы жумуштан канааттануу деңгээлин жогорулатып, кызматкерлердин натыйжалуулугун, ошону менен бирге лоялдуулугун жогорулатат. Көптөгөн уюмдар Covid-19 жайылышын басаңдатуу үчүн алыстан иштөө саясатын кабыл алышкан жана бизнес конференциялар виртуалдык чөйрөдө белгилүү бир ийгиликке жетишишкен. Covid-19 пандемиясынын саякат чектөөлөрүнө жана дистанттык жумуш орундарынын көбөйүшүнө жооп катары блэжер туризминин өсүшү байкалды. Учурда профессионалдык жашоосун эс алуу менен бириктирүүнү тандаган санарип көчмөндөр менен MICE туризмге катышып, барган жеринде калуу мөөнөтүн узарткан адамдар блэжер турист катары деп кабыл алынат.

"Бизнес" жана "эс алуу" деген сөздөрдүн айкалышынан келип чыккан "блэжер" түшүнгүгү иш сапарлары менен эс алуу саякаттарынын атайылап айкалыштырылганын сүрөттөйт (Tala et al., 2011). Бирок блэжер туризмдин мааниси убактылуу өргүү алуу, же дистанттык иштөө деген түшүнүктөн тереңирээк мааниде каралып, иш сапарлары анын өнүгүүсүнүн негизинде болуп, учурда дагы деле биринчи орунда иш, андан кийин гана эс алуу туураарын баса белгилеп кетүү зарыл.

Бул изилдөөдө блэжер туристтердин талаптарына жооп бере турган керектүү санариптик инфраструктуранын абалы туралуу маалымат туризм жаатында билим берген окутуучулардан, адистерден, туризм ишканаларынын жетекчилери менен ээлеринен сандык жана сапаттык методу арыкылуу топтолду. Эс алуу жана бизнес туризм чөйрөсүндө ишмердүүлүгүн жүргүзгөн ишканалардын саны менен түрү боюнча маалымат илимий жана интернет булактардан, анын ичинен 2GIS платформасынан алынып, блэжер туризмдин Кыргызстандагы абалын аныктоого аракет жасалды.

Украина менен Орус Федерациясынын ортосунда чыккан согуштан улам 2022-жылы 446 574 Орусия жарандары Кыргызстанга киргени маалым. Анын ичинен 17 миң Орусия жараны Кыргызстанга иш сапары менен келсе, 42 миң автотранспортту тейлөөчү персонал катары кирген. Ал эми 69 миң орусия жараны туристтик максатта келгенин билдирип, 313 469 кишинин олуттуу пайызы жеке себеп менен чек араны кесип өткөнүн билдиришкен. (Кактус медиа, 2023) Физикалык түрдө Кыргыз республикасында жашап, бирок дистанттык түрдө башка өлкөлөргө иштегенден тапкан акча каражаттары менен Кыргызстандын жашоо минимуму арасындагы позитивдүү айырмачылыгы, өлкөнүн блэжер туризм үчүн оптималдуу болгондугун жарыялоодо.

Ушундан улам өлкөдө блэжер туристтер базардын жаңы сегменти катары каралбашы, же салттуу туристтер катары кабыл алынуусу мамлекетибиз үчүн жаралган мүмкүнчүлүктөрдөн пайдаланбашына алып келет. Мүмкүнчүлүктү жакшы уюштуруу менен аны күчтүү жакка кошуу учурдун маанилүү маселеси болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: MICE туризм, блэжер (bleisure) туризм, рекреация туризм, Covid-19, салттуу туризм.

ТУРИЗМ МАРКЕТИНГИНДЕ САНАРИП ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ОРТО АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН МИСАЛЫНДА (TURİZM PAZARLAMASINDA DİJİTAL TEKNOLOJİLER: ORTA ASYA ÜLKELERİ ÖRNEĞİ)

Assos.Prof. Naryngul MARGAZIEVA [1]
Aydana BAKITBEKOVA[2]

Интернет маркетинг пейзажын өзгөртүп, глобалдык жеткиликтүүлүктү жана керектөөчүлөр менен байланышуу ыкмаларын кеңейтти. Учурда аралыкка карабастан, дүйнөнүн каалаган бурчунда максатталган аудиторияга жете алуу мүмкүн. Интернет ишканаларга керектөөчүлөрдүн көңүлүн натыйжалуу тартууга жана сактап калууга мүмкүндүк берген контентти түзүү жана жайылтуу үчүн күчтүү курал болуп калды. Алар максаттуу жарнамалык кампанияларды жүргүзүп, жекелештирилген сунуштарды ыңгайлаштыра алышат жана керектөөчүлөрдүн жүрүм-турумун изилдөө үчүн аналитикалык куралдарды колдоно алышат.
Санарип технологиялар туризмдин туруктуу өнүгүшүнө да салым кошот. Алар ресурстардын натыйжалуулугун жогорулатууга жана экологиялык жоопту туризмди өнүктүрүүгө жардам берет.
Туризм маркетингинде колдонулган санарип технологиялардын негизги категориялары төмөндө берилген:

- Мобилдик тиркемелер жана веб-сайттар
- Виртуалдык чындык (VR)
- Кеңейтилген чындык (AR)
- Чоң маалыматтар (Big Data)
- Жасалма интеллект (AI)
- Маалыматтык коопсуздук (Cyber security)

Мобилдик интернет эң интерактивдүү интернет байланыштарынын бири. Ал интерактивдүү гана болбостон, колдонуучулардын өз ара аракеттенүүсүнүн көптөгөн ыкмаларын камсыз кылат (Бугаев, 2012). Мобилдик тиркемелер керектөөчүлөр үчүн ыңгайлуу жана оңой. Алар жекелештирилген сунуштарды берүү жана бренддин лоялдуулугун жогорулатуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

[1] Кыргыз-Түрк “Манас” университети, naryngul.margazieva@manas.edu.kg, ORCID No 0000-0002-0859-7863
[2] Кыргыз-Түрк “Манас” университети, aidanabakytbek0@gmail.com ORCID No 0009-0000-1187-7172

Чоң маалыматтар жана аналитика инновацияларды өнүктүрүүгө жана туристтик кызматтарды жакшыртууга, процесстерди оптималдаштырууга жардам берет. Мисалы, кардар маалыматтарынын негизинде жаңы саякат өнүмдөрүн иштеп чыгып, брондоо жана логистикалык процесстерди оптималдаштыруу мүмкүн (Samara ж.б., 2020). Виртуалдык чындыкты (VR) туризмде, негизинен, виртуалдык турларды түзүүдө колдонулат. Саякатчылар VR-технологиясын колдонуп, үйүндө отуруп таптакыр жаңы жерлерге жана чөйрөлөргө чөмүлө алышат. Кеңейтилген чындык (AR) туризм тармагында да маанилүү ролду ойнойт. AR-технология реалдуу дүйнөгө виртуалдык элементтерди жана маалыматтарды кошууга мүмкүндүк берет, аны күчтөндүрөт жана кабылдоонун жаңы жолдорун сунуштайт. Мисалы, саякатчылар AR функциясы бар мобилдик тиркемелерди колдонуп, алар көргөн объектилер жөнүндө көбүрөөк маалымат алышат. Мындай окуялар салттуу оюн - зоокторду толуктап же алмаштыра алат жана жаңы, кызыктуу тажрыйбаларды издеген туристтерди тарта алат (Dwivedi ж.б., 2022).

Туризм тармагындагы жасалма интеллект системалары өз алдынча системалар же тиркемелерге орнотулган болушу мүмкүн. Бул системаларга сунуштоо системалары, жекелештирген системалар, баарлашуу (чат-боттор жана үн жардамчылары), автономдуу агенттер, тил котормо колдонмолору жана акылдуу туризм багыттары сыяктуу системалар камтылат (Bulchand-Gidumal, 2020). Ал эми туризм тармагындагы киберкоопсуздук - бул орчундуу маселе. Санарип технологияларды колдонуунун көбөйүшү менен маалымат коопсуздугуна жана купуялуулугуна жаңы коркунучтар пайда болот. Туристтердин жеке маалыматтары хакердик чабуулдар, зыяндуу программалык камсыздоо сыяктуу түрдүү коркунучтарга дуушар болушу мүмкүн. Маалымат коопсуздугунун жетишсиздиги туризм ишканалары жана кардарлар үчүн терс кесепеттерди алып келиши мүмкүн.

Изилдөөнүн максаты: Орто Азия өлкөлөрүнүн мисалында туризм маркетингиндеги санарип технологиялардын колдонуусун изилдөө.

Изилдөөнүн ыкмасы: Изилдөөнүн алкагында Орто Азиянын туризм маркетингиндеги жаңы технологиялардын талдоосу жүргүзүлүп, аймактагы туризм ишканаларынын жана уюмдардын маркетинг стратегияларында виртуалдык жана кеңейтилген реалдуулук (VR-AR), Big Data, жасалма интеллект (AI) жана кибер коопсуздук жаатында технологияларды колдонуу боюнча контент анализи жүргүзүлдү. Түркмөнстанда туризм тармагындагы актуалдуу маалыматтарды табуу кыйынчылык туудургандыктан изилдөөгө камтылган жок.

Азыркы учурда Орто Азия мамлекеттеринде AI технологиясын, туризм секторунда колдонуунун мисалдары кездешпейт же ачык булактарда маалымат жок. Big Data технологиясын өнүктүрүү максатында, Орто Азия өлкөлөрүндө бир канча иш-чаралар каралып, проекттер жүргүзүлүп жатат. VR жана AR технологиялары Өзбекстандын туризм индустриясында толугу менен колдонулуп, VR турлары - ар бир регион, шаар, шаарча, музейлер жана башка туристтик дестинацияларга онлайн тур өткөрүү

мүмкүнчүлүгү бар. Ал эми Таджикистанда изилдөө жүргүзүлгөн учурда аталган технологияларды колдонбогондугу аныкталган.

Сүрөт 1. VR жана AR технологияларынын Орто Азия өлкөлөрүндө колдонулушу.

Кибер коопсуздук рейтингинде Казахстан Орто Азия өлкөлөрү арасында алдыңкы орунду ээлесе, Өзбекстан экинчи, Кыргызстан үчүнчү жана Таджикистан төртүнчү орунда турат.

Изилдөөнүн натыйжасында, Орто Азия өлкөлөрү туризм маркетингинде санарип технологияларды колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ жана кээбир технологияларды ийгиликтүү колдонуп жатканы аныкталды. Бирок региондо технологияларды колдонуу деңгээли бирдей эмес жана айрым өлкөлөр өздөрүнүн технологиялык инфраструктурасын андан ары колдоого жана өнүктүрүүгө муктаж.

Орто Азиянын туризм маркетингинде жаңы технологияларды колдонууну жакшыртуу инфраструктураны, билим берүүнү, маалымат коопсуздугун өнүктүрүүнү, кызматташууну жана инновацияларды колдоону камтыган комплекстүү мамилени талап кылат. Бул регионго Орто Азиянын туризм индустриясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана жагымдуулугун жакшыртуу үчүн жаңы технологиялардын потенциалын пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: Санарип технология, туризм, Орто Азия, VR, AR.

MACƏRA TURIZMI VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA INKIŞAF PERSPEKTIVLƏRI (AZERBAYCAN'DA MACERA TURİZMİ VE GELİŞİM PERSPEKTİFLERİ)

Elmira XƏLILOVA[1]

Macəra turizmi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra geniş populyarlıq qazandı. Bu gün macəra turizmi hələ də dinamik şəkildə inkişaf edən kifayət qədər kiçik bazar yeridir. Bəzi ölkələr (Yeni Zelandiya, Hindistan) macəra turları təklifi sayəsində gələn turist axınının 40%-ə qədərini öz vətəndaşları hesabına təmin edirlər. Latın Amerikası (Meksika, Braziliya) və Afrika (Keniya, Namibiya) ölkələri bu istiqaməti fəal şəkildə inkişaf etdirirlər. Ümumdünya Turizm Təşkilatının ekspertlərinin fikrincə, macəra turizmi son illərdə ən populyar turizm istiqamətlərindən biridir. Dünyada macəra turizmi bazarını öyrənən, ən məşhur beynəlxalq təşkilat olan Macəra Ticarət Səyahətləri Assosiasiyası macəra turizmini "fiziki aktivliyi, təbiətlə əlaqəni, mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəni" özündə ehtiva edən səyahət kimi müəyyən edir (Bucklay, 2006). Macəra turlarının iştirakçıları risk almağa hazır olan insanlardır. Macəra turizmi bazarının operatorları qeyd edirlər ki, səyahətçilər arasında ən çox maraq son zamanlar texnogen fəlakətlər və ya siyasi hadisələr səbəbindən turist axınının çatışmazlığından əziyyət çəkən ölkələrdir (Yaponiya, Haiti, Ruanda və s.). Belə ölkələrdə macəra turizminin inkişafı ətraf mühitin bərpasına və siyasi vəziyyətin normallaşmasına xidmət edərək, onları digər turizm növləri üçün daha cəlbedici edib. Bu turizm növündə turların qiyməti yüksək olur. Turistlər maraqlı sərgüzəştlər və unikal təcrübələr üçün yüksək qiymətlər ödəməyə hazırdırlar. Bu turizm növündə səyahət edənlərin orta hesabla xərcləri təxminən 3 min ABŞ dolları təşkil edir. Turizmdən birbaşa gəlir turistlər tərəfindən vergilər, əmək haqqı ödənildikdən və idxal məhsullarını aldıqdan sonra ölkədə qalan turist xərclərinin məbləğidir. Bu xərclərə "sızma" deyilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) qeyd edir ki, kütləvi turizmdə turist xərclərinin təxminən 80%-i yerli biznes və ya sahibkarlardan deyil, hava yolları, mehmanxanalar və digər beynəlxalq şirkətlərdən (çox vaxt baş qərargahı turistlərin olduğu ölkələrdə yerləşir) gəlir. Bundan başqa macəra turizmi şirkətləri ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələrə sadiqdirlər. Onlar başa düşürlər ki, toxunulmamış təbii yerlər olmadan onların turizm istiqamətləri rəqabət qabiliyyətini itirəcək və turistlər başqa istiqamətləri seçəcəklər (Rockenes, Valkonen, 2018). Azərbaycanın rəngarəng landşaftının ayrılmaz hissəsi olan dağlıq və qayalıq ərazilər alpinizm və onun tərkib hissələri olan qayayadırmanma, buzadırmanma,

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, elmira_34@hotmail.com,ORCİD: 0009-0003-8828-8482

dağ texnikası, həmçinin dağ və piyada turizminin inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradır.
Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Qarabağı çox böyük turizm potensialına malikdir. Strateji yanaşma müxtəlif attraksionların kilidini aça və mədəni davamlılığı nümayiş etdirə bilər. Artıq macəra həvəskarları üçün Qarabağ çoxlu açıq hava fəaliyyəti təklif edir. Dağlar, dərələr və çaylar da daxil olmaqla sərt mənzərələr, soyuq aylarda yürüyüş, trekking, qayayadırmanma və hətta qış idman növləri kimi fəaliyyətlər üçün ideal şərait yaradır. Macəra turizmi üçün infrastrukturun inkişafı, o cümlədən yaxşı işarələnmiş yollar və fəaliyyət mərkəzləri həyəcan axtaran turistlərin artan bazarına daxil ola bilər. 2005-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Hava və Ekstremal İdman Növləri Federasiyasının (FAIREX) fəaliyyətində aktiv turizmin bu və bir çox digər növləri öz əksini tapıb. Hazırda bu təşkilat 59 klubu birləşdirir. Bundan başqa, əllidən çox idmançı və qayayadırmanma həvəskarlarını birləşdirən Bakı Dağ İdmanı Klubu da aktiv istirahət və sağlam həyat tərzi keçirmək istəyənləri cəlb edir. Klubun əsas məqsədi alpinizmin və qayayadırmanmanın inkişaf etdirilməsidir. Bundan başqa Xəzər dənizi də macəra turizmi üçün əlverişli şəraitə malikdir. Burda turistlər günəş vannası qəbul edib çimməklə yanaşı həm də vindsörfinqlə də məşğul ola bilir. Hələ qədim zamanlardan Azərbaycan və Bakı ətrafındakı Xəzər dənizi İpək Yolunun bir hissəsi olduğu üçün Xəzərin sakit təbiətli sularında "itirilmiş xəzinələr" şayiələri hələ də qalmaqdadır, üstəlik dənizin dibi gəmi qalıntılarını da özündə gizli saxlayır. Məhz bu maraqlı xüsusiyyətlərinə görə ucsuz-bucaqsız Xəzər dənizi həm təcrübəli dalğıclar, həm də yeni başlayanlar üçün özünəməxsus seçimdir. Həmçinin Azərbaycanın digər unikal dayvinq yerləri, məsələn, ölkənin qərbində olan kristal kimi tərtəmiz Göygöl və Maralgöl dağ gölləri, batmış kəndləri görə biləcəyiniz Mingəçevir su anbarı, Qəbələdə Nohur gölü və digər dayvinq yerləri sualtı gözəlliklərin fərqinə varmağa imkan yaradır (Abdullayeva, 2023). Beləliklə, macəra turizmi müasir cəmiyyətin səy göstərdiyi turizm dəyərlərini - mədəni dəyərlərə və təbii mühitə hörmət edən və ən həssas insanları qoruyan turizmi formalaşdırır və təbliğ edir.

AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASİYALARDAN İSTİFADƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (TARIM ALANINDA YENİLİKLERİN KULLANILMASININ ÖZELLİKLERİ)

Məlahət RƏHİMOVA[1]

Kənd təsərrüfatının innovativ əsaslarla inkişafı ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas şərtlərindən biridir. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşöul olan təsərrüfat subyektlərinin texniki və texnoloji səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsindən müəyyən dərəcədə geri qalır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı istehsalının müxtəlif sahələrində, eləcə də idarəetmə sistemlərinə qədər yeniliklərin tətbiqinə ehtiyac var. Kənd təsərrüfatında innovativ fəaliyyət yeni tədqiqatların nəticələrinin istehsalata tətbiqinə əsaslanan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sferasının yaradılması və ya təkmilləşdirilməsini, texnologiyaların, idarəetmə sistemlərinin inkişafı üçün ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Aqrar sferada yeniliklərin təsnifatı və istehsalata tətbiqi kənd təsərrüfatının xüsusiyyətləri ilə yanaşı innovasiya prosesinin məzmunu, şərtləri və müddəti ilə əlaqəlidir. Bu amili nəzərə alsaq innovasiya prosesini yeni proseslərin, məhsulların, təşkilati strukturların və idarəetmə metodlarının axtarışı, inkişafı və təkmilləşdirilməsi kimi xarakterizə etmək olar. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində innovasiya tətbiqi məhsuldarlığı və mənfəəti artırdığından, istehsal olunan məhsullarla yeni bazarlara daxil olma və mövcud bazarların böyüdülməsi təmin edildiyindən o həm də əhəmiyyətli rəqabət vasitəsi kimi çıxış edir. Rəqabət gücü və mənfəəti yüksək müəssisələrin istehsal fəaliyyəti təbii olaraq inkişaf edər və qlobal miqyasda rəqabət üstünlüyü qazanmağa şərait yaradır. Bu səbəbdən, istehsal müəssiələri üçün innovasiya məşğulluğun yüksəldilməsi, dayanıqlı inkişaf, ictimai rifahı və həyat keyfiyyətinin təmin edilməsi baxımından ən əhəmiyyətli amillərdəndir. Xüsusilə qlobal rəqabət mühitində innovasiya bütün iqtisadi proseslərə müsbət təsir etdiyindən müəssisələri ciddi üstünlüklərlə təmin edir. Araşdırmalardan məlum olur ki, innovasiya müəssisələrin dəyişiklikdən istifadə etməyə və istehsal prosesi üçün yeni imkanlar açmasına imkan verən xüsusi bir vasitədir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı müəssiələri üçün yenilikçi bir strategiya funksional strategiyalardan, strateji hədəflərdən, innovasiya idarəçiliyinin hədəflərindən, innovasiya fəaliyyətlərinin effektivliyinin hədəf göstəricilərindən, eləcə də idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məqsədləri və meyarlarına nail olmaq yollarından ibarətdir. Aqrar sferada innovasiyalar vasitəsilə yalnız istehsala istiqamətlənmiş fəaliyyətin artırılması deyil, təbii

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, rehimova77@list.ru, ORCID ID : 0009-0005-8225-127X

ehtiyatların səmərəli istifadəsini təmin etmək mümkündür. İqtisadi və ekoloji şərtlərdən asılı olaraq, innovasiyalar vasitəsilə istehsal olunan məhsulların emalı, qablaşdırılması, saxlanması, çatdırılması, paylanması və bu kimi digər tədbirlərdə yüksək səmərə əldə etmək mümkün olur. Nəticədə, kənd təsərrüfatında texnologiyaların istifadəsi iqtisadi proseslərlə birlikdə istehsal prosesini təmin edərək dayanıqlı inkişafı təmin etmək iqtidarına malik olur.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında innovativ inkişafı təmin etmək üçün müxtəlif idarəetmə metodlarını və onların rasional birləşmələrini tətbiq etmək lazımdır. İnnovativ inkişafın səmərəliliyi isə əsas etibarilə idarəetmə fəaliyyətinin nəticəsidir. Eyni zamanda, aqrar sektorun innovativ inkişafının fərdi metodları innovativ fəaliyyətin inkişafının konkret vəziyyətlərində bir-birini tamamlayır və idarəetmə obyektinə təsir göstərməyə imkan verir. Bu baxımdan müəssisələr bütün səviyyələrdə innovasiyalı inkişafın zəruri metodlarına sahib olmalı, xüsusi şərtlərlə aqrar sferanın innovativ fəaliyyətinin inkişafı üçün ən təsirli metodları tətbiq etməlidirlər. Aqrar sektorun innovativ inkişafında zəruri rəqabət potensialının formalaşdırılmasında növbəti yeri resursa qənaət edən texnologiyalar və biotexnologiyalar tutur. İnformasiya texnologiyalarının istifadəsi hər iki istiqaməti özündə birləşdirən mürəkkəbdir. Ümumiyyətlə, innovativ inkişaf kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarından, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan, istehsal potensialının reallaşdırılması mexanizmlərindən praktiki istifadəni tələb edir. Eyni zamanda, əlverişsiz iqlim şəraitinə, xəstəlik və zərərvericilərə davamlı növ və hibridlərin istehsala tətbiqi üçün seleksiya-genetika sahəsində innovasiyalar sisteminin formalaşdırılmasının sürətləndirilməsi vacibdir. Respublikamızda innovasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

“innovasiya sisteminin formalaşdırılması və onun inkişafının strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi və təşviqi üçün əlverişli şəraitin yaradılması və müvafiq təşkilati işlərin aparılması;

elmi və innovativ subyektlərin - elm, təhsil və sahibkarlıq inteqrativ mərkəzlərinin (zonlarının), texnopolislərin, texnoparkların, texnoloji inkubatorların, innovasiya fondlarının, innovasiyalar üzrə informasiya bankının yaradılması və inkişafı;

Zəmanətli satış bazarlarının təmin edilməsi və rəqabətqabiliyyətli yüksək texnologiyalı sənayelərin yaradılmasında iştirak etməklə xarici bazarlara çıxışın təşviqi və qorunması;

inkişaf etmiş ölkələrin bilik tutumlu, innovativ inkişaf təcrübələrinin və problemlərinin öyrənilməsi, onlardan ölkənin inkişaf strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsində istifadə edilməsi”(Qanun, 2016).

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, innovasiyalar texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsinə və istehsalın və texnoloji, istehsal və iqtisadi və sosial-iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına, əsasən kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinin və istehsalın davamlı inkişafının təmin edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin son nəticəsidir. Buna görə də kənd təsərrüfatında innovasiyaların təsnifatına xüsusi diqqət yetirmək vacibdir.

Beləliklə, innovasiya fəaliyyəti kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişafının əsas komponenti kimi elmi-texniki ideyaların, ixtiraların, layihələrin istifadəsi üzrə

tədbirlər sistemi kimi özünü göstərir. Aqrar sektorda innovasiya fəaliyyətinin strukturu 4 əsas mərhələdən ibarətdir:

- elmi işlərin və tədqiqatların yaradılması;
- yeniliklərin yayılması;
- istehsalatda innovasiyalardan istifadə;
- innovasiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

İnnovativ fəaliyyət nəticəsində yeni məhsullar, texnologiyalar, istehsalın idarə edilməsi və təşkili formaları meydana çıxır (Zakşeviski, 2009 s.16). Bu, elmi-texniki tərəqqinin mühüm tərkib hissəsidir və bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir istehsalçının səmərəli fəaliyyətinin mühüm şərtlərindən biridir. İnnovasiyanın öyrənilməsinin uğurlu innovasiya üçün zəruri olduğunu nəzərə alaraq, texnoloji parametrlərdən asılı olaraq məhsul və proses innovasiyalarına bölünür. Məhsulun innovasiyası tamamilə yeni məhsulun inkişafı ilə, ikincisi isə yeni və təkmilləşdirilmiş istehsal üsullarının, texnologiyalarının, istehsalın təşkili və idarə edilməsinin tətbiqi ilə bağlıdır. Aqrar sahədə innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması bu sahədə ən mühüm meyarlardan biridir. Bu baxımdan beynəlxalq təcrübədə rəqabət mühitinin formalaşmasına xüsusi önəm verilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovativ resurslardan səmərəli istifadə yalnız istehsalçıları yenilik etməyə məcbur edən rəqabət mühitində mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalçılar arasında rəqabət innovativ potensialın özünü gücləndirmə sürətinə ciddi təsir göstə Aqrar sahədə innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması bu sahədə ən mühüm meyarlardan biridir. Bu baxımdan beynəlxalq təcrübədə rəqabət mühitinin formalaşmasına xüsusi önəm verilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovativ resurslardan səmərəli istifadə yalnız istehsalçıları yenilik etməyə məcbur edən rəqabət mühitində mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalçılar arasında rəqabət innovativ potensialın özünü gücləndirmə sürətinə ciddi təsir göstərmir Əsas kənd təsərrüfatı məlumat bazaları: bunlar kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı əkin sahələri, iqlim şəraiti və s. əsas məlumatları təqdim edir:

- real vaxt rejimində məlumat toplama sistemi: kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin real vaxt rejimində monitorinqi və verilənlər bazalarının yenilənməsi üçün cavabdehdir. Bu sistem meteoroloji, bitki və torpaq məlumatlarının toplanmasına cavabdeh olan məlumat toplayıcılarından ibarətdir;

- rəqəmsal şəbəkə ötürmə sistemi: informasiyanın ötürülməsi vasitəsi kimi rəqəmsal şəbəkə məlumat toplayır və qərarları paylayır;
- emal sistemi: ekspert sistemləri əsasında emal sistemi bütün toplanmış məlumatları təhlil edir, mümkün qərarlar qəbul edir, rəqəmsal kənd təsərrüfatı texnikasının işinə nəzarət etmək üçün idarəetmə əmrləri göndərir;
- rəqəmsal kənd təsərrüfatı texnikası: rəqəmsal əkin, rəqəmsal su və gübrə nəzarət cihazları, rəqəmsal məhsul yığımı. Rəqəmsal şəbəkə və mərkəzi

emal sistemi vasitəsilə kənd təsərrüfatı texnikası qərarlar qəbul edir və məlumat toplama sistemi vasitəsilə emal nəticələrini qaytarır.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, aqrar sektorun innovativ inkişafına yönəlmiş tədbirlər kənd təsərrüfatı risklərinin azaldılmasına, iqlim dəyişikliyinin monitorinqinə, məhsul və heyvan məhsuldarlığının artırılmasına, alqı-satqı üzrə əməliyyat xərclərinin azaldılmasına və tədarükün sadələşdirilməsinə yönəlib. İstehsalçıları lazımi məlumatlarla vaxtında təmin edə, bütün fəaliyyətləri vaxtında planlaşdıra, elmi əsaslı yanaşmalardan səmərəli istifadə etməklə xərcləri azalda bilər.

REGİONAL İNKİŞAFDA TURİZM SEKTORUNUN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ (TURİZM SEKTÖRÜNÜN BÖLGESEL KALKINMADAKİ YERİ VE ÖNEMİ)

Səyavuş MƏHİŞOV[1]

Regionların inkişafı və resurslardan səmərəli istifadə olunmasında turizm sektorunun böyük yeri və əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə, turizm sektoru regionlararası balanssızlığın aradan qaldırılmasında, kənd təsərrüfatı və sənaye kimi kifayət qədər resurs və inkişaf imkanlarına malik olmayan, lakin zəngin turistik təminatına malik olan regionların planlı və effektiv inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ölkəmiz inkişaf etməkdə olan ölkə olduğundan investisiyaya ayrılan resurslar məhduddur. Məhdud resurslar investisiyaların seçici olmasına səbəb olur və yüksək daxili gəlirli sektorlara üstünlük verilir. Həmin sektorların müəyyən bölgədə cəmləşməsi regionlar arasında balanssızlığa gətirib çıxarır.

Hər hansı bir regionun turizm baxımından inkişaf etməsi üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

-Bölgənin mədəni dəyərləri (arxeoloji artefaktlar, abidələr, folklor və festivallar) təhlil edilməlidir;

-Regionun infrastrukturunun (iqlim şəraiti, təbii örtüklər və turizm üçün torpaqların mövcudluğu) ilkin təhlili aparılmalıdır;

-Bölgədəki mövcud obyektlərin (hotellər, motellər və hostellər) vəziyyəti və yenilərinin əlavə edilməsi imkanları təhlil edilməlidir;

-Bölgədə yerləşən və turizm vasitəsilə birbaşa və ya dolayı yolla xüsusi mal və xidmətlər istehsal edən və bazara çıxaran təşkilatlar mövcud olmalıdır;

-Region üçün beynəlxalq turizm tələbinin təhlili aparılmalıdır;

-Bölgədə yerli əhalinin turizmlə bağlı qavrayış səviyyəsi araşdırılmalıdır;

-Turizm sektorunun regionun digər sektorları ilə əlaqəsi müəyyənəşdirilməlidir;

Turizm bölgəsində yuxarıda qeyd olunan amillər real şəkildə təhlil edildikdən sonra regional inkişafda turizmin effektivliyi də artacaq.

Ölkəmizin təbii gözəllikləri və tarixi zənginlikləri olan bölgələri ümumiyyətlə sənayeləşmənin gücləndiyi bölgələrdən kənarda, sahillərdə, dağ yamaclarında, arxeoloji qazıntıların aparıldığı yerlərdə və ya göllərin sahillərində yerləşir. Turizm sənayesinin əsas xammalı təbiətin və iqlimin yaratdığı, tarix, folklor, sivilizasiya və mədəniyyət tərəfindən işlənmiş dəyərlər toplusudur. Azərbaycan zəngin tarixə malik, coğrafi quruluşuna görə bir çox mədəniyyətə ev sahibliyi edən, bir çox sivilizasiyaların görüşməsinə şahidlik edən bir ölkədir. Bu

[1]Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, sayavush.mahishov@admiu.edu.az, ORCID 0009-0009-5971-8619

xüsusiyyətinə görə sənayeləşmənin olmadığı bölgələrdə turizm sənayesinə rast gəlmək mümkündür. Bu sərvətlər ancaq turizm vasitəsilə emal olunaraq milli gəliri artıracaq iqtisadi dəyərə çevrilə bilər. İqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş bölgələrimiz turizmdən gəlirləri otel biznesi, qida və içki biznesi, istirahət kəndləri, motellər, səyahət biznesləri və sektora birbaşa və ya dolayısı ilə aid olan digər müəssisələrdən (suvenir mağazaları, zərgərlik, tərəvəz məhsulları mağazaları, supermarketlər və s.) qazandıqları gəlirlə iqtisadi inkişaflarını dəstəkləyə bilərlər.

Turizmin regional inkişafa təsirini aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- Bölgəyə gələn yerli və xarici turistlərin turizm istehlak xərcləri və artan turizm tələbatını ödəmək üçün qoyulan turizm investisiyaları həm turizm sektorunda, həm də sektoru müəyyən edən digər sektorlarda istehsal amillərinin gəlirlərini artırır.
- Turizm ölkədə yeni iş yerləri yaratmaqla, regionlararası gəlir bölgüsünə müsbət təsir göstərməklə regionlarda tarazlı inkişafa şərait yaradır. Turizm investisiyaları ölkənin az inkişaf etmiş bölgələrində sürət qazandıqda, bu investisiyaların bölgədə yaratdığı yeni iş imkanları işləyən insanların gəlirlərini artırır və eyni zamanda bölgənin gəlir bölgüsünə müsbət təsir göstərir .
- Turizm sektoru ilə paralel olaraq turizmin gəlir effektinin artması kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalın keyfiyyətinin artmasına, standartlaşmanın təmin edilməsinə və keyfiyyətli məhsulların real dəyərinin tapılmasına səbəb olur. Nəticədə həmin rayonda əkinçiliklə məşğul olanların gəlirləri artacaq. Turizm olmasaydı, bu məhsullar öz real dəyərini tapmazdı və əhalinin gəlirlərində azalma olardı. Bu vəziyyət xüsusilə ölkəmiz üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Çünki əhalinin böyük hissəsi kənd təsərrüfatından çörəkpulu qazanır. Kənd təsərrüfatının geniş yayıldığı bölgələrdə turizmin inkişafı kənd təsərrüfatı ilə yaşayan əhalinin gəlirlərinin və rifahının yüksəlməsi deməkdir. Aqrar sektorda gizli işsizlik problemi də turizmin inkişafı ilə paralel olaraq aradan qalxır. Beləliklə, işsizlərin sənayeləşmiş bölgələrə miqrasiyasının qarşısı alınır və regionlararası tarazlıq minimuma endirilir.
- Turizm sektorunun inkişafı nəticəsində rayon sakinləri evlərini hostel kimi turistlərə kirayə verərək gəlir əldə edirlər. Bununla belə, ailələrin və turistlərin bir dam altında yaşaması sosial-iqtisadi inkişafa müsbət töhfə verir. Turizm vasitəsilə qısa müddətdə baş verən sosial-iqtisadi struktur dəyişikliyi müasir sivilizasiya səviyyəsinə çatmaq üçün mübarizə aparan cəmiyyətlər üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.
- Turizmin inkişaf etdiyi bölgələrdə bu, həm də regionda ekoloji maarifləndirmənin inkişafına səbəb olur. Təmiz ətraf mühit turizmin əsas kapitalıdır. Turizm ətraf mühiti qoruyur, hava və suyun çirklənməsinin qarşısını alır, regionda davamlı ekoloji model inkişaf edərək prosesinin yaxşılaşmasına səbəb olur.
- Turizm sektorunun inkişafı ilə əlaqədar rayonda fiziki infrastruktur problemi də aradan qaldırılır. Turizmin inkişafı yaxşı hazırlanmış infrastrukturdan asılıdır. Rayonda ilk növbədə yol, su, işıq, kanalizasiya, parkinq, kommunikasiya kimi fiziki infrastruktur inkişaf etdiriləcək. Beləliklə, bölgə turizm potensialına görə hazır infrastruktura malik digər sənaye bölgələri ilə arasındakı balanssızlığı minimuma endirilir.

AZERBAYCAN'IN TURİZM ENDÜSTRİSİNDE YAPAY ZEKA TEKNOLOJİSİNİN UYGULANMASI

Dinarə ISLAMOVA[1]

İnternetin hızla gelişmesiyle birlikte nesnelerin interneti ve Yapay Zeka teknolojisinin son yıllarda yükselişe geçmesi, geleneksel işletim modellerini ve endüstri yapısını çeşitli alanlarda yeni zorluklarla karşı karşıya bırakıyor. Yapay zeka teknolojisi, turizmden tıbbi tedaviye, eğitimden üretime, yaşam tarzından yaşam tarzına kadar birçok alanda hayatımızı değiştirdi. Yapay zekanın insan yaşamındaki uygulamasının analizine dayanan bu makale, yapay zeka teknolojisinin Jinan'ın turizm endüstrisinde yaklaşan değişikliklere nasıl öncülük edeceğine odaklanıyor. Bu makalenin katkısı Azerbaycan 'ın turizm endüstrisinin gelişimini arttırmaktır (Wang L. 2015 ve Wang J. 2015). Yapay zeka bilgisayar biliminin bir dalıdır. Bilim insanları için yapay zekayı çalışmanın amacı, esas olarak zekanın özünü anlamak ve insan zekasına benzer şekilde tepki veren akıllı bir makine üretmektir. Yapay zekanın araştırma alanları robot bilimi, dil tanıma, görüntü tanıma, doğal dil işleme ve uzman sistemleri içerir. Bu teknolojinin gelişmesiyle birlikte yapay zekanın gerçek hayatta uygulanması giderek daha fazla değer kazanıyor (Xiao P., Zhong S. 2015). Yapay zekanın büyük veri analiz teknolojisine dayanarak, büyük veri teknolojilerine dayanarak manzarayı tamamlayabilen, örneğin doğal yolcu akışı dalgalanmasının erken uyarısı, yol açan nedenlerin ve etkileyen faktörlerin analiz edilmesi gibi akıllı turizm hizmeti gerçekleştirilebilir. Daha önce verilen görevi tamamlamayan, manzaralı alan pazarlama planlaması, kamu güvenliği, ulaşım, endüstri planlaması, kamu hizmeti sistemindeki manzara alanı vb. bir Bilgi Paylaşım Sistemi oluşturmaktadır. Bu sistem, erken uyarı mekanizmasını tahmin etmek, acil durum yönetimi yeteneğini geliştirmek, turizm güvenliğini sağlamak ve akıllı hizmeti gerçekleştirmek için turizm bilgi veri formuyla birleştirilir (Zhang, Li ve Liu, 2012). Tek kelimeyle yapay zeka teknolojisi, modern turizmin gelişmesinde önemli bir motor haline geldi ve turizm endüstrisinin her halkasına nüfuz etti. Bulut bilişimin, mobil internetin, nesnelerin internetinin ve diğer teknolojilerin güçlü gelişimi ve hükümetin politikaları desteklemesi ile yapay zeka teknolojisi,

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, dinara.islamova@mdu.edu.az, ORCID: 0000-0003-2158-4511.

geleneksel ekonomideki operasyon ve Turizm sektörü yönetim modelini ve kar modelini temelden alt üst edebilir. Yapay zeka teknolojisinin uygulanması, turistlerin deneyimini ve yönetim düzeyini kapsamlı bir şekilde geliştirebilir. Azerbaycan'da turizm endüstrisinin geliştirilmesi için turistlerle turizm işletmeleri arasında iletişim köprüsü kurarak yapay zeka teknolojisinden tam anlamıyla yararlanan, turizmin dönüştürülmesine ve geliştirilmesine öncülük eden Azerbaycan'ın mevcut durumları baz alınarak bir bilgi platformu Azerbaycan'ın kapsamlı bir şekilde oluşturulmalıdır.

АЗА КҮТҮҮ УЧУРУНДАГЫ ТАМАК-АШ: КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ӨЛГӨНДӨН КИЙИНКИ тамак-аш ырым-жырымдары Боюнча (YAS SIRASINDA YEMEK: KIRGIZİSTAN'DA ÖLÜM SONRASI YEMEK RİTÜELLERİ)

Rabia GÜMÜŞ[1]
Ümit SORMAZ[2]
Nurudin KIDIRALİYEV[3]

Тамактануу – бул ырахатка болгон кумарлануу менен бирге жашоонун ырахаты жана кубанычы пайда болгон социалдык практика. Тамактан айырмаланып, өлүм кайгы менен оору эң жогорку деңгээлге жеткенде өтө маанилүү жоготуу болуп саналат. Жалпы жагдай – бул эки кубулуштун тең социалдык мейкиндикти динамикалык түзүүчү өзгөчөлүктөрү бар. Адамдар биригип, бөлүшүү бул үзгүлтүктүү өз ара аракеттенишүүдө эң жогорку деңгээлге жетет (Sağır, 2016).

Өлүм жашоонун аягы болгондуктан, бардык диндерде жана элдик ишенимдерде өлүм жетилгендик менен кабыл алынат. Бардык диндерде адам өмүрү өлүм менен бүтпөйт жана адам өлгөндөн кийин дагы башка жашоо бар деп айтылат (Мохаммади, 2015). Өлгөндөр үчүн тамак – байыркы түрктөрдөн бүгүнкү күнгө чейин кеңири уланып келе жаткан салттуу элементтердин бири. Диний мүнөзгө ээ болсо да, ооруну басаңдатууга багытталган жана өлгөндөн кийин адамдын жок болушунун ордун толтурууга аракет кылган практика катары коомдук мааниде да көңүл бурат (Sağır, 2012). Жаназадан кийин берилүүчү тамак-аштар жана бул процессте жасалган ырым-жырымдар да коомдордун гастрономиялык мурастары жана жазылбаган маданий мурастары менен тыгыз байланышта. Коомдун тамак-ашы жана суусундуктары жана анын кулинардык маданияты ошол коомдун гастрономиялык өзгөчөлүгүн түзгөн эң маанилүү маданий мурас болуп саналат (Westering, 1999).

[1] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2315.03044@manas.edu.kg
[2] Necmettin Erbakan Üniversitesi, usormaz@erbakan.edu.tr & Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, umit.sormaz@manas.edu.kg
[3] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, nurudin.kidiraliyev@manas.edu.kg

Антакиядагы тамак-аш маданиятын жана социалдык жашоону изилдеген изилдөөсүндө, Түрк жана Шахин (2004) өлүм салттары көптөгөн диний жана салттуу иш-аракеттер менен чырмалышкан деген жыйынтыкка келишкен. Челик (2010) Болунун Менген шаарындагы өлүмдөн кийинки социологиялык кыймылдарды изилдеген изилдөөсүндө, Менгенде жана айылдарында өлгөндөн кийин окулган мавлиддердин көп сандаган эл менен өткөрүлгөнүн аныктаган.

Жашоонун сөзсүз бир чындыгы бул, албетте, өлүм. Ар кандай маданияттардагы үй-бүлө мүчөлөрү жана жакын достору менен өлгөндөн кийинки тамактарды бөлүшүү тилектештикке жана колдоого үндөйт. Жаназадан кийин берилүүчү тамактар ар бир коомдо жана маданиятта ар кандай мааниге ээ жана тамактардын түрлөрү, тартуулоо стили жана тартуу убактысы да ар түрдүү. Учурдагы изилдөөдө Кыргызстандын ар кайсы аймактарында өлгөндөн кийин тамак-аш бөлүштүрүү жүрүм-туруму изилденген.

Бул изилдөө; Анда Кыргызстандын ар кайсы аймактарында өткөрүлгөн аза күтүү (сөөк коюу) жөрөлгөлөрүнүн тамак-аш салттары каралат. Маалыматтар изилдөөчүлөр тарабынан интервью аркылуу чогултулган. Кыргыз элинин аза күтүү процесстерине байланыштуу каада-салттарын жана бул процесстерде колдонулган салттуу тамак-аштарды ачып берүү максатында жүргүзүлгөн изилдөөдө бул каада-салттарды жазып алуу, инвентаризациялоо жана кийинки муундарга жеткирүү максат кылынган.

Өлүмдөн кийинки тамак-аш ырым-жырымдарын аныктоо үчүн жүргүзүлгөн бул изилдөөдө изилдөө маалыматтары жүргүзүлгөн интервьюлардын алкагында чектелген. Экономикалык чектөөлөрдөн улам, изилдөө Бишкек шаарынын борборунда жашаган жергиликтүү тургундар менен жүргүзүлдү. Кошумчалай кетсек, убакыттын тардыгына байланыштуу изилдөөлөр белгилүү бир мөөнөт менен чектелген.

Изилдөөнүн натыйжасында; Кыргызстандын ар кайсы аймактарында болсо да өлгөндөн кийинки жөрөлгөлөр бар экени, бул ырым-жырымдардын арасында тамак-аш салты бар экени аныкталган.

Окшоштуктарды көрсөткөн аймактар бар болгону менен, өлкө боюнча каза болгондон кийинки аза күтүү аземинде катышуучулар жана үй-бүлө мүчөлөрү үчүн жасалган бул тамак-аш салттарында кээ бир тамактар окшош болгону менен, региондордо тамак-аштын ар кандай түрлөрү бар экени аныкталган.

Өлүм жашоонун ажырагыс бир бөлүгү жана ар бир адам башынан өткөрө турган көз ирмем жана изилдөөдө өткөөл мезгил катары кабыл алынган жана ар бир коомдо ар кандай ырым-жырым менен болгон каада-салты бар көрүнүш. Кыргызстанда аймактарга жараша өзгөрүп турган бул

көрүнүш изилдөөлөрдүн жыйынтыгы аркылуу ачыкка чыгып, жазылып алынган. Ошентип, бул ырым-жырымдарды келечек муундар үчүн сактап калуу максатын көздөйт.

Бул ырым-жырымдарды кийинки муундарга өткөрүп берүү менен жергиликтүү эл дагы улантып, кабыл алса болот. Бирок; Экономикалык көйгөйлөр, географиялык шарттар, социалдык жашоо сыяктуу ар кандай факторлор жаңы муунду бул ырым-жырымдардан алыстатат. Бул изилдөө бул жагынан өзгөчө маанилүү жана аймактагы келечектеги изилдөөлөр үчүн колдонмо боло алат.

AZƏRBAYCANDA TURIZMIN İNKIŞAFINDA BIZNES-DÖVLƏT ƏMƏKDAŞLIĞININ ROLU (AZERBAYCAN'DA TURİZMİN GELİŞMESİNDE İŞ-DEVLET İŞBİRLİĞİNİN ROLÜ)

Ceyhun AŞIROV [1]

Turizm sektorunun inkişafı bir ölkənin iqtisadiyyatında və beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu inkişafın davamlı olmasında, özəl sektor şirkətləri ilə dövlət qurumları arasında effektiv bir əməkdaşlıq qarşılıqlı maraqlı nəticələrə səbəb ola bilir. Azərbaycan, zəngin tarixi, mədəniyyəti və rekreasiya resursları ilə məşhurdur. Son illərdə ölkə turizminin inkişafında, dövlət və özəl sektorun təşəbbüsü və əməkdaşlığının müəyyən nailiyyətləri olmuşdur və gələcəkdə bu sahədə ciddi potensial vardır.

Açar sözlər: Dövlət biznes əməkdaşlığı, turizm, dövlət özəl sektor tərəfdaşlığı, Tik-İşlət-Ötür modeli, Azərbaycan turizmi, inkişaf

The development of the tourism sector plays an important role in a country's economy and international recognition. An effective cooperation between private sector companies and public institutions can lead to mutually interesting results for sustainable development. Azerbaijan is famous for its rich history, culture and recreational resources. In recent years, there have been certain achievements of the initiative and cooperation of the public and private sector in the development of the country's tourism and seems a serious potential in this field for the future.

Keywords: Public Private Partnership(PPP), tourism, public private sector partnership, Build-Operate-Transfer(BOT) model, Azerbaijan tourism, development

Azərbaycan hökuməti hal-hazırda ölkəni dünya turizm xəritəsində seçilən məkan halına gətirmək üçün genişmiqyaslı mühüm addımlar atmaqdadır. Bu addımlar arasında turizm obyektlərin bərpası, yeni marşrutların yaradılması, infrastrukturun gücləndirilməsi və ölkənin tanıdılması kampaniyaları yer alır. Ümumiyyətlə, Dövlət-Biznes əməkdaşlıq nümunəsi bir konsept kimi 20-ci əsrin sonlarında neoliberalizm ideyalarının və qloballaşmanın genişlənməsi nəticəsində inkişaf etmiş, yayılmışdır. Liberalizmdən fərqli olaraq, yeni

[1] Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun dissertantı, jashurov@yahoo.ca, ORCID: 0000-0001-9674-1185

yanaşmalar iqtisadiyyata dövlətin müəyyən müdaxiləsini iqtisadiyyatın stimullaşdırma vasitəsi kimi görürdülər. Dövlət və özəl sektor arasındakı əməkdaşlıq, turizmin inkişafında mühüm bir rola malikdir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən strategiya və planlar, özəl sektorun təşəbbüsü və investisiyaları ilə birgə əhəmiyyətli nəticələr verməkdədir. İki tərəfin effektiv əməkdaşlığı, turizm sahəsində təklif və tələbatı əlaqələndirmək, turistlərin maraqlarını müdafiə etmək üçün effektiv imkanlar yaradır. Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (DÖST) (PPP), bir inkişaf modeli olmaqla, dövlət və özəl sektorun maraqlarının qarşılıqlı şəkildə birləşdirilməsi və təmin edilməsi ilə ictimai vəzifələrin daha effektiv şəkildə yerinə yetirilməsini hədəfləyir. Dövlət və özəl sektor arasında mümkün və qaydalara əsaslanan tərəfdaşlıq mexanizmi bu fərqli maraqların faydalı birləşdirilməsi yoludur. Bu modelin əsas məqsədi, sosial əhəmiyyətli infrastruktur layihələrinin təminatının vəzifəsini effektiv şəkildə yerinə yetirməkdir. Bu əməkdaşlıqlar daha çox şəhər infrastrukturları, energetika, tibb, turizm və s. sahələrdə geniş tətbiq olunur.Özəl sektorun investisiya kapitalı, texniki təcrübəsi və çevik idarəetmə bacarıqları layihələrin uğurlu olmasında xüsusi rol oynayır. Dövlət isə bu layihələrin gündəlik idarəedilməsi üçün maliyyə dəstəyini təmin edir və müvafiq qaydalar qoyur. Nəticədə, DÖST bir sıra müstəqil iqtisadiyyat sahələrində kapitalının cəlb edilməsi və effektiv gündəlik idarəetmə təminatının qurulması üçün inkişaf etmiş və təsdiq edilmiş bir tərəfdaşlıq modeli olaraq qarşıya çıxır.

Dünyada tipik olaraq əsas DÖST modelləri aşağıdakılardır:

Tik-İşlət-Ötür (TİÖ): Build Operate Transfer (BOT): Dövlət layihə və əməliyyatları müəyyən müddətə (bir neçə onillik) özəl tərəfdaşa təhvil verir. Həmin müddətdən sonra layihə dövlətə ötürülür.

Tik-İşlət-Sahiblən (TİS): Build Operate Own (BOO): TİÖ ilə eynidir, lakin özəl qurumdan layihəni heç vaxt hökumətə ötürmək tələb olunmur.

Layihələndir- Tik (LT):Design-Build (DB): Hökumət bir ödəniş qarşılığında layihə hazırlamaq və tikmək üçün özəl tərəflə müqavilə bağlayır. Hökumət mülkiyyət hüququnu özündə saxlayır və ya onu özü idarə edə bilər, ya da əməliyyatları müqavilə əsasında həyata keçirə bilər.

Al-Tik-İşlət (ATİ): Buy Build Operate (BBO): Dövlət artıq tamamlanmış və bir müddət öz tərəfindən idarə edilmiş əvvəlcədən mövcud olan layihəni özəl tərəfə satır. Biznes (Özəl) tərəf sonradan layihənin bərpasına və ya genişləndirilməsinə sərmayə qoymalı ola bilər. Dünyada TİÖ müqavilələri 1970-ci illərin sonlarında inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu müqavilələr, məhdud büdcələrə sahib olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyələşdirmə və idarəetmə problemlərinin həll yolu kimi tətbiq edilməkdədir. Burada özəl şirkətlər layihələrin inkişafını və idarəsini öz üzərinə götürlər[1].

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin 9 dekabrda qəbul edilmiş "Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı haqqında" qanununda da bu anlayış olaraq açıqlanmışdır. Belə ki, “Dövlət-Özəl tərəfdaşlığı” – dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə, eləcə də həmin xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı infrastrukturun yaradılmasına və idarəedilməsinə dair bu qanuna uyğun olaraq bağlanılan müqaviləyə əsaslanan dövlət tərəfdaşı ilə özəl tərəfdaşın birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (DÖST), dövlət qurumları ilə özəl sektor şirkətləri arasında layihələrin hazırlanması, tikintisi, idarə edilməsi və maliyyələşdirilməsi üçün yaradılmış əməkdaşlıq formasıdır. Turizm sahəsində bu tərəfdaşlıq modeli, iaşə turizmi obyektləri, otellər, ictimai nəqliyyat şəbəkələri, parklar və konqres mərkəzləri kimi layihələrin maliyyələşdirilməsində və inkişafında, idarə olunmasında tətbiq olunur. Dövlət-özəl tərəfdaşlığının ictimai nəqliyyat və turizm infrastrukturunun tikintisi üçün tətbiq edilməsindəki əsas məqsəd, layihənin effektiv şəkildə hazırlanması və idarə edilməsi üçün özəl sektorun innovasiya və səmərəliliyindən istifadə etməkdir. Bu formada tərəfdaşlıq, dövlət qurumlarına maliyyə baxımından daha asanlıqla nail olmağı və layihənin müddəti ərzində təchizatı və idarəetməsini sürətləndirməyi hədəfləyir.Bu tərəfdaşlığın müsbət tərəflərindən biri, sosial məqsədlərin və geniş ictimai maraqların nəzərə alınmasıdır. Həmçinin, burada texniki bacarıqların, metodların və yeni yanaşmaların ötürülməsi, təcrübə mübadiləsi və beynəlxalq əlaqələrinin gücləndirilməsi kimi mənbələrin diqqətə alınması müstəqil inkişaf potensialını gücləndirir. Əlavə olaraq, tərəfdaşlığın uzunmüddətli əlaqələr qurmaqla yerli təşkilatları daha geniş beynəlxalq əlaqələr şəbəkəsi ilə əlaqələndirilməsi və sürətli inkişafı üçün əlavə imkanlar yaradır. Ancaq, tərəfdaşlığın müsbət nəticələri olduğu kimi, həm də onun riskli tərəfləri də ola bilər. Nəticə olaraq sıx və sabit qrafik tələb edən hallarda, tərəfdaşlığın istifadəsi daha çətin ola bilir. Həmçinin, layihə nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmadıqda tərəfdaşlıq marağını itirə bilər. Ona görə də, burada hər bir tərəfın maraqları və məqsədləri nəzərə alınmalı və ən effektiv və qazanclı seçim edilməlidir. Dövlət-Biznes Tərəfdaşlığına (PPP) aid bir neçə uğurlu nümunələr qeyd etmək olar. Avstraliyada olan Şimal-Qərb Sidney Metrosunun MTR Corporation, John Holland və UGL Rail Services kimi özəl sektor əməkdaşlığı ilə inşa edilməsini misal göstərmək olar. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq modeli dünya səviyyəli dəmir yolu infrastrukturunu qurmaq üçün özəl sektorun təcrübəsindən istifadə etməyə imkan verdi. Özəl şirkətlər metro xəttinin maliyyələşdirilməsinə, layihələndirilməsinə, tikintisinə və saxlanmasına, eləcə də onu idarə edəcək işçi heyətinə cavabdeh idilər. Nəticədə dövlət vətəndaşlara təkmilləşdirilmiş nəqliyyat imkanı verilməklə yanaşı, Sidneyin şimal-qərb bölgəsində iqtisadi inkişafı stimullaşdıra bildi. Sinqapurun Changi Hava Limanı da Sinqapur hökuməti və özəl investorlar arasında uğurlu bir DÖST (PPP) modelində tikilmişdir. Bu layihə, hava limanının effektiv idarə edilməsi və böyük bir hava nəqliyyat mərkəzi kimi inkişaf etməsi üçün əməkdaşlığın göstəricisidir. Hava limanı 1981-ci ildə istifadəyə verildiyindən bu günə qədər resurslardan səmərəli

istifadə və bütün əlaqəli tərəflər arasında əməkdaşlıq sayəsində Cənub-Şərqi Asiyanın ən böyük nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Qəbul edək ki, Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı həm də alternativ İnvestisiya Mexanizmi rolunu oynayır. Eləcə də, innovativ startaplara mentorluq və maliyyəni təmin etməklə ölkədə yeni məhsul və xidmətlərin kommersiyalaşdırılmasına dəstək olan dövlət proqramları da var. Bu kimi layihələrdə hökumətlər tərəfindən verilən maliyyə dəstəyi, işlərə özəl sektorla tərəfdaşlıq təklif etməyi, əlaqəli layihələr üçün mülkiyyət və ehtiyatların istifadə edilməsi, əmlak və layihələrin daha sürətli və effektiv şəkildə başa çatdırılmasını təmin edir. Dövlət öz tərəfindən tərəfdaşlığa və layihəyə maliyyə və texniki dəstəyi verməklə yanaşı müxtəlif dövlət orqanları ilə özəl sektor arasında əlaqələr qurmağı təmin edir. Biznes tərəfi isə layihələrin maliyyələşdirilməsində və tərəfdaşlıqda yenilikləri tətbiq etmək, öz təcrübə, xidmətlər və məhsulları ilə tərəfdaşlığa dəyər vermək, texnoloji innovasiyalar və əqli mülkiyyət sahəsindəki bacarıqları tərəfdaşlığa gətirmək, layihənin təminat zənciri içində itkilərin azaldılmasına nail olmaq, marketinq strategiyalarını tətbiq etmək və effektiv kommunikasiya yaratmaq üçün təcrübələrin tətbiqini öz üzərinə götürür. Bu yolla hökumətlər üzərindəki yükü tərəfdaşlarla birgə işləyərək bölüşdürmək və effektiv həll yollarını tapmağa çalışırlar. Nəticədə dövlətlər bu cür əməkdaşlıqda daha çox təcrübə, bilik və resursa sahib olmağa nail olur. Əməkdaşlığın riskləri olmasına baxmayaraq, şirkətlər və hökumətlər birgə çalışaraq sosial, iqtisadi və ekoloji problemləri daha səmərəli və qarşılıqli faydalı həll edə bilərlər. Əslində bu əməkdaşlıq, həmçinin şirkətlərin hökumətlərlə birgə çalışmağının nəticələrini və müstəqil olaraq həll edə bilməyəcəkləri problemləri göstərir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı yollar, körpülər və ya xəstəxanalar, hava limanları, otellər kompleksi kimi irimiqyaslı dövlət layihələrinin, ictimai xidmət obyektlərinin özəl maliyyə ilə tamamlanmasına imkan verir. İctimai xidmət obyektlərinə məktəb binaları, həbsxanalar, tələbə yataqxanaları, əyləncə və ya idman obyektləri daxildir. Bu tərəfdaşlıqlar adətən 20-30 il və ya daha çox müqavilə müddətinə malik olmaqla, layihənin müddəti ərzində dövlət sektorundan və/yaxud istifadəçilərdən ödənişlər tələb edir. Özəl tərəfdaş layihənin hazırlanmasında, tamamlanmasında, həyata keçirilməsində və maliyyələşdirilməsində iştirak edir, dövlət tərəfdaşı isə məqsədlərin müəyyənləşdirilməsinə və onlara uyğunluğun monitorinqinə diqqət yetirir. Risklər isə dövlət və özəl tərəfdaşlar arasında danışıqlar prosesi vasitəsilə bölüşdürülür. Azərbaycan hökuməti, infrastruktur layihələrinin inkişafında özəl investorların iştirakını təşviq etmək məqsədi ilə daha çox TİÖ (BOT) modeli tətbiq edir. Burada əsas mərhələ layihənin təklifini, tender elan olunması, investorun seçimi və seçilmiş investorla müqavilə bağlanması, nəhayət layihənin idarə olunmasıdır. Qeyd edək ki, müqavilənin müddəti boyunca layihə özəl sektorda qalır. Azərbaycanda tibb və energetika infrastrukturunun inkişafı sahəsində müxtəlif layihələr bu model əsasında həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Tərəfindən Təsdiqlənmiş 2022-ci ilin dekabrında qəbul edilmiş "Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı haqqında" qanunu azad

rəqabət, şəffaflıq, səmərəlilik və hüquq bərabərliyi kimi prinsipləri əsas götürürməklə, Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsinin maksimum müddətini 49 il nəzərdə tutmuşdur. Bu müddət ərzində layihənin həyata keçirilməsi və müstəsna hüquqların tətbiqi planlaşdırılmışdır. Azərbaycan hökuməti turizm sahəsində də inkişafı təşviq etmək üçün müxtəlif strateji layihələr və tədbirlər həyata keçirir, turizm sahəsində inkişafı dəstəkləmək üçün maliyyə resursları təmin edir və özəl sektora investisiyaları cəlb edir. Bu, turizm infrastrukturunun, otel və restoranların, əyləncə obyektlərinin və digər turizm xidmətlərinin inkişafına gətirib çıxarır. Dövlət və özəl sektor tərəfindən birgə təşkil edilən turizmin təşviqi kompaniyaları, Azərbaycanın turizm potensialını dünya səviyyəsində tanıdır. Turizm agentlikləri, səyahət şirkətləri və yerli bizneslər bu sahədə əməkdaşlıq edir və ölkəni beynəlxalq turistlər üçün cazibəli bir destinasiya halına gətirmək üçün müxtəlif platformalarda fəaliyyət göstərir. Bunlara nümunə olaraq, dövlət və özəl sektorun birgə təşəbbüsü ilə yaradılan turizm marşrutlarını da göstərmək olar. Azərbaycan qanunvericiliyində DÖST (Dövlət Özəl Sektor Tərəfdaşlığı) PPP-nin rəhbər prinsiplərini müəyyən edən dövlət-özəl tərəfdaşlığının ayrı-ayrı növlərini tənzimləyən bir neçə hüquqi akt və qaydalar mövcuddur. DÖST modeli ilk dəfə 15 mart 2016-cı ildə qəbul edilmiş "Tikinti və İnfrastruktur Obyektləri ilə əlaqədar İnvestisiya Layihələrinin Xüsusi Maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsi haqqında" Qanunla TİÖ (Tik İdarə et-Ötür) tətbiq edilib. Hazırda Azərbaycanda bu modeldən istifadə etməklə müəyyən layihələr həyata keçirilir. Nəzərdə tutulan və 2019-cu ildə başladılan DÖST layihələrindən biri də Elm və Təhsil Nazirliyi və Asiya İnkişaf Bankının dəstəyi ilə iki universitetdə tələbə yataqxanalarının tikintisi ilə bağlı olmuşdur. Digər bir nümunə Fransanın CNIM Group tərəfindən icra edilən tullantıdan enerjiyə çevrilən zavodun tikintisi və istismarı ilə bağlı layihədir. Bu Bakı şəhərinin bərk məişət tullantılarının utilizasiyasına cavabdeh olan "Təmiz Şəhər" ASC dövlət şirkətinin Fransa şirkəti tərəfindən 20 il müddətinə idarə edilməsini nəzərdə tuturdu. Həmçinin DÖST modelinə misal olaraq Türkiyənin "AY-MED Medical Yatırım Danışmanlıq Ticarət" şirkəti tərəfindən 10 il ərzində Mərkəzi Klinikanın (Mərkəzi Klinik Xəstəxana) idarə edilməsini göstərmək olar. İdarəetmə müqaviləsi formasında turizmə aid bir nümunə kimi PGI Management ilə Dövlət Turizm Agentliyinin tərkibinə daxil olan Azərbaycanın Şahdağ Qış-Yay Turizm Kompleksi arasında 2013-cü ildə bağlanmış 3 il müddıtinə olan Şahdağ Dağ-xizək kurortunun idarə edilməsini qeyd etmək olar. Eləcə də, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA), Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Məşğulluq Agentliyi və Dövlət Turizm Agentliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilən layihə çərçivəsində turizm potensialı yüksək olan Quba, Qusar, Xaçmaz, Şəki, Zaqatala, Qax, Lənkəran, Astara və Lerik rayonlarında kənd qonaq evlərinin yaradılması buna misaldır. Hazırda Azərbaycan Hökumətinin DÖST layihələri ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsi, monitorinqi, idarə edilməsi və hesabat verilməsinə cavabdeh olan mərkəzləşdirilmiş bölmə yoxdur. İqtisadiyyat Nazirliyi və Kiçik və Orta Biznesin

İnkişafı Agentliyi bu layihələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsinə cavabdeh olan səlahiyyətli dövlət qurumlarıdır. Ona görə də DÖST layihələrinin koordinasiyası və nəzarəti üçün vahid qurumun yaradılması faydalı ola bilər ki, bu da öz növbəsində layihələrin uğurla həyata keçirilməsinə, hüquqi və vergi məsələlərinə, gəlir və xərclərinin daha dəqiq izlənə bilinməsini təmin edə bilər. "Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq" DÖST (PPP) modeli davamlı turizmin inkişafına dəstək verən modeldir. Bu model özəl sektor təşkilatları, beynəlxalq təşkilatlar və QHT-lər arasında əməkdaşlığı təmin edir və davamlı turizm proqramları üçün tərəfdaşlığı təşviq edir. Burada özəl sektorun maliyyələşmə, idarə etmə təcrübəsi, innovativ yanaşması turizmin inkişafında katalizator rolunu oynayır. Turizm sahəsində idarəetmə təcrübəsi olan özəl şirkətlərin layihəyə daxil olması, gələcəkdə ölkədə turizm aktivliyinin artmasında böyük rol oynaya bilər. Bu eyni zamanda riskləri bölüşdürməklə, sahənin rəqabətliliyini və layihənin uğurlu olma ehtimalını artırır. Nəticə etibarı ilə cəmiyyətə sosial -iqtisadi fayda verir. Orta, Kiçik və Mikro Müəssisələrin tərəfdaşlıqda potensial rolu çoxdur. Onlar yerli təcrübə və bacarığa malik olaraq turizm layihələrinin inkişafında təkliflər və təcrübə ilə bərabər innovativ ideyalar gətirə bilər. Dövlət və Özəl sektor üçün qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq nəticəsində ölkə ərazisində, xüsusilə regionlarda, elecə də işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yeni turizm obyektlərinin tikilməsi, səmərəli istifadəyə verilməsini təmin etmək olar. Bu təcrübənin tətbiqi qısa zamanda regionlarda turizm infrastrukturunun təkmilləşməsini, investisiyanın cəlb olunmasını və turist axınını stimullaşdırmış olar.

ХЕЛИСКИ ТУУРАЛУУ СЕРЕП (HELİKOPTERE GENEL BAKIŞ)

Öğr. Gör. СапаргульТУРДУБЕКОВА [1]

Хелиски бул чаңгы(лыжа)тебүүчүлөр тик учак менен тоо чокуларына жетип, тоолордун карлуу капталдары менен түшүп, бүткүл дүйнөдө популярдуу болуп бара жаткан экстремалдык эс алуунун бир түрү. Жаратылыш ресурстарына бай жана тоо ландшафттары кооз өлкө болгон Кыргызстанда" Хелиски " туризмди жана эс алууну өнүктүрүү үчүн уникалдуу мүмкүнчүлүк болуп саналат.

Максаты : Хелискинин учурдагы тарыхын, терминдерин ,хелиски үчүн негизги өнүгүү шарттары , ошондой эле Кыргызстандагы эс алуунун бул түрүнүн карап чыгуу

Методдор жана материалдар

Адабияттарга кеңири сереп, анын ичинде илимий макалалар, уюмдардын отчеттору жана статистикалык маалыматтар, блогдор, форумдар, маалымат базаларын жана башка маалымат булактарын документтик талдоо жүргүзүлгөн.

Heliskiing деген сөздүн өзү эки англисче тик учак - “heli” жана “ski”лыжа тебүү – тик учак жана тоо лыжасынын биригүүсүнөн келип чыккан. Хелиски же хелискиинг(heli-skiing (Oxford English Dictionery, 1982), бул тоо чаңгы(лыжа) тебүү жана фрирайд спорттун бир түрү (Tourist services. Security of active types of tourism. General, 2013), мында лыжачылар тоолордун чокуларына көтөргүчтү колдонуунун ордуна тик учак менен чыгышат.Бул лыжачыларга даярдалган тректерден алыс жайгашкан таза кар боорлорунан ылдый түшүүгө мүмкүндүк берет. Хелиски үлпүлдөгөн (Schneebeli M., Sokratov S., 2004)карга жана табигый рельефке тебүү мүмкүнчүлүгүн сунуш кылат. Хелиски идеясы алгач 1950-жылдардын аягында канадалык геолог Арт Паттерсондон келген (Hack Saw , Mike Wiegele Heliskiing , 1986) .Ал жайында жумушуна тик учактарды колдонгон, бирок кышында тик учактар колдонулбай турганын байкаган. Дилгир лыжачы болгондуктан, ал лыжачыларды тоонун чокусуна жеткирүү үчүн

[1] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, sapargul.turdubekova@manas.edu.kg, ORCID : 0000-0001-5623-8147

тик учактарды колдонууну ойлогон . Тажрыйбалуу тоо гид болгон Ханс Гмозер менен биригип, хелиски бир бизнести түзгөн. 1965-жылы Гмозер Канададагы ишмердүүлүгүн коммерциялаштырган CMH, Canadian Mountain Holidays, конок, транспорт жана жетекчиликти бириктирген дүйнөдө эң ири хелиски компаниясын негиздедеген (Hack Saw , Mike Wiegele Heliskiing , 1986), (www.tordrillomountainlodge.com, 2014). Ушул эле кызмат Швейцарияда ошол эле убакта пайда болгон.Ал эми өткөн кылымдын 80-жылдарына карата АКШ штаттарында 15 хелиски компания ачылганы болчу.

Азыркы учурда эл аралык хелиски рыногу ар кандай географиялык аймактарды камтыйт:Канада, Аляска (АКШ), Исландия, Гренландия, Жаңы Зеландия, Гималай, Норвегиянын түндүгүндөгү тоолуу аймактар, Финляндия, Швеция, Швейцария менен Франциядагы Альп тоосунун кээ бир аймактары, Чили лыжа тебүү үчүн эң популярдуу аймактар. Анд тоолору, Патагония, Өзбекстан, Кыргызстан, Кавказ (Красная Поляна, Эльбрус, Архыз аймагында), Камчатка..Хелиски эстремалдык спорт жана туризминин бир түрү болгонунан улам (Косова Л.С., 2019), хелиски потенциалы (TRINIDAD, 2014) нече факторлор менен аныкталат:

Таблица 1. Хелиски потенциалынын негизги факторлору

Факторлор	**Эл аралык**	**Кыргызстан**
1.Кардын болушу: кардын сапаты жана саны маанилүү факторлор болуп саналат. Лыжа тебүү үчүн идеалдуу шарттар-кардын көп жаашы жана кыштын туруктуу температурасы	Канада, Аляска (АКШ), Исландия, Гренландия, Жапон Хоккайдо аралы Жаңы Зеландия, Гималай, Норвегия,Финляндия, Швеция,Чили, Өзбекстан,Кавказ,Камчатка	Тескей Ала-Тоо, Жеңиш чокусу (Edelweiss Travel Company, 1991)
2. Жер рельефи: Ар түрдүү рельефи бар чоң, ачык жана бузулбаган тоонун капталдары лыжа тебүү үчүн эң жакшы мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт.	Канада, Аляска (АКШ), Исландия, Гренландия, Жапон Хоккайдо аралы Жаңы Зеландия, Гималай, Норвегия,Финляндия, Швеция,Чили,	Ысык-Көлдүн чыгыш тарабы, Нарын, Суусамыр, Чоң Алай

3.Жеткиликтүүлүк: тажрыйбасы бай жана тең болгон тоо лыжачыларды жана фрирайдерлерди тик учак менен тоонун чокусуна тез жана коопсуз жеткирүү мүмкүнчүлүгү.	Хелиски ишмердүүлүгүнө тийиштүү мыйзамдары Тандалган тик учактын түрүнө жана анын жүк көтөрүмдүүлүгүнө жараша топто бир нече лыжачы болушу мүмкүн Лыжа тебүү сабактары үчүн ар бир лыжачы киши баспаган дың боюнча жана ар кандай эңкейиште түшүү техникасын мыкты өздөштүрүшү керек	Өзгөчө кырдаалдар министрлигинен лицензияТандалган тик учактын түрүнө жана анын жүк көтөрүмдүүлүгүнө жараша топто бир нече лыжачы болушу мүмкүн . Топту, адатта, тигил же бул түшүүлөрдүн рельефин жакшы билген гид коштоп жүрөт (КРнын Туризм жөнүндө мыйзамы №34, 1999)дан өтүү (КРнын лицензия жана уруксат берүүчү документтери, 2021)
4. Коопсуздук: Кар көчкү коркунучу төмөн жана коопсуздук инфраструктурасы жакшы болгон аймактарга артыкчылык берилет.	.Коопсуздукту камсыз кылуу үчүн ар бир лыжачынын жеке колдонуусунда кар көчкү сенсору, кар көчкү зонду, күрөк, сигнал маягы жана кар көчкүдө калып калган адамдарды тез издөө үчүн керектүү жабдуулары болушу керек, анткени тоо чокусунан түшүү учурунда кар көчкү түшүү мүмкүнчүлүгү бар (КРнын лицензия жана уруксат берүүчү документтери, 2021).Эң чоң коркунуч – бул туура эмес маневр учурунда жаракат алуу. Эң коркунучтуу жана күтүүсүз коркунуч – кар көчкү. Лыжа тебүү сабактары үчүн кар көчкүнүн жүрүм-туруму жана атайын шаймандардын болушу боюнча атайын билим керек	
5. Жергиликтүү шарттар: ылайыктуу турак жайдын болушу жана жергиликтүү кызматтардын жеткиликтүүлүгү	Хелиски үчүн курулган айыл-шаарчалары	Заманбап конок үйлөр (Galloway, 2013) (www.heli-ski.kg, 2016)

жана сапаты да маанилүү.		
6. Мыйзамдар: Белгилүү бир өлкөдө же аймакта лыжа тебүү боюнча мыйзамдар жана жөнгө салуу спорттун потенциалына таасир этиши мүмкүн.	Хелиски тоо кыркыларына ээ болгон көптөгөн өлкөлөрдө жүргүзүлөт жана ошол эле учурда айлана-чөйрөнү коргоо жана жаракат коркунучунан улам Германия, Францияда, Швейцариянын кээ бир кантондорунда тыюу салынган	КРнын “Туризм жөнүндө мыйзам” (КРнын Туризм жөнүндө мыйзамы №34, 1999)

Хелиски түшүнүгү спорт жана туризмдин экстремалдык түрү катары аныкталат, алар менен машыгуу үчүн хелиски фирмасында тик учактын болушу, өзгөчө кырдаалдар министрлигинин куткаруучу лицензиясы бар тажрыйбалуу гид,кар көчкүгө каршы шаймандардын болушу жана туристтин лыжа тебүү тажрыйбасы милдеттүү болуп саналат.Кыргызстанда бул шарттарга жооп берген хелиски туристтик ишканалары бар болгону аныкталды.

Хелиски же тик учак тоо лыжа тебүү, чынында эле, тик учактарды ижарага алуу, кесипкөй гиддерди жана коопсуздукту камтыган тейлөөгө чыгымдардын көптүгүнө байланыштуу туризмдин кымбат түрлөрүнүн бири.

Туризмдин хелиски кардарлары адатта салттуу лыжа тебүүдөн айырмаланган уникалдуу жана кызыктуу тажрыйбаны издешет. Алар алыскы жана кооз жерлердеги таза кар боорлорунда лыжа тебүү мүмкүнчүлүгү үчүн сыйлык төлөөгө даяр.Алыс болгонуна карабастан, Кыргызстандагы хелиски уникалдуу жана кайталангыс тажрыйбасы менен дүйнөнүн бардык булуң-бурчунан хелиски сүйүүчүлөрдү тартууну улантууда.

EVALUATION OF THE POTENTIAL OF HEALTH TOURISM IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN TOURISM (AZERBAYCAN TURİZMİNİN GELİŞİMİNDE SAĞLIK TURİZMİ POTANSİYELİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ)

Lala AHMADOVA[1]

Health tourism is a trip of tourists to another place for the purpose of consumption of medical services together with various tourist (entertainment) services. Health tourism is a sector that stimulates the growth of medical institutions by using the potential of the need for health restoration of the countries of the world for international health purposes.

The emergence of health tourism in Azerbaijan.

The history of the development of health tourism in Azerbaijan began in the 12th century with the use of Naftalan healing oil. For the purpose of treating Naftalan oil, treatment baths were operated near the settlements of Gulustan and Goranboy located on the edge of the caravan routes. The Silk Road passing through here has increased the number of people using Naftalan healing oil. Starting from the second half of the 19th century in our republic, along with Naftalan oil, various mineral and thermal water sources began to be used. Sanatoriums also operated in Naftalan, Kalbajar, Shusha, Absheron, Lankaran, Masalli, Gakh, Julfa, Babek and other regions. The first sanatorium in Azerbaijan was built in 1922 in Mardakan. Later, treatment health centers were built and put into use in Bilgah, Shuvelan, Naftalan and Masalli, although they were of low capacity. The first treatment sanatorium in Naftalan was built in 1926. For that period, it was considered the largest health care institution in the territory of the former USSR. Citizens of Russia, Kazakhstan, Ukraine, Belarus, and Uzbekistan benefit more from health tourism services in Azerbaijan. The mentioned segment prefers health care services and traditionally chooses more Naftalan resorts. In addition, tourists choose "Galaalti Hotel & Spa", Duzdag and Absheron sanatoriums. In addition to health restoration being the main requirement for this segment, the number and quality of services are also considered important

[1] Mingachevir State University, lala.ahmadova1@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-1194-7211

Assessment of health tourism potential in Azerbaijan.

Azerbaijan, which has rich natural healing resources, has created the necessary conditions to use these resources for the purpose of recovery, prevention and treatment. Our republic is one of the countries rich in resorts in the world. In addition, there are all kinds of conditions for the organization of establishments providing both recreation and treatment, sanatorium protection zones and other resort infrastructure in Azerbaijan. In addition to the country's resort resources, infrastructure areas are of economic and social importance. Treatment of chronic diseases, rehabilitation of patients after clinical treatment, as well as health restoration and prevention, recreational measures can be obtained by using natural spa-health resources. Such natural treatment resources include mineral waters, different types of mud, Naftalan oil, iodine-bromine, climate-landscape, etc. belongs to. In the classification of resort resources, the sum of all landscape and balneological factors necessary for human health is taken into account. They are grouped according to the following characteristics:

- Landscape-climate features;
- Balneological reserve potential;
- Naftalan healing oil and mud baths;
- Convenience for use in medical-health tourism;
- Landscape diversity and ecological features of the area.

These features are included in the restoration processes, taking into account the possibility of using existing technologies and restoring people's health.

İŞĞALDAN AZAD EDILMIŞ RAYONLARIN TURIZM POTENSIALI VƏ INKIŞAF PERSPEKTIVLƏRI (İŞGALDEN KURTULAN BÖLGELERİN TURİZM POTANSİYELİ VE KALKINMA BEKLENTİLERİ)

Zeynalova ABBASOVA [1]
Arifə NƏSIBOVA[2]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin qətiyyəti, müzəffər Azərbaycan Ordusunun sücaəti nəticəsində 1989-1993-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımız işğaldan azad olunmuşdur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə mövcud infrastruktur uzun illər ərzində məhv edilərək yararsız hala salınıb. Bu ərazilərimiz çox böyük sahibkarlıq potensialına malikdir və bu ərazilərin işğaldan azad edilməsi həm dövlətin, həm də sahibkarların qarşısında böyük məsuliyyət qoyur, geri qaytarılan torpaqlarımızda iqtisadi fəaliyyətin canlanması zərurətə çevrilir. Burada sahibkarlığın bir çox növünü inkişaf etdirmək mümkündür. Həmin bölgələrə investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq və sahibkarları bu ərazilərə istiqamətləndirmək üçün təşviqedici vergi vəgömrük siyasəti dövlətin diqqət mərkəzində olacaqdır. Qarabağ ərazisində sahibkarlığın inkişafı nəticəsində həm ölkəmizin ümumi daxili məhsulunun həcmi, həm də dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları artacaqdır. Azərbaycanın şanlı ordusu torpaqlarımızı işğaldan azad etməsinin həmçinin iqtisadi inkişaf, məşğulluğun təmini, yeni iş yerlərinin yaradılması kimi müsbət təsirləri olacaqdır. İşğaldan azad olunan torpaqlarımız Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi paya malik olan Xankəndi şəhərini, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Xocalı, Şuşa və Tərtər rayonlarını əhatə edən Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu bərpadan sonra kifayət qədər yüksək iqtisadi potensiallı ərazi hesab olunur. Ümumi sahəsi 7248 kvadratkilometr olan bu iqtisadi rayon ölkə ərazisinin 8,4 faizini təşkil edir. İşğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadi potensialı çoxspektrli olub, kənd təsərrüfatının, sənayenin və turizmin müxtəlif sahələrini əhatə edir. İşğaldan azad olunmuş bölgələrin ən böyük potensialı, doğru təşkil edilərsə, turizmlə bağlı olacaq. Tibbi turizm üçün unikal imkanlar

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, nuranaabbasova4@gmail.com, 0000-0002-0262-009X
[2] Mingəçevir Dövlət Universiteti, arifa.nasibova@mail.ru, 0000-0002-0792-9344

var. Tarixi turizm və istirahət turizmi üçün də. Bu bölgələrin turizm gəlirləri Azərbaycanın indiyədək əldə etdiyi turizm qazanclarından çox ola bilər – söhbət ən azı 1,5 milyard dollardan gedir. Kiçik Qafqazın işğal olunmuş ərazilərində təbii mənzərəni, nadir flora və faunanı qorumaq üçün vaxtında bir sıra qoruq və qoruqlar yaradılmışdır. Bunların arasında Basitçi qoruğu və Laçın qoruğu var. Bəsitçay qoruğu 1974-cü ildə Azərbaycanın cənub-qərbində, bu yaxınlarda azad edilmiş Zəngilan ərazisində yerləşən Bəsitçay dərəsində qurulmuşdur. Qoruğun sahəsi 107 hektardır. Şərq çinar burada qorunur. Çinar meşəsi çay boyunca 12 kilometr uzanır. Bu qoruqda böyüyən ağacların yaşı 500-ə qədər idi. Şərq çinar ağacı Qırmızı Kitaba salınıb. Laçın qoruğu 1961-ci ildə Azərbaycanın işğal altındakı Laçın bölgəsində təsis edilmişdir. Qoruğun sahəsi 21.4 min hektardır. Qoruqda dağ keçiləri, cüyür, çöl donuzları, döyüş quşları və kəkliklər qorunurdu. Eyni zamanda, Dağlıq Qarabağda yerləşən Şuşa şəhərinin füsunkar təbiəti turizmin inkişafı üçün əlverişlidir. Yalnız Azərbaycanın Şuşa bölgəsində yetişən hari-bülbül çiçəyi Qarabağın rəmzidir. Qarabağda təhlükəsizlik təmin edildikdən, infrastruktur yeniləndikdən və demoqrafik məsələlər həll olunduqdan sonra turizmin təşkili üçün kompleks layihələr həyata keçirilməsi real görünür. Bu platformada dövlət, özəl sektor və alimlərin birgə səyi sayəsində Dağlıq Qarabağın sıfırdan turizm potensialı işlənib hazırlanmalı, təbii və antropogen turizm resursları nəzərdən keçirilməlidir. Qarabağ əsasən dağlıq ərazi olduğundan, dağçılıq və alpinizm turizmini xüsusi qeyd etmək istərdim. Düşünürəm ki, Qarabağ təbiətinin zənginliyinə, qədimliyinə, və tarixi-mədəni abidələrinə görə ekoturizm, etnoturizm zonası kimi inkişaf edəcək. Dünyanın ən gözəl turizm məkanlarından biri kimi turistlərin üz tutacağı region olacaq. Qarabağda turizmin inkişafı ilə yanaşı ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılan abidələrin də öz tarixlərinə qovuşması həllini gözləyən vacib məsələlərdəndir. Ermənistanın işğalı nəticəsində talan edilmiş muzeylərin bərpası, yeni muzeylərin yaradılması, o cümlədən, Şuşada Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsini əks etdirən muzey kompleksinin təşkili əhəmiyyətli olardı. Fikrimcə, erməni faşizminin, vandalizminin izlərini bəşər tarixində maddiləşdirmək üçün işğaldan azad olunmuş rayonlarımızın hər birində dağıdılmış, xarabalığa çevrilmiş binaların nümunələri tarixi eksponat kimi saxlanmalıdır. Ermənilərin işğalçılıq siyasətlərinin saysız-hesabsız cinayətlərinin tarixi sübutları kimi bu eksponatlar gələcək nəsillərə, dünyadakı soydaşlarımıza, ümumən dünya ictimaiyyətinə erməni faşızminin mahiyyətini əyani surətdə açıqlayacaq. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının bu ərazilərdə aparacağı tikinti və yaşıllaşdırma işləri, müasir suvarma sistemlərinə sahib kənd təsərrüfatı torpaqlarında iri fermer təsərrüfatlarının yüksək potensialı ölkənin orta hesabla illik 1,3-1,5 milyon ton buğdasını iki dəfə artıracaq və gələcəkdə azalma üçün şərait yaradın. Bu, 2 milyondan çox insanın qida və kənd təsərrüfatı ehtiyaclarını ödəmək deməkdir. Erməni işğalından xilas olan Azərbaycan Respublikası ərazisinin 1,7 milyon hektarının çox hissəsi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsinə yararlıdır. Sahə minalardan

təmizləndikdən sonra əhalinin burada yerləşməsi bu məhsulların emalı üçün şərait yaradacaq və qida sənayesində etibarlı tədarük bazasına imkan yaradacaqdır. Qarabağ bölgəsi üçün hazırlanacaq sosial-iqtisadi layihələrdə bölgənin mövcud potensialının, o cümlədən keçmiş SSRİ statistikasının, su təchizatı potensialının, elektrik ehtiyatlarının, sənaye rekreasiya imkanlarının, faydalı qazıntılar və xammal potensialının ətraflı təhlili yer alacağı düşünülür. Bu sahələrdə olduğu kimi ənənəvi sahələrdə də bir çox yeni istehsal və xidmət sektoru inkişaf etdiriləcək və qeyri-neft sektorundakı ixrac həcmi qiymətləndiriləcək və canlandırılacaqdır. Erməni işğalından azad edilmiş Azərbaycanın torpaqlarının bərpası üçün çoxdan gözlənilən layihələr bu gün ölkənin yaxın illərdə sosial-iqtisadi inkişafının əsas diqqət mərkəzindədir.

MİLLİ SƏVİYYƏDƏ TURİZM MARKETİNQİ (ULUSAL DÜZEYDE TURİZM PAZARLAMASI)

Xəyalə XƏLİLOVA[1]

Beynəlxalq turizm bazarı müxtəlif ölkələr arasında kəskin rəqabət meydanıdır. Onlardan bir çoxu üçün turizm milli ixracın mühüm maddəsidir. Rəqabət mübarizəsinin nəticələri birbaşa bu və ya digər ölkənin turist siyasətinin formalaşması üzrə konkret şəraitdən asılıdır. Dövlətin turizm siyasəti – turist sənayesinin inkişafı, turist resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, turizmin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradılmasını müəyyən edən dövlət tədbirlərinin məcmusudur. Turist siyasəti ümumi dövlət siyasətinin bütün xarakterik cəhətlətini daşıyır. Lakin spesifik amillər də vardır ki, onlar aşağıdakıların təsiri altında formalaşır:

- ölkənin təbii şəraiti (relyefi, iqlim, coğrafi vəziyyət, florası, faunası);
- obyektlərin turist mənafeyinin əlverişliliyini müəyyən edən nəqliyyat şəraiti;
- turizmin inkişafının sosial, iqtisadi və hüquqi şəraiti

Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin turist siyasəti son dərəcə onun daxili şəraiti əsas tutulmaqla qurula bilməz. Beynəlxalq turist bazarına çıxan istənilən ölkə digər dövlətlərlə, həmçinin bir sıra dünya regionları ilə mürəkkəb rəqabət münasibətləri sisteminə girir. Turist siyasətinin nə qədər düzgün və səmərəli qurulmasından və həyata keçirilməsindən dünya turist bazarında konkret dövlətin rolu və yeri asılıdır. Turist siyasətinin məqsədi ölkənin konkret tarixi və iqtisadi şəraiti ilə turist sənayesinin özünün yetkinlik dərəcəsi ilə əlaqədardır. Burada onlardan ən mühümü milli turist məhsulunun yaradılması və bazara hərəkətidir. Bu məqsədin realizasiyası müvafiq marketinq tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Milli səviyyədə turizmin marketinq strategiyası xarici turistlərin cəlb edilməsinin zəruri şərti olan dövlətin turist imicinin formalaşmasına və pozitiv inkişafına yönəldilmişdir. Həqiqətən də, həmin ölkəyə getməkdən söhbət gedərkən qərar qəbulu turistin mədəni, məişət, maliyyə, idrak və digər maraqlarının ödənilməsi baxımından ölkənin onu nə dərəcədə cəlb etməsindən asılıdır. Ölkənin imici, ümumdünya turist təşkilatının müəyyən etməsinə görə - bu, ölkənin bütün xüsusiyyətlərinin müqayisə edilməsindən, müəyyən obrazının yaradılmasına təsir edən özünün təcrübə və eşitdiklərindən (bildiklərindən) irəli gələn emosional və səmərəli təsəvvürlərin (fikirlərin) məcmusudur. Bütün qeyd olunan amillər dövlətin adının

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, xeyalexelilova2@gmail.com, 0009-0005-1476-5674

xatırlanması zamanı ona qarşı assosiasiya zəncirini qurmağa imkan verir. Ölkələrin imicini xüsusi simvolları – kenquri (Avstraliya), ağcaqayın yarpağı (Kanada) və s. vardır. Ölkənin imici bir neçə səviyyədə - məişət, sosial – iqtisadi, işgüzar səviyyələrdə mövcuddur. Əhalinin şüurunda (məişət psixologiyası səviyyəsində) ölkənin imicinin aydınlaşdırılması üçün bir sıra müəyyən edilmiş xarakteristikalardan: simvollardan, millətin mentalitet xüsusiyyətlərindən, onun mədəniyyəti, həyatı təmin etmənin neqativ aspektləri, kommunikativ əngəllərdən istifadə olunur. Ölkənin sosial –iqtisadi imici onun rifahının (firavanlığının) kompleks göstəricilərinin köməyi ilə qiymətləndirilir. Ümumdünya Bankının modernləşdirilmiş metodikasına uyğun olaraq 4 əsas göstəricidən istifadə edilir:

- əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi milli məhsulun payı,
- əhalinin istehsal resursları (əsas fondlar, yollar, binalar) ilə təmin edilmə səviyyəsi,
- əhalinin təbii resurslarla təmin edilmə səviyyəsi,
- əhalinin təhsil səviyyəsi.

Ölkənin işgüzar imici onun rəqabət qabiliyyətli anlayışı ilə xarakterizə olunur. Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin təhlili üçün idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsinin beynəlxalq institutunun ekspertləri tərəfindən bir neçə qrup amillərdən istifadə olunur ki, onlardan hər biri bir sıra göstəricilər (onlar bir neçə yüzdür) üzrə qiymətləndirilir. Onların sırasına aiddir: milli iqtisadiyyatın dinamizmi, istehsalın səmərəliliyi, bazarın dinamizmi, maliyyə sisteminin dinamizmi, insan resursları, dövlətin rolu, resurslar və infrastruktura, ticarət fəaliyyətini stimullaşdırmaq, yeniliklərə dair ölkənin siyasəti, sosial – siyasi vəziyyət. Son illərdə göstərilən qiymətləndirmənin məcmusu üzrə rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə görə aparıcı yeri ABŞ, Yaponiya, Danimarka, Norveç, Niderlandiya, İsveçrə, Almaniya aparıcı yer tutur. Hökumətin sahibkarlığı müdafiəsi, digər ölkələrlə aktiv əməkdaşlıq, maliyyə institutlarının səmərəli işi lider ölkələr sırasına Sinqapuru da çıxarmışdır. Turizm üçün cəlbedici ölkə imicinin yaradılmasına və özünə çox müxtəlif və onun təkrarolunmaz turist imkanlarını seçən milli məhsulun hərəkətinə həm artıq dünya bazarında öz yerini qazanan ölkələrdə, həm də orada nisbətən yaxınlarda meydana çıxan ölkələrdə mühüm əhəmiyyət verilir. Milli turist məhsulunun hərəkətinin əsas sahəsi milli turist idarəsidir. Məhz onun səylərindən, digər dövlət idarəetmə və təsərrüfatçılıq subyektlərinə təsir dərəcəsindən, qanunvericilik, vergi, maliyyə, iqtisadi və sosial siyasət sahəsində təşəbbüskarlıqdan dövlət turist siyasətinin uğuru və ya uğursuzluğu asılıdır. Milli turist idarəsindən başqa, dövlət turist siyasətinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsində mərkəzi və yerli səviyyələrdə digər qanunvericilik və icra orqanları, elmi – tədqiqat təşkilatları, peşə ittifaqları və turist işçilərinin assosiasiyası, ictimai təşkilatlar və birliklər qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərirlər. Lakin milli turist idarəsi məhz o orqandır

ki, beynəlxalq turist bazarlarında milli turist məhsulunun hərəkəti üzrə fəaliyyət təşkil edir. Belə fəaliyyət reklam və təbliğat xarakterli bütöv tədbirlər kompleksini nəzərdə tutur: kütləvi informasiya vasitələrində reklam, reklam – informasiya materialının nəşri, reklam kompaniyalarının aparılması, sərgilərdə iştirak və i.a. Digər dövlətlərdə bu məqsəd üçün xüsusi biznesin vəsaitləri cəlb olunur. Onların payı mühüm dərəcədə dəyişir. Bu, turist idarələrinin nə qədər uğurla sahibkarlıq strukturları ilə həmrəyliyindən asılıdır. İş ondadır ki, milli turist məhsulunun reklamı turist sferası müəssisəsinin fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

ELEMENTS OF CULTURAL LEISURE ACTIVITY (KÜLTÜREL BOŞ ZAMAN AKTİVİTELERİNİN UNSURLARI)

Aysel HASANOVA[1]

Against the background of transformations that characterize the modern stage of development of society, socio-cultural institutions have gained an advantage with their unique functions, goals and tasks. Current socio-cultural conditions require the need to increase research interest in the organization of leisure time in libraries. The new paradigm of social and cultural policy prompts libraries to seek new ways to develop the identity of users while maintaining one of their missions expressed in the promotion of reading. This is the reason for the growing interest in the practice of organizing intellectual leisure as one of the forms of library activity. The sphere of leisure, information and free time should be called one of the objects of scientific interest as a combination of areas where individual and public interests intersect and an environment where productive interaction is possible. When people think of leisure time, they mostly mean time off from work. (Tezcan, 1982) However, the leisure time of a modern person means the time freed from necessary labor in the sphere of social production, as well as from the reproduction of the vital functions of a person within the framework of domestic and social relations. For this, it is necessary to subtract from the daily time budget of a person (24 hours) the time he spends on his needs to determine his free time:

• production and labor functions, including time spent traveling to and from work;

• time spent on physiological rest (night sleep);

• time spent for sanitary-hygienic needs;

• time spent on buying products, preparing them, and eating them;

• time spent on purchasing necessary items, consumer goods;

• upbringing of young children, emergency assistance to relatives (for example, patient care), etc. time spent on;

• time spent on education. (Hartel, 2003)

After these calculations, the time left at a person's disposal can be determined as his free time. The share of free time of a working person on weekdays is relatively

[1]Azerbaijan State University, aysel.hasanova@admiu.edu.az, ORCID: 0000-0002-4984-0401.

small, 1-3 hours, and in some cases it is a few minutes. For example, someone spends this time on household chores; someone can solve their problems related to the main work, and someone can spend this time doing nothing. Thus, leisure time can be spent on non-leisure activities, increasing or decreasing its duration. But these possibilities are not endless. If labor in production or numerous household chores exceed the rational limit, then a person sharply limits his leisure time, which can cause stress. People who spend their free time at home in passive inactivity lag behind in spiritual development and thus their life becomes monotonous. To overcome this monotony, the concept of cultural leisure emerges. Cultural-leisure activity is purposefully organized and develops on the basis of a person's need to change the nature of the activity. A person independently determines the forms and types of this activity based on individual preferences, opportunities and level of cultural development, as well as taking into account traditions, fashion and the influence of people around. Cultural leisure activities are collective activities of people who need rest. A special moment of cultural leisure activity, its manifestation and a kind of unit of measurement is a leisure activity that involves the involvement of one person or many people in a concrete single process. This process can be limited from a few minutes (for example, listening to music, reading a book) to several days or weeks (participating in a camping trip, a holiday marathon). Each leisure activity has its own pace and rhythm, which is determined by the subjects of this activity according to the characteristics of their psychology and spiritual needs. The most important components of the cultural leisure activity are the people, social groups, organizations and firms defined as its subjects. Subjects mean both specific individuals (people who need leisure time and entrepreneurs, specialists who help organize other people's leisure time), and aggregate subjects (firms, organizations and management groups, representative and executive authorities).

Elements of the infrastructure of cultural leisure activities include:

• historical centers, cultural monuments, memorial areas;

• cultural institutions - libraries, cinemas, theaters, museums, exhibition halls, philharmonics, etc.;

• urban recreation areas (parks, squares, beaches);

• recreation areas outside the city (national parks, sanatoriums, resorts, etc.)

• Institutions providing sports, recreation, culture, art and education services (stadiums, fitness clubs, water parks, dance classes);

• tourism agencies and related transport, hospitality system;

• amusement parks, game and recreation centers;

• restaurants, cafes;

Libraries as the main element of organizing cultural leisure time. The main goal of libraries, as the main participant in the organization of cultural leisure time, is to ensure the promotion of reading in order to spend leisure time more efficiently and to develop the moral and intellectual potential of society. In general, one of the important tasks of libraries from the day they were created to this day is to expand the boundaries of knowledge about artistic, scientific-mass and mass literature among users by paying attention to the recognition of modern authors who write on current topics and raise interesting questions in their works. As already mentioned, reading is an indicator of the current state of society, and is a factor in the formation of the social future. The educational role of the library in this sense is undeniable, because its purpose is to act as a social institution for the organization of reading (Belyayevski, 2011). In modern life, solving the issue of organizing leisure time is especially relevant, because the decrease in the ability of the population to pay leads to its distance from cultural blessings that require financial investments. This situation leads to gaps in people's leisure time. The library has the necessary facilities for organizing effective leisure time: resources, integrated service technologies, experience in preventing negative situations. The organization of various forms of leisure time in the library allows to create conditions for relaxation in the short time allotted for it. This can be expressed in the acquisition of creative experience, communication with interesting people (Billington, 2005). Technologically, this problem can be solved by using different forms of leisure, including interactive, discussion and game forms. The modern experience of leisure activities has wide opportunities for the organization of such leisure time, which allows a person to relax and restore physical strength and emotional background in a socio-cultural institution (Klimova, 2015). The uniqueness of the organization of the user's leisure time in the library is that, unlike other cultural institutions, the library has the ability to implement not one form of recreation, but many at the same time, as space provision, volunteering activities, mobile service, visual service forms, reading programs, creative programs, advertising activity, libraries as a space of communication, interest clubs. This allows to manipulate them by creating various complexes aimed at the comprehensive involvement of participants in the process of active cognitive or creative activity, which is a determining vector for the development of reading culture.

AQROTURİZM FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA DÜNYA TƏCRÜBƏSİ (TARIMSAL TURİZM FAALİYETLERİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE DÜNYA DENEYİMİ)

Hüseynov CAVID[1]

Aqroturizmin vəzifəsi ayrı-ayrı kənd yaşayış məntəqələrinin inkişafına təkan vermək, onların sakinlərinin gəlir səviyyəsini yüksəltmək, əlavə iş yerləri yaratmaqla kənddən şəhərə miqrasiya axınının qarşısını almaq və kəndlərdə sosial gərginliyi azaltmaqdan ibarətdir. "Aqroturizm (kənd turizmi) turizmin mühüm növü və böyük sosial-iqtisadi, ekoloji və bir sıra digər aspektlərdə böyük əhəmiyyətə malik fəaliyyətlər kompleksidir" (Yusifova, 2020, s.). Kənd yardımçı istehsalının inkişafı bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələrində, kəndli (fermer) və əhalinin şəxsi yardımçı təsərrüfatlarında maliyyə gəlirlərinin artmasına kömək edə bilər. "Kənd yerləri turistlərə onların etnik-coğrafi xarakteri, tarixi, müxtəlif mədəniyyəti və kənd təbiətindən irəli gələn əsrarəngiz cazibədarlıq təklif edir. Kənd turizmi dünyanın ən sürətlə inkişaf edən turizm sənayesinin inkişaf edən sahəsidir" (Heneghan, 2002). Xarici ölkələrin regionlarının təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, aqroturizm onların islahatları zamanı yaranmış kənd yardımçı istehsalının yeni növüdür və hələlik dəqiq tərif yoxdur. Aqroturizm anlayışı xarici ölkələrdə qəbul edilmiş müxtəlif təriflərin sintezi ola bilər, burada kənd yerlərində tətillər adətən aqroturizm, yaşıllıq, kənd turizmi adlanır. Aqroturizm kəndin iqtisadi, təbii, mədəni və tarixi sərvətlərindən istifadə edərək kompleks turizm məhsulunun yaradılmasına yönəlmişdi. "Aqroturizmin əsas mahiyyəti aktiv təsərrüfat sahələrinə, fermalara və kənd təsərrüfatının digər sahələrinə səyahətlərdir" (Aqroturizm, 2020, s.12). Aqroturizmin inkişafının miqyasının qiymətləndirilməsi yalnız müasir informasiya texnologiyalarından istifadə və elektron məlumat bazalarının yaradılması ilə mümkün olmuşdur. Məsələn, Avstriyada aqroturistlər Avropa İttifaqı ölkələrində kənd turistlərinin ümumi sayının 16%-ni, İtaliyada 13%-ni, Fransada 15%-ni və İspaniyada 8%-ni təşkil edib. Son zamanlar bu turizm növü Ukrayna, Belarus, Baltikyanı ölkələr və Rusiyada populyarlaşıb (Frolova, 2011, s.74). Fransada kənd turizmi Milli İstirahət Evləri və Yaşıl Turizm Təşkilatı (Maison des Gites de Franse et du Tourisme Vert) tərəfindən təmsil olunur. Bu təşkilat yüksək milli xidmət standartlarına uyğun olaraq sertifikatlaşdırılmış istirahət təmin edir. BƏƏ 2023-cü ildə kənd təsərrüfatı sənayesini yeniləməyə yönəlmiş qabaqcıl planı təqdim etdi və bu

[1] Bakı Biznes Universiteti , huseynov.cavid2001@gmail.com, ORCID: 0009000496345560.

planda kənd turizminin inkişafı nəzərdə tutulmuşdur (Scaria, 2023). Dünya praktikasında aqroturizm kənd təsərrüfatı əhalisinin bir hissəsinin istehsal sektorundan xidmət sahəsinə köçürülməsi üçün böyük sosial-iqtisadi proqramın tərkib hissəsinə çevrilir. Onun vəzifəsi yerli iqtisadiyyatın yeni sektorunu təşkil etməklə respublikanın və onun əhalisinin inkişafına təkan verməkdir. Məqsəd aqroturizmin köməyi ilə işsizliyin, miqrasiyanın, əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinin və kəndin deqradasiyasına səbəb olan digər neqativ halların qarşısını almaqdır. "Dünya təcrübəsi göstərir ki, aqroturizm yerli icmaların, kənd və rayonların, bütünlükdə ölkənin davamlı sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında önəmli rol oynayır" (Gülalıyev, 2011, s.8). Aqroturizmin yuxarıdan stimullaşdırılması kənd təsərrüfatı rayonlarında artıq əmək ehtiyatlarının xidmət istehsalının alternativ sektoruna köçürülməsinə, kiçik və orta biznesin inkişafına, kənd yerlərində yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaratmalıdır. Belə bir siyasət strateji baxımdan böyük sosial-iqtisadi effekt verə bilər: dövlət aqroturizmə dəstək proqramı ilə kənd sakinlərinə mənzil tikintisinə qoyulan kapitalı qənaət etməyə və daha da artırmağa, yaşayış yerlərini və adi həyat tərzini qoruyub saxlamağa kömək edir. Aqroturizm kənd təsərrüfatı heyvanlarından, quşlarından və bitkilərindən, təbii və mədəni-tarixi sərvətlərdən istifadə edərək turizm kurort tətillərinə nisbətən ucuz alternativ kimi yaranmışdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, aqroturizmin inkişafı kənd təsərrüfatı sektorunun bir hissəsinin istehsal sahəsindən xidmət sahəsinə keçirilməsi üçün əsas sosial-iqtisadi proqramdır. Qeyd edək ki, aqroturizm çərçivəsində birbaşa istehsal fəaliyyəti də həyata keçirilir: ənənəvi sənətkarlıq və ekoloji təmiz qida məhsullarının istehsalı, müxtəlif xalq və bədii sənətkarlıq növlərinin dirçəldilməsi və inkişafı. Aqroturizmin məqsədləri ayrı-ayrı kənd yaşayış məntəqələrinin inkişafına təkan vermək, onların sakinlərinin gəlir səviyyəsini artırmaq və yerli iqtisadiyyatın yeni spesifik sektorunu təşkil etməklə kənd yaşayış məntəqələrindən şəhərə miqrasiya axınının qarşısını almaqdan ibarətdir. "Kənd turizminin davamlılığı üçün təbiət və mədəniyyətinqorunması vacibdir. Avropada kəndlərə qəbul edilə biləcək ziyarətçilərin sayını müəyyən etmək, yaşayış yerləri üçün rezervasiya etmək və izdihamın qarşısını almaq ən sadə qoruyucu tədbirlərdən biridir" (Soykan, 2000). Hazırda aqroturizmin cəlbediciliyinin müəyyən edilməsi və onların islahatları prosesində kənd yardımçı istehsalının innovativ növü kimi aqroturizmin inkişaf etdirilməsi üsulları mövcud deyil. "Kənd yerlərinin cəlbediciliyi ilə yanaşı, şəhər əhalisinin istirahət üçün bu yerlərə üstünlük verməsi, başqa sözlə desək, istirahət üçün kəndə ehtiyacı və həsrəti kənddən turizm məqsədləri üçün istifadəni getdikcə daha geniş vüsət alır" (Soykan, 2003, s.3). Aqroturizm xidmətlərinə regional tələbatın xüsusiyyətləri öyrənilmiş və müəyyən edilmişdir ki, potensial aqroturist üçün təqdim olunan yerləşdirmənin keyfiyyəti aqroturizm xidmətləri göstərən kənd yaşayış məntəqəsinin yeri və təklif olunan turun məzmunu qədər önəmli deyil. Aqroturizm əməliyyatları çox vaxt turistləri əraziyə cəlb etməklə ətrafdakı icmalara fayda verir. Nəqliyyatın artması ilə iqtisadi təkan çoxşaxəli gəlir axınlarına ehtiyacı olan kənd yerləri üçün faydalı ola bilər

(Barbieri, 2017). Kənd təsərrüfatı sektorunun mənzil fondunun qiymətləndirilməsi və kənd yerlərində əhalinin səviyyəsinin, məşğulluğun və əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi kimi aqroturizm resurslarının öyrənilməsi ilə aqroturizm xidmətlərinin təklif imkanları müəyyən edilmişdir. "Kənd turizmi kənd rayonlarının inkişafi üçün vacib vasitədir, resursdur. Kənd turizmi, bazarların qloballaşması şəraitində rəqabətə dözməyən kiçik fermer təsərrüfatlarına inkişaf imkanları verir" (Emerging Markets, 2015, s. 1051). Bölgənin iqtisadi şəraiti ilə əlaqədar olaraq, aqroturizm xidmətlərinin təklif edilməsi üçün ən çox ehtimal olunan variantlar müəyyən edilmişdir. Aqroturizmin inkişafı rayonun kənd yaşayış məntəqələrində suvenirlərin satışı, ənənəvi sənətkarlıq istehsalı növlərinin inkişafına, turistlərə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi kimi yeni fəaliyyət növlərinin inkişafına kömək edəcəkdir.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ REGİONLARIN YAŞIL ENERJİ POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ (KURTARILMIŞ BÖLGELERİN YEŞİL ENERJİ POTANSİYELİNİ KULLANMANIN ÖNEMİ)

Səfərova Tərano Allahverdi qızı[1]

Əliyeva Təranə Əsman qızı[2]

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş regionların hidroenerji, günəş, külək, bioenerji və geotermal enerji kimi bərpa olunan enerji mənbələri ilə zəngindir. Bu baxımdan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji üzrə böyük potensiala malik olan rayonlar ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilib, həmin rayonlarda külək və günəş enerjisi üzrə dəqiq potensialın müəyyən edilməsi üçün ölçü müşahidə stansiyalarının quraşdırılması, texniki imkanların və iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üzrə görüləcək işlərə dair təkliflər hazırlanmışdır.

İlkin olaraq Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli rayonlarının ərazisində yüksək günəş enerjisi potensialına malik ümumi sahəsi 14 427 ha olan 8 potensial ərazi seçilmişdir. Bu ərazilərdə ümumilikdə 7214 MVt gücündə günəş elektrik stansiyalarının yerləşdirilməsi mümkün görünsə də, cənub ərazilərin bir hissəsinin kənd təsərrüfatı təyinatlı ola biləcəyi nəzərə alınaraq, burada ümumi potensial 4000 MVt-dan yüksək qiymətləndirilmişdir.

Daha sonra Kəlbəcər və Laçın rayonlarının külək enerjisi resursları nəzərdən keçiriərək. Qarabağın dağlıq ərazilərində külək enerjisinin potensialı 500 meqavatdan yüksək qiymətləndirilmişdir.. Belə böyük potensiala baxmayaraq, əlverişli infrastrukturun olmaması səbəbindən bu sahələrdə külək enerjisindən elektrik enerjisinin hasil edilməsi məsələsinin yerində araşdırma və tədqiqat işləri tələb edilir.

Azərbaycanda 25% yerli su ehtiyatlarının Qarabağda formalaşdığı nəzərə alınmaqla, Tərtər, Bazarçay, Həkəri kimi əsas çaylar və onların qollarından elektrik enerjisi istehsalı məqsədi ilə istifadə perspektivləri nəzərdən keçirilmiş, regionda mövcud olan kiçik su elektrik stansiyaları haqqında məlumat

[1] Mingəçevir Dövlət Universiteti, tarana.safarova@mdu.edu.az, 0009 0003 8479 9605

[2] Mingəçevir Dövlət Universiteti, tarana.aliyeva@mdu.edu.az, 0000 0003 3217 8025

toplanılmışdır. Qeyd etmək olar ki, mövcud su elektrik stansiyaları əsasən Tərtər, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının ərazisində yerləşir və bəzi kiçik su elektrik stansiyalarında təmir-bərpa işlərinə başlanması üçün hazırlıq işləri görülmüşdür. Regionun bioenerji və geotermal enerji mənbələri gələcəkdə bu enerji növlərindən elektrik və istilik enerjisi istehsalı məqsədi ilə istifadəni zəruri edir.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin dəqiq potensialının hesablanması sahəsində görüləcək işləri özündə ehtiva edən Tədbirlər Planının həyata keçirilməsi, bu sahədə aidiyyəti qurumlarla əməkdaşlıq, həmçinin günəş və külək enerjisi potensialı yüksək olan ərazilərdə ölçü müşahidə stansiyalarının quraşdırılması istiqamətdə fəaliyyətə başlanılmışdır. Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf kursunda bu ərazilərin "yaşıl enerji" zonasına çevrilməsi əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra 2020-ci ilin iqtisadi yekunlarına dair 6 yanvar 2021-ci il tarixli müşavirədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl Enerji Zonasının yaradılmasına dair strateji baxış irəli sürülmüşdür.

"Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 may 2021-ci il tarixli 2620 nömrəli Sərəncamı ilə beynəlxalq məsləhətçi şirkətin cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Sərəncamın icrası istiqamətində Yaponiyanın TEPSCO şirkəti ilə əməkdaşlığa başlanılmış və müvafiq Konsepsiya sənədi hazırlanmışdır.

Konsepsiyanın məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olan yüksək bərpa olunan enerji potensialından istifadə etməklə ərazini ekoloji cəhətdən təmiz yaşıl enerji ilə təmin etmək və ekoloji cəhətdən təmiz və enerji səmərəliliyinə malik yaşıl texnologiyaların tətbiqi perspektivlərini araşdıraraq təkliflər formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müxtəlif ssenarilər tətbiq edilməklə ərazilərin enerji tələbatı modelləri hazırlanmışdır.

Yaşıl Enerji Zonasının yaradılması çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji mənbələrindən elektrik enerjisi istehsalı, enerji səmərəliliyi tədbirləri, elektrik nəqliyyat vasitələrindən istifadə, tikililərin damlarında bərpa olunan enerji qurğularının (xüsusən günəş panellərinin) qurulması, həmçinin küçələrin və yolların işıqlandırılmasında günəş enerjisi əsaslı LED lampalardan istifadə, istilik, soyutma və isti su təchizatında bərpa olunan enerji texnologiyalarından istifadə, ağıllı enerji idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi, tullantıların enerji məqsədli idarə edilməsi kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Bununla yanaşı, Azərbaycan hökuməti tərəfindən 2021-ci ilin noyabr ayında Qlazqo şəhərində keçirilmiş BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransında (COP26) baza ili ilə müqayisədə 2050-ci ilə qədər istixana qazı emissiyalarının 40%-ə

qədər azaldılması və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "xalis sıfır emissiya" zonası yaradılması niyyəti bəyan edilmişdir. Bu da öz növbəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin yaşıl enerji zonasına çevrilməsinə töhfəsini verəcəkdir.

İlkin müşahidələr göstərir ki, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında günəş enerjisi layihələri üçün əlverişli potensial mövcuddur və bu texniki potensial 7200 MVt-dan artıq olaraq qiymətləndirilir. Eyni zamanda, ilkin araşdırmalara əsasən, Laçın və Kəlbəcərin dağlıq ərazilərində külək enerjisinin 2000 MVt həcmində texniki potensialının olması müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, Tərtərçay, Həkəri çayı və bu çayların qollarında böyük hidroenerji potensialı mövcuddur.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi enerji infrastrukturunun qurulması və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu hədəfə uyğun olaraq elektrik enerjisinin istehsal güclərinin bərpası çərçivəsində Laçında, Kəlbəcərdə və Suqovuşanda bərpa edilən 20.2 MVt gücündə 4 su elektrik stansiyası artıq istismara verilmişdir:

- “Güləbird” SES - 8 MVt;
- “Suqovuşan-1” KSES - 4,8 MVt;
- “Suqovuşan-2” KSES - 3,0 MVt;
- “Kəlbəcər-1” KSES - 4,4 MVt.

Eyni zamanda, Cəbrayıl rayonu ərazisində, Araz çayı üzərində ümumi gücü Azərbaycan tərəfi üçün 140 MVt (100 MVt "Xudafərin", 40 MVt "Qız Qalası") olmaqla, iki su elektrik stansiyasının tikintisi hazırda davam etdirilir. Laçın/Kəlbəcər ərazisində təxmini olaraq 100 MVt gücündə tikintisi planlaşdırılan külək elektrik stansiyası layihəsinin reallaşdırılması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “Yaşıl Enerji Zonası”nın yaradılmasına əlavə töhfə verəcəkdir. Bundan başqa, 3 iyun 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə BP şirkəti arasında Zəngilan/Cəbrayıl zonasında 240 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasının tikintisi layihəsinin qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsi fəaliyyəti üzrə İcra Müqaviləsi imzalanmışdır. Qarabağ Azərbaycanda yerli su ehtiyatlarının formalaşdığı əsas rayonlardan biridir. Bu istiqamətdə “yaşıl” elektrik enerjisinin istehsal güclərinin bərpası çərçivəsində Laçın, Kəlbəcər və Suqovuşanda 20,2 MVt gücündə 4 su elektrik stansiyasının bərpası başa çatdırılıb və artıq istismara verilib. Belə ki, Həkəri çayı üzərində yerləşən 8 MVt gücündə “Güləbird” SES, Tərtər rayonu ərazisində yerləşən 4,8 MVt gücündə “Suqovuşan-1” və 3 MVt “Suqovuşan-2” Kiçik Su Elektrik stansiyaları, o cümlədən 4,4 MVt gücündə “Kəlbəcər-1” Kiçik Su Elektrik stansiyaları işğaldan azad olunmuş ərazilərin və bu ərazilərdə həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin elektrik enerjisi ilə təmin olunmasında mühüm rol oynayacaq.

Fikrimizcə, Qarabağda yaşıl enerji mənbələrindən istifadə olunması Azərbaycan Respublikasında enerjiyə olan tələbatın ödənilməsi ilə yanaşı, xarici ölkələrə də enerjinin ixracını artıracaqdır.